Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Patmowt'iwn hayoc' i skzbanê ašxarhi minč'ew c'am tea□n 1784

yorineal i hajr Mixajel Wardapete Č'amč'ean

1784

Einleitung, Kapitel 1 - 39

urn:nbn:de:hbz:5:1-9588

Visual Library

ՅԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ

Յերէցդ գէրս։

Յանօթութիւնք՝ զորս եդաք՝ ի վախճան առաջինն գրոց, կարգեալ եղեն առ՝ ի մէնջ յանհաւատի գոլոց իրաց աւանդելոց արտաքոյ ընդ գրոց. զի ստոյգ պատմիչք այնց սակաւ են, և անստոյգք բազում։ Իսկ ծանօթութիւնք՝ զորս ունիմք գնել յաւարտ այսր երկրորդ գրոց, ընծային առաջի՝ ի հաւատի գոլոց իրացն. որոց ստոյգ պատմիչք բազում են, և անստոյգք սակաւ. այլ և որք ստոյգքն համարին, անհամաձայն են միմեանց, մանաւանդ թէ և ներհականք։

Օ՛ի թէպէտ և յայմ՝ ի նմա գտանին հարազատ բանք ճշմարիտ պատմուածց, բայց՝ ի հանգամանան այլայլին. և այս յաւէտ ընդ ժամկին, ընդ անձանց և ընդ տեղեաց. մինդ յորժամ ըզնոյն գործ՝ որ անցեալ իցէ՝ ի մէջ երկուց ազգաց, երկաքանչիւր ազգի պատմիչք ընդ իւրեանց վիճակի աւանդեն։ Յայսպիսիս ոչ է յորժան ճշմարտասիրին հայիլ յայն՝ որ ինքեան թուիցի հաճոյ, և ազգի իւրում՝ ի պարծանս. այլ յայն՝ որ իցէ ճշմարիտ, զհետ գնալով յայմ ընդ կարի անաչառ դատողութենէ. զոր և մեզ կալաք առաջնորդ յրինթացս այսր պատմագրութեանս։ Այր եթէ կամիցէ զինն՝ ի քննուն մատուցանել, և չանայաք երկարութեան բանից միաբանել, աշխատեաք բիւր, և շահեաք սակաւ. թողում ասել, թէ գուցէ կորուսանիցէք՝ զոր գտանիցէն փութայաք. ոչ տեսցի յառաջիկայդ։

Ա՛լ վերայ ազգին պարսից , և ելին արշակայ պարսից .

Ա յլևայլ բանք առանդին յայլևայլ գիրս յաղագս ծագման ազգին պարթևաց . Խորենացին . Ը . ւ . համարի ծագեալ յաբրահամեան շառաւիղէ ՚ի քեթուրական ծննդոց . և ՚ի Ը . 65 . գրէ այսպէս . * յետ մեռանելոյն ,, սառայի ասէ առեալ աբրահամու կին զքեթուրա . յորմէ ,, մեզ ծնանի եւրան և եղբարք նր . զորս ՚ի կենդանութեն ,, իւրում աբրահամ մեկնեաց յիսահակայ՝ արձակելով յեր- ,, կիրն արևելից . յորոց սերեալ ազգ պարթևաց . և ՚ի նմին ,, արշակ քաջ ‖ : Ա՛յս այսմ գրեն և այլ պատմիչք մեր , ևս և գրիգոր մագիստրոս ՚ի թուղթս իւր : Զորս յաւելու վարդան և զայսպիսի ինչ . երեց որդի ասէ աբրահամու ՚ի կենտուրայ՝ որ է եմրան կամ ամրան , ապան զերկուս յեղբարց իւրոց՝ զեկման և զմադան . և վասն արձակեաց զնա հայր իւր յարևելս՝ զատուցեալ ՚ի սահակայ յորդւոյ իւրմէ . յորմէ՝ ՚ի յեմրանայ՝ սերեցան ազգ պարթևաց . և յանուն որդւոյ նր ասէ չինեցաւ քաղաքն քահէ : Ա՛կ զանուանդ պարթև թարգմանել վարդան ըստ հայկականին , պար ածեալ զթևս շուրջանակի ՚ի վէր ազդոց :

Ա՛կ ՚ի պատմութիւն եգիպտացւոց՝ զոր և ՚ի մէջ բերէ մաղաղ անտիոքացի , և այլք , աւանդեն՝ թէ սեռատր արքայ եգիպտացւոց (զորմէ յիշեցաք . ա . 7 . երես . 82 .) յորժամ դիմեալ ՚ի պարս՝ նուաճեաց զնս , ժողովեաց յետ այնր յածէն սկիւթացւոց զմանկունս հնդեստանի հազար՝ ծաղկահասակս և վայելուչս . և բնակեցոյց զնս ՚ի պարսկաստան . և կոչեցան նոքա ՚ի պարսից պարթևք , այն է՝ եկք օտարք , կամ վտարանդիք : Ա՛յլք ևս այլազգ պատմեն : Ա՛կ դիոնէ կասիոս . գէրս . ի . երես . 78 . և այլք բազումք հաւանականագոյնս գրեն , ոմն և բանք խորենացւոյն ցուցանեն , թէ թէպետև ՚ի նախնեաց էր ազգ նր , բայց չէին երևելի . այլ ՚ի ձմկս արշակայ առաջնոյ եղեն անուանի :

Ա՛ւելորդս համարիմ զբնիմ կարծիս իմ ՚ի մի յաւելուլ , և զորպիսութեն ազգին մարաց , հայոց , և պարսից ընդ անուանմբ պարթևաց առաջի առնելով՝ գրե այսպէս . գէրս . կա՛ . գլ . 1 . հնգե՛ ՚ի 3 . * Պարթևք ասէ , յորոց ՚ի ձեռս է այժմ իշ- ,, խանութեն արևելից . . . են վտարանդի հատուածք սկիւ- ,, թացւոց . և այս ՚ի նոցին իսկ անուանէ յայտնի նշանա- ,, կի . քանզի ՚ի բարբառս սկիւթացւոց պարթևք վտարան- ,, դիք լսին : Սոքա ՚ի ժամանակս աւուրեստանեայց և մա-

,, բաց

(1)

,, ասե-
,, տես կը
,, նապազ հեծեալ սերիվար չորկին . նոքիմբք վարին ի պա-
,, Այս ոչ այլուստ՝ բայց յորոյ ևեթ կերակրին : Ուս-
,, կոյ , բայց եթէ ի զարդ պինուց ի կիր առել լինի ի ինձէ ...
,, ողջոյն զմարմնովք պատեալ : Ասկի և արծաթ ոչ յայլ
,, երիվարացն են զրահք պալարակապք (այ խոպառալը)
,, հասցե քեզ վտանգ մեծ : Պահպանակք անձանց նոցա և
,, տոմ երթ զքեզ յաղթօղն լինել կարծես նոցա , յայնժամ
,, կաւուց միւսանգամ ի փախստենէ ի կռիւ դառնան . ո-
,, ի բորբոքիլ անդ կռուոյն՝ լքանեն զմարտն . և զկնի սա-
,, նոյնպէս և տևողութիւն ուժոյն լինելը : Նազում անգամ
,, տանելի լինէին , եթէ որչափ ուժգին է նոյ յարձակումն ,
,, լայով) : Ձէ կարեն ընդկայր մարտնչիլ : Այլ սակայն ան-
,, տան ի պատերազմի՝ ոչ փողով , այլ Թմբկաւ (այ նագա-
,, գոյշ գտանել զսնդեալսն գկնի , և հարուածել : Ուշան
,, նելով . որով և յոլովակի կեղծեն զփախուստ՝ առ ի անըզ-
,, մղելով զերիվարս , և երբեմն ընդ Թիկունս դարձուցա-
,, զաքս և առնուլ մարտիւ : Ասրանչելին գիմագրաւ յառաջ
,, կարծուստ պնդրզմիլ ի ձակատուս . և կամ պաշարել զքա-
,, պնդրզմի այրուձի տալ Թիկնին իւրեանց ... Ընտրեն յան-
,, իւրաքանչիւրոք ի նոցէ (այ ի նախարարաց) . մինչև ի
,, տաճիգ լինել քաջահմուտ կրթիւն : Ոմն և հարուստ է
,, իմն է ընդ սկիւթացիս և ընդ մարս ... Ձիաւարել և նե-
,, տաճիգ լինել քաջահմուտ կրթիւն : Ոմն և հարուստ է
,, Կառավարութիւն պնդրզմին պարթևաց յետ նուկա-
,, հեալ գտան նոցա , այլ և յիրաւի յաղթօղ հանդիսա-
,, ցան ք զնմ ազգս ...
,, ղեայ , պոմպէի , և անառնելնոսի) . այլ սակայն ոչ միայն
,, ղութե նոցա ի ձեռն մեծանուն սպարապետաց (ղուկու-
,, Թէպէտ և յերբեակ պնդրզմունս նեղեցան ի ժամս յաղո-
,, պնդրզմիլ ի ձիոյ խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, ընդակացուս ի ժամի խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, նոյնին) . և ունին առանձին առաջնորդս ի պնդրզմի , և
,, Թիգրաց և կարգ ժողովրդեան նոյ (ըստ նախարարութե-
,, թէպէտ և յերբեակ պնդրզմունս նեղեցան ի ժամս յաղո-
,, Թէպէտ և յերբեակ պնդրզմունս նեղեցան ի ժամս յաղո-
,, պնդրզմիլ ի ձիոյ խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, ընդակացուս ի ժամի խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, նոյնին) . և ունին առանձին առաջնորդս ի պնդրզմի , և
,, Թիգրաց և կարգ ժողովրդեան նոյ (ըստ նախարարութե-
,, թէպէտ և յերբեակ պնդրզմունս նեղեցան ի ժամս յաղո-
,, Թէպէտ և յերբեակ պնդրզմունս նեղեցան ի ժամս յաղո-
,, պնդրզմիլ ի ձիոյ խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, ընդակացուս ի ժամի խաղաղութե : Ասրքառ նոյ միջին
,, նոյնին) . և ունին առանձին առաջնորդս ի պնդրզմի , և
,, Թիգրաց և կարգ ժողովրդեան նոյ (ըստ նախարարութե-

,, տերապմունս, ի զօսանս, և յայլ գործս հրապարակա-
,, կանս և առանձնականս. և այս ինչ է խոր ընդ մէջ
,, ծառայից և աղաւտաց, զի ծառայք հետիոտս՝ և աղաւտք
,, երիվարաւ գնան ... Յոխորտաբարոյք են և առամբակք,
,, նենգոպատիրք և յանդգնք ... Հանապազ անհան-
,, դարտք են, կամ ըստ արտաքինս՝ կամ ըստ խրայինս գրգռ-
,, ռեալք։ Տնօրէնք են սակաւախօսք. ի գործել քան ի խօ-
,, սիլ յօժարամիտք են. որոյ վասն իսկ զյաջողս և զձախողս
,, Թաքուն պահեն։ Հանապազ հնազանդին առ ահի, և ոչ
,, առ պատկառանաց ։

( ) այսոհիկ եդեալ՝ ասպա յաւելու՝ ի գլ. 4. * ( ) առաջինն
ասէ ասպատամբեցան ընդ ի սելևկեայ (յորդւոց Թոռինն
,, սելևկիայ արքայի) ... և այս ասպատամբութիւն ընդ
,, զօրացաւ յանհնազանդութենէ երկուց եղբարց Թագրայ՝ սե-
,, լևկեայ և անտիոքոսի. որոյ ջանացեալ կորզել զԹագրայի
,, ի միմեանց՝ անփոյթ արարին հետամուտ լինել ապստամ-
,, բայս ... և յայնմ ժամի արշակ՝ այր յանծանօթ ազգէ
,, և տկար յուժոյ. սա քանզի էր սովորեալ աւազակութիւն և
,, յափշտակութիւն կեալ, լուր առեալ՝ թէ սելևկիոս ի պար-
,, տուի խոկ մատանել ի գաղղիացւոց յառիս, աներկիւղ դի-
,, մաց առպատակութիւն ի պարթևս. և նկուն արար զհիշեան
,, նոցա զանդրագործս. և բարձեալ զնոս ի կենաց՝ տիրեաց
,, ազգին. և ոչ յետ բազմ ժամանակաց էառ և զԹագրան վրկանաց.
,, և այսպէս զօրացեալ իշխանութիւն երկուց ծագ՝ գումարեաց
,, զօրս բազումս առ ահի սելևկեայ, և Թէոդոտեայ ար-
,, քային բակտրիացւոց. և ի մեռանիլ Թէոդոտեայ՝ եղ
,, ուստր իւրազդուն ըստ համանունն որդւոյ նր Թէոդոտեայ։
,, Եւ զկնի սակաւուց ի յարձակիլ սելևկեայ արքայի ի վրս
,, իւր՝ եւ ընդեմ նր, և յաղթեաց նմա. և ահա վ այսր
,, զայն օր փափուկ պահեն պարթևք իբրև զակիզն աւուրց
,, ազատութեան։ Եւ իբրև յետս դարձաւ սելևկիոս յաղագս
,, Նորոգ գրգռելոյ ապստամբութեց յառիս, ընդարձակութիւն
,, գտեալ արշակայ՝ հաստատեաց զպարթևական Թագաւո-
,, և ամրացոյց զայն շուրջանակի ... որով և ոչինչ նուազ
,, երևելի եղև ի պարթևս քան կիւրոս ի պարսիկս, ազգ-
,, սանդր ի մակեդոնացիս, և հռոմուղոս ի հռովմայեցիս.
,, և հասեալ ի խոր ծերութիւն՝ մեռաւ։ Եւ առ ի պատիճ
,, յիշատակի նր սովորուն եղև առ պարթևս՝ արշակ կոչել
,, զԹագաւորս իւրեանց ։

Ա. յս են բանք յուստինեայ՝ առեալ ի տրոգեայ պոմպէոսէ.
զորս աւելորդ համարիմ ի քննուն մատուցանել. այլ սկզ-
սեալ, Թէ արշակ էր յանծանօթ ազգէ, չունի տեղի, և ոչ

ուսուցք ցուցանել :

Իսկ երկրմանաս հեղինակ ասէ , թէ ՚ի Ժամագրուէ պարսից դնեի վասն արշակայ լինել ՚ի սերնդոց խոսխոսրովայ , այլ է՝ կիւրոսի . և թէ հայր նոր կոչիւր դարեհ . յորմէ և չիկարտ հեղինակ՝ համարի զնա լինել յազգէ դարեհի կոդոմանեայ : Իսկ յովհաննէս վայլանատ չերէս . 3 . համարի , թէ սերեալ էին յազգէ արտաշեսի իշխանին պարսից , զոր կաեսիաս արշակ կոչէ ՚ի հատուկտիր գրոհածան : Ցաւելու վայլանատ , թէ գուցէ սերեալ էին ասէ ՚ի դարեհէ որդւոյ հիստասպեայ . զի հայրն հիստասպեայ արշահ կոչիւր լատ հերոդոտեայ . ա . 205 . և է . 2 : Իսկ երևելս յայս միտ սոյն այս դարեհ ասէ պարթև ՚ի գիրսն անուանեալ կոլոմն քնծայոե ՚ի թարգմանուէ մերոյ . չերէս . 214 . Թէպէտ ՚ի յոյնս մաւր գնի :

Ընժամն էր ՚ի մէջ բերել ասա և զբանս պէտրոսեայ սիւնկելղոսի , որ զարշակ պարթև համարի յազգէ պարսից , և այլազգի ինն գրէ զնմանէ . չերէս . 284 . կամ 226 . * Ընշակ ասէ և տրդատ ,, տես եղբարք ՚ի ցեղէ արտաշեսի իշխանին պարսից՝ կար- ,, գեալ էին ՚ի կուսակալուէն քաղկեդիացւոց յաւուրս ագա- ,, թոկլեայ մակեդոնացւոց կուսակալին պարսից : Որպէս ասէ ,, և արբիանոս , թէ ագաթոկլ մուերմուէն ցուցեալ ՚ի վէ- ,, բին երեսս առ մին յեղբարց անտի՝ ոյ առ տրդատէս , դասս ,, պատրաստեր նմա . այլ սպանաւ ՚ի նմանէ և յեղբօրէ նոր ,, յարշակայ . և կալաւ արշակ զթագրուեի պարսից . յորմէ ,, զկնի եկեալ իշխանք պարսից արշակունիք անուանեցան . ,, և ինքն արշակ յետ երկուց ամաց սպանաւ . և յաջորդեալ ,, տրդատէս ամն . լէ : Ընյա պատմուի խառն է ամենևին : և զոր ասէ , թէ տրդատ էր եղբայրն արշակայ , և յաջորդեալ յետ նոր , ամենևին անհիմն է . մի զի ոչ միայն մատենագիրքս , որ քան զՁեզ պատմիչս մերձաւոր է Ժամաւ , ոչ յիշէ զայդ տրդատ , այլև ոչ երևելի մատենագիրք այլոց ազգաց , ասորեստն , յունաստինոս , ամմիանոս , և այլք :

Իսկ արդ քեզի՝ ոմի երևի ՚ի վերոյգրեալսդ , այսչափ շփոթ քանիք աւանդին յարտաքին մատենագիրս ՚ի վէր պարթևաց , արդի մատենագիրք քաջմօք դեգերեալ ՚ի նոսին՝ նորանոր մակաբերութիք զայլևայլ բանս գրեն : Ի մէջ որոց վերոյիշատակեալդ յովհաննէս վայլանատ գաղղիացի շարագրեալ է առանձինն գիրք մի ՚ի վէր յաջորդուե թագաւորացն պարթևաց . ուր ՚ի մէջ բերելով զբազում դրամն նոր , և տեսանելով՝ թէ յամենևեսին գոյ անուն արշակ , պնդապէս գուշակութիք պնդապէս բանս խօսի . և ջանայ որոշել զթագաւորսն ՚ի դիմագրութիէ նոր , ՚ի գանգուր կամ յերկայն գոլոյ մօրուացն , ՚ի տարբերութիէ զարդուս գլխոցն , ՚ի դրից ընչայ և

բերա-

թերանոյն , ևն . և ուրեք ուրեք զԹագաւս Հայոց առնէ Թագաւոր պարթևաց . և պարթև ասելով իմանայ զպարսիկս : Այնպէս և տեսանել և յայլ բազում մատենագիրս . յորս այս մի ինչ յայտնի երևի քննողաց . զի ՚ի գրել սոցա զպարթևաց՝ շփոթեն բնիմ ուրեք զերիս ազգս ընդ միմեանս , այն զՀայս , զպարսիկս և զմարս . և պարթև անուանմամբ երբեմն ՚ի միջ բերեն զպատմուճն Հայոց , և երբեմն զպատմուճն պարսից : Այս սորա պատճառն է , զի Թագաւորք երկուց ազգաց՝ սկսեալ յարշակայ և ՚ի վաղարշակայ՝ էին պարթևք . և դարձեալ՝ զի ազգք Հայոց և պարսից յայն ժամկան՝ ընդ գրելոյ կուռնեղեայ տակիտոսի . պաբեբր . ԺԳ . 34 . մերձաւորք էին միմեանց՝ աշխարհօք , բարուք և ազգակցութիւք . զոր և յայտնի ցուցանեն պատմուիքն Հայոց : Այս այսպէս , մինչև յոմեպտես ՚ի ա . գիրս . պարբ . գլ . 18 . համ 13 . պարթև կոչէ զարտաւազդ արքայ Հայոց զորդի տիգրանայ . և ամփիկատոս զծն Հայոց պարթևատոհմն անուանէ . ընդ գրէ առ սիւնկեղեայ . երես . 22 . համ 17 . Թէ տոպանն նոյն Հանդերձ ՚ի լերինն արարատայ ՚ի պարթևաստան . ուր յայտ է Թէ պարթևաստան ասելով՝ իմանայ զՀայաստան : Որ և պարզապէս ևս առաջի դնէ կեդրենոս . երես . 10 . համ 8 . յասելն . * զլերինս ,, արարատայ դիտեմք լինել ՚ի պարթևաստանն Հայոց ‖ : Ողորմ ՚ի միջ բերել և զբանս այլոց , ևս և ստորոգ , որք Թէ զՀայս և Թէ զպարսիկս՝ պարթևս անուանեն . յորոց միջի երևելի պատմիչն պղիգոր բարեբերեայս յերիս բաժանէ զպարթևս ՚ի ձմկագրուէ իւրում առ աստեմմանեայ . գ . 12 . և ասէ , Թէ պարսիկք , Հայք և եդեսացիք՝ պարթևք կոչին : Ոչ զոր ասեն ոմանք , Թէ ոչ գոյր յառաջ յատուկ ազգ պարթևաց , այլ՝ էն նոքին իսկ պարսիկք , մարք և Հայք , որք պարթև անուն լսելական յարշակայ՝ պարթև անուանելոյ , այդ չունեն տեղի . ընդ անուն ազգին կայր և նախ քան զարշակ . զի Հերոդոտոս՝ որ իբր երկերիւր ամօք յառաջ էր քան զարշակ : Լիշէ զպարթևս . գիրք . գ . գլ . 93 . և 117 . երես . 243 . և 255 . ևս՝ գիրք . է . գլ . 66 . երես . 540 :

Զի վէր ձամաձակէ և ամայ ընդբելոյ արշակայ պարնեաէ , և զի վէր հաբեր յաշխարհս նը մինչև ցարտաւան :

Ասորեացին . է . 1 . և 2 . և այլ պատմագրանք ազգիս գնեն , Թէ յետ վաղարշան ամի մահուանն աղեքսանդրի Թագաւորեաց արշակ պարթև : Այս պատճառ այսպէս դնելոյն է այս , զի Թուէն գամն Թագաւորելոյն սեւեկեայ առաջնոյ և զսկիզբն Թուականին աղեքսանդրի՝ անմիջապէս զկնի մահ-

(2)

ոճան նորին աղեքսանդրի • ոչ առնէ և գեորգ սիւնկելոս ։
Այլ գիտելի է, զի սելևկիոս յետ մահուճանն աղեքսանդրի
եկայց նախ իբրև իշխան ոք ամն երկուտասան՝ ցորչափ կեն-
դանի էր մանուկն աղեքսանդր որդի աղեքսանդրի • և յետ
երկուտասան ամաց, ոչ դրէ եւսեբիոս և այլ մատենագիրք,
Թէ՞րեաց սելևկիոս ՚ի բաբելոն իբրև յաջորդ աղեքսանդրի՝
ամն • լե • և ՚ի Թէ՞րելոյ անտի նոր յերկրորդ ամէ • ձ • ե •
ոլիմպիաթին, եղև սկիզբն Թուականին աղեքսանդրի, որ
կոչի ՚ի գիրս մակաբայեցւոց ամք հարուածէ յաւնաց • զոր և
առեալ ՚ի կիր առնուն նախնի մատենագիրքն, անուանեալ
զայն երբեմն Թուական աղեքսանդրի, երբեմն յունաց, եր-
բեմն սելևկիայեցւոց, և երբեմն եգեսացւոց ։ Այլ այս հան-
գանել է ստոյգ Թուական ՚ի Հռոմայեցոց Թէ՞րեացն սելև-
կիոյ՝ զոր հաստատելոյ երևելի մատենագրաց ։ Այլ զոր այսմ
Թէ՞րելոյ սրշակայ պարթևի լինի ՚ի վաթսունևմիերորդ ա-
մի Թուականին աղեքսանդրի, կամ Թուականին սելևկիայե-
ցւոց, զկնի եօթանասուն և երկու ամաց մահուճանն աղեք-
սանդրի, յերկրորդ ամի • ձ՞ր • ոլիմպիաթին • զոր ոչում և ե-
դաք ՚ի պատմագրութիւնս մերում • այսպէս դնի և ՚ի տու-
մարագիրս ինչ հայոց՝ զոր Թուի արարեալ անանիայի շիրա-
կացւոյ ։ Ոչում համաձայն դնէ ըստ իմիք և եւսեբիոս՝ իբր
երկու ամօք զկնի • յ՞ե ՚ի ձ՞ր ոլիմպիաթին • և այլք քա-
նի մի ամօք յառաջ կամ յետոյ ։

(3) Ի. Ասէ Թէ՞ր ամաց Թէ՞րելոյն սրշակայ պարթևի և յաջոր-
դաց նր, նոյնպէս և կարգ նոցին մինչև ցարտաւան՝ յոմ
պատմագիրս խառնիխուռն առանդին, նաև ՚ի պատմութիւն
նոցին իսկ պարծից ։ Այսմ հետամուտ լեալ և արդի երևե-
լի մատենագիրք, և մեծաց յոխակ ըսկալիպեր ՚ի բաբն • յե՞գ •
և դիմեսիոս պետուխոս ՚ի համառօտութիւն իւրում, հաս-
տատեն՝ Թէ չէ մարթ ստուգութիւն գտանել գնոսին • ոչ և
մեք բազում աշխատեալ՝ չգտաք՝ բայ ՚ի սակաւուց ։ Այլ
զի այս այսպէս է, բազում դժուարութիւնք ելանեն մեզ ընա-
ռաջ յընթացս պատմութեան • որոյ վասն խորհեցաք բայ ՚ի մաս-
նաւոր ծանօթութեանց՝ դնել առաջնոր զկարգ յաջորդութեան նո-
ցին, նախ զմատենագրացն հայոց, և ապա զայլոց ։
Արշակ պարթև • խորենացին դնէ վասն սորա Թէ՞րել ամն •
լե ։ ասյնգ դնէ և սամուէլ երեց • իսկ ասողիկ դնէ • ձ՞ե ։
Արտաշէս (որ և արշան կոչի ՚ի վարդանայ) • խորենացին դնէ
ամն • ին ։ սամուէլ • իզ • կամ լե այլ օրինակն • ին ։ ասողիկ • լե ։
Արշակ մեծ • խորենացին, լե ձեռագրացն • ծ՞գ ։ ասողիկ • ծ՞գ ։
սամուէլ • ծ՞գ • կամ ծ՞գ ։ Վարդմանիչք խորենացւոյն • ղ՞ե ։
Արշական • խորենացին և ասողիկ • ը ։ սամուէլ • լե ։

Արշակ Է արշակունի . խորեն . լա : ասող . լբ : սամու . Լ :
Արշէզ . խորենացին . Ի : նոյնպէս դնեն և այլք :
Արշաւիր . խորենացին . խզ : ըստ այսմ է և յայլս :
Արտաշէս . խորեն . լդ : ասող . լա : սամու . լդ :
Դարեհ . խորենացին . Լ : ըստ այսմ դնեն և այլք :
Արշակ . խորեն , և ասող . ժԹ : սամու , և այլ ոմն պատմիչ . ժէ :
Արտաշէս . խորենացին . Ի : նմանապէս և այլ պատմիչք :
Պերոզ փաղեգեսս . խոր , և ասող . լզ : սամ . լզ : այլ ոմն . Լ :
Վաղարշ . խորենացին . Ծ : սոյնպէս է տեսանել և յայլս :
Արտաւան . խոր , և սամ . լա : ասող , և այլ ոմն . լզ :

Իսկ արտաքին ժամանակագիրք յունաց և հռովմայեցւոց՝ ե- թէ հնագոյնք և եթէ յետինք՝ այլ՛ զայլս գրեն . յորոց 'ի մի հաւաքեալ՝ եդիք աստանօր :

Արշակ պարթև . Ժ : (ըստ ոմանց . Ի . և ապա եղբայր նր արշակ տրդատես . լէ :)
Արշակ արտաւան . Ի . կմ լզ :
Արշակ փրիապատ . ժե :
Փրաատ կմ բիւրատ . Ը :
Միհրդատ . լէ . կմ լզ . իէ . Գ :
Փրաատ . Գ . կմ Թ . Ը :
Արտաւան . Դ . կմ Ա :
Միհրդատ . լէ :
Սնատրուկ . ժա . (Ա ոմանց :)
Մենատրիկոս կամ սինատրուկ կամ սինադրուկ կամ սանա- տրուք . Է . կամ Ը :
Փրաատ . Թ . կմ Գ :
Միհրդատ . Դ . կմ Է :
Որոդէս կմ արշէզ . ին . կմ Ի :
Փրաատ . Ե :
Տրդատ կմ տրդատէս . Ը :
Փրաատ վերստին . իզ . կմ լէ :
Փրաատակ . Դ . կմ ամիս ինչ :

Որոդէս . ամիս ինչ :
Վոնոն կմ վինն . Թ . կմ Դ :
Արտաւան . իը . կմ իԹ :
Տրդատ կամ տրդատ . Ա :
Կինամ . ամիս ինչ (Ա ոմանց :)
Սուտարդ կմ գոտարզ . Ա :
Վարդան կմ վարդանէս . Դ :
Սուտարդ վերստին . Դ :
Մեհրդատ կմ միհրդատ . Ա :
Վոնոն . ամիս ինչ :
Վողոգէս կմ վաղեգեսս . Խ :
Արտաւան . ամիս ինչ :
Պակոր . ժէ :
Խոսրով . իզ :
Փարթամասպատ . Ա :
Խոսրով վերստին . ժէ :
Վողոգէս . լբ :
Մոնեզ կմ մանեզ . ամիս ինչ :
Վողոգէս կմ վաղարշ . ին . կմ Ի :
Արտաւան . ժզ . զոր սպան արտաշիր սասանեան :

Ի մէջ բերէ խառնակ վասխոս և զայլ կարգ թագաւորացն պարթևաց 'ի Ծանօթութիւնս յուստինեայ . խա . 5 . երես . 361 . իբր 'ի բուն գրոց պարսից առեալ . այսպէս :

Աշքան որդի դարեհի՝ առա- ջին Թգր աշխանանեաց (Ա արշակունեաց) . Գ :
Աշան կամ աշքան որդի աշ- քանայ . Ի :

Սեհրան որդի շապհոյ . ժա :
Ողաշ որդի վեհրանայ . ժե :
Որմիզդ որդի վղաշայ . ժԹ :
Ներշքա որդի վղաշայ . ժէ :
Պերոզ որդի որմզդայ . ժԸ :

Տոտաւ որդի միհրայ • ը ։
Եռ որդի գոտարայ • ժե ։
Տոտար որդի վեռայ • ը ։
Եռ որդի գոտարայ • ի ։
Բոտաւան • լա • զոր եբարձ
ի կենաց արտաշիր բաբեք ։

Տոտաւ որդի վղամայ • ժը ։
Բոտաւան որդի վղամայ • իդ ։
Բոտաւան որդի աշխանայ • ժե ։
Ղահ որդի աշխանայ • ժը ։
Տոտար որդի աշխանայ • ը ։
արսէհ որդի գոտարայ • ժե ։

Ահա այսչափ տարբերութիւն կայ ի կարգս Թագրայն պարսից՝ յաղօրդաց արշակայ պարթևի • զորմէ Խորենացի և հեր մեզ փոյթ խօսիլ ինչ, բայց զգոյշ պատմութիւնք Թագրաց մերոց կապել են ընդ պատմութիւնս տոհմ, վասն հարկ եղև մեզ դիտել լինել և քննութիւնք կարդի տոհմին. նոյնպէս և կարգի տանեանցն, զորմէ ունիմք խօսիլ ի ծան". լ • (3) ։ Այլ զոր մարթացաքն առուգել ըստ կարի, զայն եդաք յաղուածակի ի վախճան գործոյս • և ինչ ինչ ևս յիշեցաք ի պատմութե ։

Ի՛ Վէ ՀԻՆԱՒԱՑԵՔ ԱՐՔԱՅԱՊ ՀԱՅՈՑ ։

Ի. (4) Պատմիչք հռովմայեցւոց և յունաց, որք եին յառաջ քան զվերջին արտաշէս Թագր Հայոց, յոյժ յառաջ ք զորդի տանուտէրսկոյ, առրաբոն • փէրդ • ծա • փլորոս • փէրդ • ը • պլինիոս • փէրդ • ը • փլ • 9 • և 13 • և տակիտոս • փէրդ • ծե ։ և կամ ժամանակակից ևր, ոմն ի պլուտարքոս, և այլք, յիշատակեն զքաղաքն արտաշատ իբրև գլուխ քաղաքաց հնոյ Հայոց առ երասխ գետով ի վաղ ժամայ ։ Այլ Թէ ոմն և յումնէ՛ էին հնոյ շինեալ, գրէ պլուտարքոս ի գործս զուկուղեայ • յերես • 423 ։

Առ խորենացին յիշատակեալ զբանս հնոյ երգոյ գողթան՝ որ ի վէր շինուածէ արտաշատայ, ընծայէ զայն վերջնոյն արտաշիսի ։ Այլ Թէ որով օրինակաւ, նա ինքն խորենացին Ը • 46 • գրէ այսպէս • * Արտաշիսի վերջնոյ առ գործք բա-
„ զումք • • • շինել զքաղաքն, և խնամուեցի ընդ ազանս • • •
„ յայտնի են քեզ յերդս վիպասանացն • բայց յիշատակեց-
„ ցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութեին ձգմար-
„ տեացուք ։ Այսպա յայլաբանութենէ այնոյ երգոյ պատմի զշ-
ինուածի քաղաքին այսպէս • * Երթեալ արտաշիսի ի տե-
„ ղին, ուր խառնին երասխ և մեծամօր, և հաձեալ ար-
„ տաշիսի ընդ բլուրն, շինել քաղաք՝ յիւր անուն անուա-
„ նեալ արտաշատ • ձեռնտու լինի և երասխ նմա փայտիւք
„ մայրեաց • վայ անաշխատ և երագ շինեալ՝ կանգնի ի նմ
„ մեհեան • • • և յօրինել էրբև զքաղաք ազբայանիան ։
Այս եղանակ պատմութե՝ որ առանդի յերդս անդ գողթան, համաձայն է այնմ, զոր պատմէ պլուտարքոս • և զի ոս ինքն

պլու-

պէս տարբերութեան ըստ ասմի ժամակակից էր ամէն վերջնոյ արտաշէսի , եթէ յիրաւի սորա էր շինեալ զարտաշատ , ամա ընծայեր զայն անտարակոյս • ապա երևի՝ թէ բանք խորենացւոյն , զոր առնու յերդոց գողթան , հային միայն՝ ի նորոգուն այնր քաղաքի՝ արարեալ յարտաշիսէ վերջնոյ • ապա թէ ոչ՝ զիարդ հնար էր պէսպէսարքեայ գիւղոյ ժամկի գիտել իբրև զվաղեմի ինչ պատմել ։ Այլ թէ ամա հնար եղև այսպէս խօսիլ , գինչ պարտ է ասել վճռ այլոց հեղինակաց յիշատակելոց՝ ի վերոյ , որք յառաջ էին ժամանակօք քան զպէսպէսարքոս և զ գիվերջինն արտաշէս ։ Այլ եթէ կամիցիմք՝ ի ձեմարտութեան երկնչին հայիլ , պարտ է ասել , թէ արտաշատ կոչեցաւ շինեաց զարտաշատ , և վերջինն արտաշէս նորոգեաց զայն ։ Իսկ թէ ոք և ոչ ընդ միմն հաւանեցայն , կարէ ասել՝ թէ շինեալ էին զայն առաջինն արտաշէս երևելին՝ Թոռն վաղարշակայ • և յետ ժամանակաց նորոգեալ էին զայն արտաշէս վերջինն ։

Ա՛ստանօր գրէ յակոբ նաղեանն • ՚ի գանձասր • ֆան • բ • 3 • ե-րես • 241 • Թէ արտաշատ քաղաք շինեալն յարտաշիսէ էր դուխին • զոր և կոչէ Թօփրախ խաղայ • այսպէս պիտի և ա-ռեղայ ումն սորգիս անուն • բայց յայտ է Թէ այլ է դուխին քաղաք , զոր շինեաց յետ բնչմ ժամակաց խոսրով որդի տրդա-տայ , ըստ գրելոյ խորենացւոյն • գ • 8 • ոմն և նա ինքն յակոբ վկայէ յերես • 298 ։

Այլ աստ գիտել արժանն է , զի այս արտաշատ քաղաք Թէ-պետ և յայնկոյս գետոյն երասխայ շինեցաւ ՚ի հիւսիսակողմն , բայց մնաց ինչ նորա էր յայսկոյս գետոյն • ոմն է և այժմ քաղաքն բազատատ ՚ի վէր տնկրիսաւ , և քաղաքն հիւանէ ՚ի վէր եփրատայ ։ Այլ Թէ յիրաւի յայնկոյս գետոյն շինեցաւ արտաշատ , յայտ է ՚ի պատմութենէ՝ յորս գրի , Թէ ՚ի գալ ումանց յԱՀն պարսից՝ անցեալ ընդ երասխ՝ գնացին յարտա-շատ • ոմն է տեսանել ՚ի գիրս զաշարուս փարպեցւոյ և այ-լոց ։ Իսկ Թէ մնաց ինչ նոր ևս էր յայսկոյս գետոյն՝ յայտ անտի է , զի ասի՝ Թէ խոր վիրապն , որ էր յարտաշատ՝ կամ ՚ի դիմաց արտաշատու , կայ յայսկոյս գետոյն • որ և ՚ի ռամկաց տեղւոյն կոչի սահաթափոս ։

՚ի վէր վաղարշակայ ՚ի թիգրին հայոց՝ եղեօ արշակայ մեծ ։

(1) Ա.

արարեալ. և կամ՝ ի հարևանցիկ պատմութէ ագաթան-
գեղոսի և խորենացւոյն. ա. 7. այլապէս առեալ. ապա թէ
ոչ՝ յայտնի աւանդէ այլոյր խորենացին. Ե. 2. և 3. յա-
կանատեան մարիբասայ, թէ Թոռն արշակայ պարթևի ար-
շակ մեծ Թիրեցոյց զվաղարշակ զեղբայր իւր։ Այս հայն
գուցէ և բան յուսահնոսի. գէորգ. կա. գլ. 1. թէ արշակ
երկրորդ մեծ, զոր նա արշակ միհրդատ կոչէ, Թիրեցոյց
զվաղարշ՝ զվաղարշակ՝ ի վէր մարաց. ուր մար ասելով՝ պարս
է իմանալ զհայս, և մինդ զ՝ն աղձնեաց, ուր եղաւ ա-
թոռ նր. և զ՝ն վասպուրականի՝ որ սահմանակից էր մա-
րաց, և վերին մարք կոչիւր ըստ կեդրենեայ. էջԽ. 711.
կամ 556։

Դարձեալ՝ ըե աւանդելոյ խորենացւոյն. ա. 7. և 8. 3. և
ըե այլոյ բազմաց, և և ըե պրոկոպիոսի. գէորգ. Է. գլ. 1.
յաղագս շնի. յոսեպ. վաղարշակ համարի լինել եղբայր արշակայ
մեծի. այսպէս դնէ և վարդան պատմիչ. այլ յաւելու և ս
ասել սա, թէ նա էր որդի արշակայ. զի գրէ այսպէս.
* Հայոց լուսաք ասէ, և տեսաք գրով, եթէ որդի էր սա ար-
,, շակայ մեծի, և ոչ եղբայր. և էր բանն այսպիսի. եթէ
,, Թիրն պարսից խնդրեաց զսիւնն կձեայ, որ՝ի մծբնայ յա-
,, պարանս արքայութէն հայոց. և՝ի յաւնուէն գտաւ գիր
,, յունարէն, եթէ ես գրեցի ագաթանգեղոս, զի մեծն
,, արշակ ունէր չորս որդիս. զառաջինն Թիրեցոյց Թեոտա-
,, ղացւոյ. զերկրորդն լիւբիկեցւոյ. զերրորդն պարթևաց,
,, և զչորրորդն հայոց՝ տալով նմա զսահմանն, զոր հայկն
,, ստացաւ զսակաբն իւրովք, և որդւովք եօթն գտերայ
,, իւրոց ։ Այս են բանք վարդանայ, զոր այլուստէք ոչ
կարեմք ստուգել, այլ՝ յաւէտ զներհակն հաստատել՝ի բա-
նից մարիբասայ կաթնայ ականատես վկայի, զոր լերկ
խորենացին։

Իսկ այն՝ զոր ասէ վարդան, թէ այսպիսի ինչ գրուած ա-
գաթանգեղոսի կայր գրուեալ, ըե, ոչ ցուցանէ թէ՝ նա
ինքն վարդան տեսեալ իցէ զբուն գրուած սեանն, այլ միայն
զգրեալն յաւանդութէ այլոց. ըե որոյ ասէ, թէ * լուսաք
,, և տեսաք գրով ։ ուր մարթ է ասել, թէ այն բանք այլ-
ազգ հասեալ են յձեռն վարդանայ։ Այլ յիւրում իսկ՝ եթէ զայդ
գրեալ էր ագաթանգեղոսի, ոչ զանց առնէր յիշել և անդ՝
ուր խօսի զտարածութէ իշխանութէն պարթևաց՝ ի յաջորդա-
նութէ յունարէն օրինակին, յասէն. * Իբրև յաջողուածք
,, լինէին պարթևաց, յինքեանս կորզէին զթիրուն պարսից, և
,, զՀայոց, և զնդկաց՝ որ սահմանակիցն են արևելեայ պար-
,, և զմասքթաց իսկ. և ժառանգէին զներուն այսպիսեաւ իմն

,, կարգաւ ։ Նորաչինն ՚ի տոհմէ պարթեւաց՝ որք և յետոյ
,, արշակունի ընկալան զանուն , մեծահասակ և քաջակո-
,, լոմին (արշակ) գեր ՚ի վերոյ այլոց երևեալ , տիրասքեռել
,, կալաւ զիշխանութենի պարսից արքայութենէն ։ Նա որ երկ-
,, բորդն էր զկնի նր՝ զհայաստանեայցն առնոյր յինքն ըզ-
,, թագաւորութենէ ։ Նա որ երրդ՝ զնդկացն կալաւ զնորուն ,
,, որ հզաւոր էին սահմանացն պարսից ։ Ոսկ չորրդն ՚ի նոքէ
,, զմնացեալսն ընկալաւ զիշխանութենի ։ Սոյն այս էր կարգ-
,, տոհմին պարթեւաց , և ՚ի սմին կայսն յաջողութիւք ընդ
,, Ժամս ձիգս ։

Նոր այսչափ ինչ միայն տեսանի , թէ պարթեւական իշխա-
նութենին արշակայ ՚ի չորեսին կողմանս տարածեալ էին այս-
պիսի կարգաւ . բայց թէ վաղարշակ էին որդի արշակայ մե-
ծի , ոչինչ ցուցանի ։ Ոսկ եթէ ոք ասիցէ . ապա ընդէր վա-
ղարշակ ՚ի Թուղթն՝ զոր գրեալ առ արշակ , կոչէ զինքն
որդի Տորա . Պինեամ , թէ նա ՚ի Թղթի անդ նախ եղբայր
կոչէ զինքն , յաւելն . * վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո և
,, նիզակակից , որ ՚ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց ։ Նա ա-
պա վասն յարգելոյ զարշակ իբր զաւագ եղբայր իւր՝ կոչէ
զինքն նաև որդի՝ յաւելն . * գտեալ զըղձալին եղբօր քոյ և
,, որդւոյ՝ բերցէ ևն ։ խոր . ա . 8 ։

Ոսկ մեք Ժամկի Թէոդորեցւոյն վաղարշակայ գիտելի է , զի աս-
մուկ երեց գնաց զայն . 117 . ամաց յառաջ քան զքն . վասն
զի զամն տիգրանայ երկրի և արշամայ նուազ հաշուէ . և
սակայն եթէ լի հաշուեցաւք , ՚ի վաղարշակայ մինչև ՚ի
ծնունդ քրիստոսի լինին ամք . 149 . ըստ որոյ և Թէոդորեցն վաղար-
շակայ լինի յամի ՚ՌՀ . 3851 . ըստ Ժամկապրաց . և 5050 . ըստ
եօթանասնից . որ և դիպի ՚ի խ երորդ ամի արշակայ , ըստ ո-
րում եդաք ՚ի պատմութենէ ։ Այս հաստատեալ և խորհեալ
ցին , զի ըստ ընտիր ձեռագրաց . Ը . 65 . գնե , թէ արշակ մեծ
Թէոդեաց ամն . ծԹ . և յետ մահու նր սակ Թէոդեաց որդի
նր արշական ՚ի ժԹ երորդ ամի վաղարշակայ Թէոդեն հայոց .
որով յայտնի ցուցանի , թէ ժԹ ամօք յառաջ քրիստոսի ար-
շակայ մեծի Թէոդեաւ էին վաղարշակ . և զի հանեալ զժԹ
ամն ՚ի ծԹ առաց արշակայ մեծի՝ մնան ամք . խ . ըստ այժմ
հաշուի՝ Թէոդեւ վաղարշակայ լինի անտարակոյս ՚ի խ երորդ
ամի նորին արշակայ . 149 , կամ 150 , ամօք յառաջ քան զքն ։
Որով և միջոց Ժամկին ՚ի տրեղեցն հայկայ մինչև ՚ի Թէոդեւ
վաղարշակայ՝ հաշուի ըստ Ժամկապրաց . 1958 . ամ . իսկ ըստ եօ-
Թանասնից . 2197 ։ Զայսմ յարմարի և այն քան սամուէլի
եպիսկ , զոր գնե ըստ հաշուի եբրայեցւոց՝ Թէ * ՚ի սկսա-
,, մանէն բելայ ՚ի հայկայ՝ մինչև ցվաղարշակ անցին ամք .

,, 1950. կամ 1942 ||։ Այսոյն Հայր ըստ իմիք և զան յովհան-
նու կնքիչին՝ յասելն ըստ Հաշուի եօթանասնից, թէ * ի մե-
,, ծոյն Հայկայ մինչև ցքրիստոս վաղաբշակայ գտանին ամք.
,, 2295 ||։ Ասացի ըստ իմիք. զի սատ զակիզբն Հայկայ Հաշ-
ուէ յառաջագոյ աշտարակաշինուած՝ նախ ք զմահն թելայ։

Ի վերայ Հատման գնթոնեայ։

Ի տպագրեալ օրինակս խորենացւոյն. Բ. 7. (ոյզ և ի գիրս
(1) սամուէլի երիցու) եգեալ է յամանոյ՝ ասել խորենացւոյն
վս ազգին գնթոնեաց, թէ ոչ գիտեմ ինչ աղագաւ կոչին
գնթոնիք։ Այլ այս բան ոչ գտանի յընտիր ձեռագիրս,
և ոչ իսկ երևի լինել խորենացւոյն. զի որովհետև նա ա-
սէ. ա. 18. թէ ազգն գնթոնեաց է ի քանանիդեայ քա-
նանացւոյ, այսու յայտնի լինի՝ թէ յանուն նոր կոչեցան գնն-
թոնիք, այլ քանանիդունիք. զորս լամբրոնային ի ձառս
ժառանգաւորաց՝ քանանդեկիս կոչէ. ոյզ և յանուն միան-
դակայ կոչին մանդակունիքն, և յանուն մամիգոնայ՝ մա-
միկոնեանքն։ Այս յայտնի ևս յուցանի ի բանից յովհան-
նու կնքչիկի, որ գերևելի անձինս ի գնթոնեայ կոչէ քա-
նանիտ ըստ քանանացի. ոյզ յասելն. * պահնակ ամրոյին էր
,, քանանիտ յազգէն գնթոնի՝ Հասան անուն ||։ և թէ
,, քանանիտ գնթոնեայն վառակայ ևս ||։

* քանանիտ գնթոնեայն վառակայ ևս։

Այլ գիտելի է, զի բառս քանանիդաս՝ ի ձեռագրի միում
խորենացւոյն այլազգ գրի, ըստ է՝ քանիդաս. յորմէ ոմանք
համարեցան՝ թէ այնու իմացեալ լինի խառնք ի դասու քա-
նանացւոց. բայց մեք ի զոյս ձեռագիրս ըստ որս և ի տպա-
գրեալն գտաք քանանիդաս. վայ և հաւանականագոյն հա-
մարեցաք, թէ այն իսկ ազգային անուն միոյ ի նախարարացն
քանանացւոց. և թէ ի նմէ էին գնթոնիք, ըստ վկայելոյ
խորենացւոյն։ Ո այս յայտնի մեկնաբանէ ասողին առե-
փանոս՝ յասելն. Բ. 6. * Այլ զգեցուցանողք զձեռնէս (ըստ
,, զայնոխի հանդերձս՝ զոյս ձեռամբ զգեցուցանէին ար-
,, քային) ի զաւակէ քանանացւոց և քանիդեայ, որ ի ծովն
,, յեսուայ ի քանանացւոց փախուցեալ եկին ի հայս. և ա-
,, նուն կոչէ ազգին գնթոնիս ||։

Ասանօր թարգմանիչք խորենացւոյն հայեցեալ ի տպա-
գրեալ օրինակն՝ գրեն զայսոսիկ ինչ. Թէպէտ ասեն խո-
րենացին խոստովանի՝ թէ ոչ գիտեմ ինչ աղագաւ գնթո-
նիք կոչին ոտքս, * այլ մեզ ոչինչ դժուարին և զպատճառ
,, անուանդ գտանել մեկնարանութեամբ իմիք ||. քանզի ասեն՝
քառս գնթոնիք եղեալ է ի բառէս գանդ կամ գոնդ,

որ ի բարբառ գաղղիացւոց և իտալացւոց նշանակէ ձեռնոց. և զի առն գնթացիք զգեցուցանողք էին ձեռաց արքայի ձեռնոցս, վն այն այնպէ կոչեցան. զնոյն գրէ և ըսքրոդեր. եբէս. 24: Ակն զայս ասելով ոչինչ են մեղադրելի, զի չուենէին ընտիր օրինակս: Նակ մեզադրելին երևի լինել լսակրոզիոս, որ ըն գրելոյ ոչ՝ ստգտանէ զևորենացին, թէ ընդ զայսպիսի նորաձայն և այլազգական բառս վարէ:

Ա. Վ ՌՈՄՈՑ ՓՈՐՁԱՑ ՆԱԽԱՊԷՍԻ ԱՆԳԵՂ ՊԱՆ. ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼԱՑ ՆԱԽՆՈՅՆ ԱՐԾԱՐՈՒՆԵԱՑ:

Արէ խորենացին. Ե. 7. վն տորքայ Հայկազնոյ, թէ քաղաքս ինչ երգելին յառաստեղս ի վէր ուժեղութէ նէր, մինչև գերաշխանց ցուցանել ըզ հերքիւլեայ զօրութէն և քան զամփոռնին, յասելն, թէ քուռն հարկաներ յորձաքար վէմս. և որչափ կարծր լինէին այնք, ձեղքէր և եղնգամբք կոկէր և փորագրէր ի վէր զոր ինչ և կամէր, զարծուխս, և զայլ կենդանիս: Նև թէ՝ երբեմն տեսեալ նէր զնաւս թշնամեաց յերդ սեաւ ծովուն՝ դիմեալ իւէ ի վէր նէց. և ի հեռանալ նէց անտի իբր առպարեզս ութևտասն, առեալ զվէմն մեծամեծս յոյժ՝ բլրաձևս, ընկեցեալ իւէ զկնի նէց ի ծովն. և ի սաստիկ պատառումանէ ջուրց ծովուն յարուցեալ ալեկոծութէն մեծ՝ ընկղմեալ են բազումք ի նաւուց, և այլք բռնութէն վարեալ բնդմ մղնօք հեռի: Օ այս եղեալ խորենացոյն՝ յասելու և սակ. * Ա՛ կարի է առասպել, այլև ,, առասպելայ առասպել ‖: Նև սակայն վկայէ ևս անդ խորենացին, թէ թէպետև այս բանք առասպել են, սակայն այրն այն տորք՝ այնչափ էր ուժով, մինչև այսպիսեաց զրուցոց լինել արժանի:

Ամին նման և վէմ նախնոյն արծրուենեայ ի մէջ բերէ նա ինքն խորենացին անդանօր. Ե. 7. զուանդուէթիա ինչ, զոր խոսէին ի վասպուրական Ձի արծրունիք բնակիչք կողմանց ազամանէրտ քաղաքի. իբր թէ՝ մինչդեռ նիրհէր նա ի տղայութէ ի բացօթեայս, նեղէին զնա արև և անձրև. և իբրև սկսաւ նոճանիլ, թռչուն մի արծուենման հովանի եղև ի վէր նորա. և թէ՝ առտի յայտնեալ կոչեցեալ իւէ նա արծրունի, ձի է՝ յարծուոյ պաշտպանեալ: Նև զայս բան ևս յայտնի ընդ առասպելս գրեսն անդ խորենացին:

Յ՚ի վեր արտաշէսի առաջնոյ, և առաւել նա՛ յ՚ի վեր որդւոյ նորա տիգրանայ։

Պ (1) Ա՛ եճամեծս գրէ խորենացին զգործոց արտաշէսի առաջնոյ հայոց այրքայի, առեալ զայն՛ ի հին գիւանաց՝ յորս գրին գործք Թագրացն հայոց. ոյք յիշէ. գլխ. Բ. գլ. 9. զոր և անտարակոյս համարելով ըստ այմ՛ եդաք՛ ի պատմութիւն։ Այլ զոր յայլոց՛ ի միջ բերէ՝ նո՛ր՛ ի չորից յոյն մատենագրաց, թէ սոյն այս արտաշէս ձերբակալ արարեալ էր զկրեսոս լուդացի, զայսմանէ տե՛ս՛ ի Ժամօր՛. ա. գրոց. երես. 197։

Պ (2) Այսպէս արտաքին պատմիչք յաւնաց և հռովմայեցւոց ոչինչ գրեն զարտաշիսէ, այլ՝ զորդւոյ նո՛ր տիգրանայ. զորմէ Թէոպէտ և քիչ մ՚ինչ ձշմարիտ ձառեն, բայց բազում՛ ինչ և այլազգ կարդեն՝ այսպիսի իմն սկզբնաւորութիւ՛, ըստ առաքեանն. գլխ. ԺԲ. և ըստ յուստինեայ. ԼԲ. 3. և ըստ ապպիանեայ. երես. 118. լեզ։ Տիգրան ասեն որդի տիգրանայ՛ ի պատանդի էր առ պարթեւս. և՛ ի մեռանիլ հօր նո՛ր՝ անտիոքի եղեն հայք կոչել զնա և թագեղծուցանել, զի անարգեալ էին զնա։ Իսկ տիգրան կամելով հաստատիլ՛ ի թագաւորութի՛ հօրն՝ ետ արքայն պարթեւաց եօթանասուն աւանս յՕձէն հայոց. և արձակեցաւ՛ ի նմանէ հանդերձ զօրօք՛ ի հայս։

Այլ յաւելուն ասել, թէ տիգրան յետ հաստատելոյ՛ ի թագաւորութեան՝ անդրէն յինքն կորզեաց զայն տեղիս, զոր տուեալ էր պարթեւաց. և տիրեալ ժառանգեաց զբազում հայաստան՝ ի սահմանացն մարաց՝ աղուանից և վրաց՝ մինչև յՕձն եգեր գետոյ և կասպից ովկիանոսի առ եւքսինեան ծովու (մերձ՛ ի բիւզանդիա)։ Այլ ապա նուճատեալ զարտան ծոփայի զորդի զահրատայ, որ՛ ի հիւսիսակողմն արեւմտից տիրէր, զնմին էարկ ընդ իւրով իշխանութի՛։ Տիրեաց ասեն սա և ատրպատականն Ծի և կորդուէից. էառ զմիջագետս և զասորիս և զփիւնիկէ։ Այլ զոր ասեն սո՛ք, թէ տիգրան էր պատանդ՛ ի պարթեւս, անհիմն զրոյց երևի. զի հայր տիգրանայ նախ քան զմեռանիլն իսկ թագեղծոյց զտիգրան՛ ի վէր հայոց. որպէս յայտ է՛ ի բանից խորենացւոյն. Բ. 10։ Իսկ ոյն՝ թէ հայրն տիգրանայ էր տիգրան՝ և անձնուն, զի՛ ի թագեղս մեր ոչ ոք կոչեցաւ յանուն հօր իւրոյ։

Այլ թէ յորմէ՛ ամի արշակայ պարսից արքայի էր թագաւորեալ տիգրան՝ գիտելի է, զի՛ ի գիրս խորենացւոյն. Բ. 13. ՚ի տպագրեալն գնի լինել՛ ի խթ ամի արշակայ. և՛ ի ձեռագիրս գնի՛ ի ժԹ ամի արշանակայ, կամ արշականայ. և վարդան ևս գնէ՛ ի լիզ ամի արշականայ։ Այլ ըստ մե-

րում Ժամագրութեանն անկանի յուԹերորդ ամն արշանակայ ։
Իսկ յայլազգս առնոց Թիւրելոյն տիգրանայ գիտելի է, զի խո-
րենացին · Բ · 18 · գնէ՝ Թէ նա Թիւրեայ սան · Լիբ · բայց
հայեցեալ ի կարգ պատմութեանն նոր, միանգամայն և ի պատ-
մութիս հռոմէացեացդ, հարկ է յաւելուլ և զայս · իսս ։
Վասնզի ինքն խորենացին ի գլ · 13 · յայտ առնէ, Թէ տիգ-
րան յառաջնում ամի անդ Թիւրութեանն իւրոյ կարգեալ էր
զմիհրդատ ի վէր միջագետաց, ևս · և ի յաջորդ գլուխն
պատմէ զգործս տիգրանայ · և ի գլ · 18 · գնէ, Թէ նա ինքն
տիգրան առաքեաց զբարշափրան, ի ձեռն որոյ եղև դե-
րին հիւրկանոսի · և ի գլ · 20 · գնէ, Թէ անատոլիոս ե-
կեալ ի շամուշատ՝ լուծաւ զմնայն տիգրանայ ։ Այդ՝ եդեալ,
Թէ ձգմնորիւ տիգրան յառաջին ամի իւրում կարգեալ է-
ր զմիհրդատ, զակնկալն Թիւրելոյ նորա պարտ է գնել գոնէ
յամի ծէ · 3911 · կամ ըստ եօԹանասնից · 5110 · քան ըստ
ժամանակագրութեանն հռոմէացեացդ, որք բնդ պնորզմունս
մղեցին զտիգրանայ և ընդ միհրդատայ, յայնմ ժամանակի
սկսաւ զօրանալ միհրդատ · ոչ յայտնի երևի ի ձմեակից մա-
տենագրաց, և յաւէտ ի կիլիերոնէ տուզղեոսէ · և յետ եր-
կուց ամաց սկսաւ նա պատերազմիլ ընդ հռոմայեցիս ։ Այլ
եԹէ առաքումն բարշափրանայ համարեսցի ի տիգրանայ
լեալ, այնպէս և եԹէ դիցի՝ Թէ անատոլիոս ի հասանէն ի
շամուշատ լուծաւ զմնալիս տիգրանայ, հարկ է գնել զմահ
նր յամի ծէ · 3965 · կիբ ըստ եօԹանասնից · 5164 · զի յայնմ
ամի եղև գնալն անատոլիոսեայ ի շամուշատ · և ըստ այսմ ամք
Թիւրելոյն տիգրանայ լինին · ծէ ։
Այլ եԹէ ճշմարիտ համարեսցուք զայն, Թէ տիգրան յետ
լնի · ամ Թիւրելոյ ի վէր հայոց ի կողմանս միջագետաց՝ Թա-
գաւորեցոյց զորդի իւր զարտաւազդ ի վէր հայոց յարտարա-
տեան ծի, ոչ միայն ճշմարտի բան խորենացւոյն, զոր որդի
առանձին Թագաւորեն տիգրանայ համարի · իգ · ամ · այլև
դիւրաւ լուծանին անհնարին տարակուսութիք, որք ծագին
ի մատենագրութեանն հռոմայեցւոց · զի գնեն նոքա, Թէ
յայն ժաման Թիւրեր ի հայս արտաւազդ · և այսպէս հնար
լինի միաբանել գոնէ ընդ իրաց լինել զայլևայլ կարծիս ։
Այժ զայն, զի խորենացին զանց առնէ յիշել զժդ, կամ զժը
ամ Թիւրեն տիգրանայ նաև ի վէր սելևկիացւոց · զորս եԹէ
յաւելցուք ի վէր, ամք Թիւրելոյ նորա ընդ իմիք հաւասարին
մերոյն · զի լինին · ծա ։ Այսպէս, ժդ · կամ ժը · քան ապ-
րիանոս գնէ ամս · ժդ ։ և յուստինոս · ժը ։ Այս որոյ օրո-
շումն ծանիր, զի տիգրան · ժդ · ամ անդորրութեամբ Թա-
գաւորեաց ի վէր սելևկիացւոց · և ապա անտիոքոս ասիա-

յինն նատաւ անդ իբր Թիքր ձեռնտուհութիք զուսուցեալ ապա-
րատելոյն Հռովմայեցւոց առն իբր . Դ . այլ յետ այնորիկ
եկեալ պոմպեի՝ մերժեաց զանտիոքոս ի Թիքրուհէ , և զայն
իշխանուհի Էարկ ընդ ձերութիք Հռովմայեցւոց : Եւ այսպես
ի սկզբանէ տիրելոյն տիգրանայ հաշուեալ մինչև ցնուազառ
քարձումն այնր սեւևկիական Թիքրուհէ՝ լինին ամք . ԺԸ .
և ըստ այսմ գնէ յուստինոս . իսկ լոկ Թիքրէնն տիգրանայ ի
վր սեւևկիացւոց՝ մինչև ցանտիոքոս ասիացին՝ լինի . ԺԴ .
ամ . և ըստ այսմ գնէ ապպիանոս :

Ի ՎԵՐԵԼՈՅՆ ԴԻՊԴԱՏԱՅ , ԵՒ ՈՐԴՈՅ ՆՈՅ :

(1) Ի որենացին . Է . 10 . համարի զմեծն միհրդատ՝ լինել թագեշխ վրաց . և ասէ լեալ յազգէ միհրդատայ նախարարին դարեհի արքային պարսից : Եւ յաւելու ասել . * Ա-
,, ռատայ սմա (արտաշէս արքայ հայոց) զկողմնակալութիւն
,, հիւսիսային լերանցն և պոնտոս ծովու ‖ : Իսկ այլ մատենագիրք , ընդ որս և յուստինոս . Ի . 1 . և ապպիանոս՝ համարին զմիհրդատ բնիկ իշխան կամ արքայ պոնտոսի , ի նախնեաց հետէ յաջորդութեամբ իջեալ . զոյն ցուցանեն և բանք պողիբիոսի՝ որ նախ ք զմիհրդատ յիշէ և ցայլ թագաւորս պոնտոսի . այլ քզի վկայութիք սկ սէ են զօրաւորագոյն ք զիորենացւոյն՝ որ յաւիրկանոսէ առնու , մեք ըստ խորենացւոյն եդաք , ջանալով ըներհակիլ և սկ և այլոց պատմչաց :

Ի ձէ՛ խորենացին . Է . 13 . լե . զմեծն միհրդատ կոչէ քեռայր տիգրանայ . և ի գլ . 10 . պատմէ՝ Թէ արտաշէս հայր տիգրանայ եռ միհրդատայ կնութէ զդուստր իւր զարտաշատմա : Իսկ արտաքինն պատմիչք , և յատէտ յուստինոս . Է . 3 . և պղուտարքոս՝ կոչեն զմիհրդատ աներ տիգրանայ , և զտիգրան փեսայ նր . զի ասեն , Թէ միհրդատ առ պահպանութէ դաշինն ընդ տիգրանայ արքայի՝ եռ նմա ի կնութի ընդդուստր իւր զկղեոպատրա . բայց ասացեալն խորենացւոյն չհմարիտ է ի քոմ գլխոց . վկայ և մեք այնպես եդաք : Այլ զմահ միհրդատայ եդաք ընդ պատմելոյ հռովմայեցւոց . զոր խորենացին . Է . 14 . գնէ լեալ Թուականի ի ձեռն հօրն պիզատոսի պոնտացւոյ :

Պրդ ասաց ապպիանոս , Թէ սոյն այս միհրդատ մեծ կապկածեալ յորդւոյ իւրմէ միհրդատայ՝ կալաւ և կապեաց զնա յոսկի շղթայս . և յետ աւուրց ինչ սպան զնա : Իսկ խորենացին . Է . 14 . և 15 . և 17 , պատմէ , Թէ պոմպէոս կալաւ զմիհրդատ զորդի միհրդատայ . և ապա գաբինանոս

արձա-

արձակեաց զնա · և թէ յետոյ կասկածեալ տիգրանայ զնմանէ՝ ոչ ետ նմա զնշխանութիւն հօր նորին ։ Այլ այս պատմուածս փոքուն միտրդատայ խառն է յոյժ , և քաւն աւանդէ յայլեւայլ մատենագրաց · և թէպէտ գրեթէ ի բաւն ամենն գտանի այսպիսի ինչ , թէ նա գաղտ փախեաւ ի ձեռն գաբեհառոմի , և թէ զրկեցաւ յիշխանութենէ իւրմէ , բայց այլեւայլ պատճառօք և այլովք պարագայիւք ։ Այսուամբ եւս ի մատենագրաց համարին զնա եղբայր թագրին պարթեւաց· և ապա ասեն , թէ նենգութեամբ սպանեալ եղև յայրքայէ ։ Եւ գուցէ յիրաւի սոյն այս միտրդատ անծանօթ ումն էր , և չէր յայտ՝ թէ որմէ որդի էիցէ , որպէս մեք և տիգրան ոչ հաւատացաք ի նա զիշխանութենէն քեռատուն իւրոյ · ոմն գրէ խորենացին ։ Ո այս պատմուածի յիշատակէ և յովսեպոս · ի գիրս պապեր · ա · 8 · և նաեւ · ժբ · 6 · համարելով զմիհրդատ լինել պարթեւ· յոր յաւելու և զարշամ կամ զորշան ումն · յառնէն , թէ գաբինոս արձակեաց գաղտ զաղեռհազարմ պարթեւս՝ ընդ միհրդատ և զարշամ , որք փախուցեալ և ապաստանեալ էին ի նա , հանեալ զորոց ի մէջ զօրաց , թէ զանխաբար մեկնեցան ընդ փախստեամբ · և թէպէտ խորենացին ոչ յիշէ նաեւ զարշամ , բայց մեք ի պատմուենն եդաք և զայն ըստ յովսեպոսի ։

Ի վեր պակասի և որոց ընդ նմա · և գերութիւն արշակունեան հետզհետէ ։

Խորենացին · Բ · 18 · զգանկարոս համարի որդի թագաւորին ստորուց · և ասէ , թէ նա ծանօթ գոլով և խնամի անտիգոնեայ՝ եկեալ էիցէ առ քաղքսիդրան , և խոստացեալ նմա քաղցրութիւն ինչ , զի զանտիգոնոս նստուսցէ թագաւոր փոխանակ հիւրկանեայ ։ Ոքոր մի նմանն ասէ դնել և գիրենեսիա ստորն՝ հանդիպեալ ինոյն պակասու լինել որդի նախարարին եգեսացւոց , զոր նա կոչէ թագր ասորւոց ։ Այլ յովսեպոս ի գիրս պապեր · ա · 13 · և նաեւ · ժբ · 13 · եւս և ափրիկանոս առ սէքսդեղեայ· երէս · 307 · համ 245 · և այլ մատենագիրք առ հասարակ , ընդ որս և կիւկերոն ճեմակից և ակնածուն պատիարոսի , որ և ետ պատերազմ ընդ զօրս նորին պակասոսի , ասեն՝ թէ այն պակասու՝ որ և բահրամ՝ էր որդի արքայիկն պարթից արշեզի , և հարաս՝ որ և բահրամ՝ էր որդի արքայիկն պարթից արշեզի , և նիկանակիոց քաղքսիդրանայ ։ Ասակ նա՝ որ ծանօթ էր անտիգոնեայ , և վճռ նորին անտիգոնեայ արար խոստումն քաղքսիդրանայ , ևն , էր լիւսանիասս որդի արքայիկն ասորւոց պատրոմեայ մինչեւ ցվախճանելոյ ։ Եւ զի այս ամ հայի առաջել յարտաքին պատմուածս և յաւէտ ի պատմուենս հրեից ,

նմին իրի և մեք հաւատոյ հաստարեալ զբանս յովհաննիսի և այլոց՝ ըստ նմին եդաք •

Վկայեալ է և այս, զի յովհաննես և այլ պատմիչք հռոմայեցւոց, նաև կիկերոն, զգործս այսր արշաւանաց տան պարսից՝ կոչեցեալ զնուռա պարթևս • իսկ խորենացին տայ հայոց • բայց Թուխի Թէ երկոքին ևս չեն հեռի՝ ի տուդուէ • զի որովհետև պարսիկք և հայք՝ ի միասին դիմեցին, ՚ի միասին կարէին պարթևք անուանիլ • ըստ որոյ և իգնատիոս վկայ՝ ի Ռին • ղուկ • գլ • ա • երես • 14 • գնի՝ Թէ այն եղև ՚ի ձեռն հայոց և պարթևաց • մանաւանդ զի որդի Թագրին պարսից՝ անուն ապարատակեան ունելով՝ մարթ էր յանուն տգիտի նմին զբռնակալ գունդն անուանել պարթևս •

Ասէն գուռանի և այլ ինն մեծ տարբերուն ըստ բանս խորենացւոյն և ըստ պատմուխիս հռոմայեցւոց • զի խորենացին դնէ լինել այսմ՝ ի կենդանուէ տիգրանայ և հրամանաւ նորա ՚ի Թագրուհեէ արշեզի • իսկ պատմիչք հռոմայեցւոց ոչ դնեն այնպէս, այլ՝ ՚ի ժամս ոտտաւադայ և ՚ի Թագրուհէ արշաւելն, զոր նոքա փրաատ կոչեն • Այլոց Թերևս շփոթուխի անուանից է աստ • զորս յերկար լինի քննել •

Իսկ վ՚ը ըմբռնմանն և արձակմանն հիւրկանոսի գիտելի է, զի յովհաննես այլազգ պատմէ • ՔՂի գրէ ՚ի գիրս նախն • ՃԸ • 2 • այսպէս • * Նարզափրան և պակարոս զօրավարք պարթևաց ,, ՚ի գերուխի վարեցին զհիւրկանոս • • • և առան առ պար- ,, Թևս • • • իսկ փրաատ արքայ պարթևաց գիտացեալ, Թէ ,, աներ է նա հերովդի, մարդասիրուԹի եցոյց առ նա • և ,, արձակեալ ՚ի կապանաց՝ Թոյլ եառ նմա կալ ՚ի բաբելոն, ,, ուր էին բազմութիք հրեից • որք և քաջ մեծարանօք պա- ,, հէին զհիւրկանոս իբրև քահանայապետ և Թագաւոր • ոյն և ,, նամ հրեայք՝ որք բնակեալ էին յայնոսիկ կողմանս մինչև ,, ցեփրատ ‖ • Նմա ասաց յուսելոս, Թէ լուեալ հիւրկանեայ զԹագրեն հերովդի փեսային իւրոյ՝ ցանկացաւ դառնալ առ նա • զայս իմացեալ հերովդի՝ գրեաց և նա ԹուղԹ առ հիւրկանոս աղաչել զփրաատ՝ և հրամանաւ նմին գալ ՚ի հայրենի երկիր իւր, և վայելել ՚ի միասին ՚ի Թագրուէ փեսային իւրոյ • առաքեաց և պատգամաւոր վ՚ը այսր պատճառի զառաքամնդա հանդերձ պատուարագօք առ փրաատ • Նմա զայս արար հերովդէս՝ ասէ յովհեպոս, զի կամէր ըստ իւրում ձեռամբ ունել զհիւրկանոս, և հնարիւք բառնալ զնա ՚ի կենաց • զոր և առնոյր խակ ՚ի դարձի նմին • Օ սոյն գրէ Համառօտիւ և ՚ի գիրս պատե • ա • 22 •

Այլ յայսմ միասին պատմուխի խորենացւոյն ստուգագոյն և երևի առեալ ՚ի դիւանացն հայոց • վկայ և մեք ըստ նմին եդաք,

ցի թէ քարշափրան առ տիգրան էած զՀիւրկանոս. և յա-
ւուրս արշամայ հօր աթգարու արձակեցաւ նա ի ձեռն ենանո-
սի բագրատունւոց։ Այլոյ յովհաննու Թումի թէ վս այն այլ-
ազգ գրէ, զի ոչ ուներ տեղեկութիւն թէ կայրն ի հայս բագ-
րատունիք աներեալք ի հրէից. և գիտելով ի լոյ՝ թէ հիւր-
կանոս ի պարթեւս աճեալ, շփոթէ զպատմութիւնն. զի պար-
թեւք զպարսիկս իմանայ, և փինկ բագրատունեաց ի մէջ
բերէ զայնոսիկ հրէայս՝ որք բնակեալ էին յիշխանութե պար-
սից ի բաբելոն։

Ի վէր ըմբռնման աթթաւպայ յանդունինոսէ, և ձիւթ ընձրուաբ նմէ և արշամայ։

Լսորենացին դնէ, թէ արտաւազդ ի պատերազմի ձերբա- (1)
կալ եղև յանտոնինոսէ. և կարգէ զբան իւր այսպէս.
նախ՝ գէրք. Ե. գլ. 19. պատմէ, թէ զօրք հայոց դիմեալ ի
վէր հռոմայեցւոց՝ կռտորեցին զնա ի կողմանս ասորւոց. և
ի գլ. 20. դնէ, թէ վս այսր զբարեալ անտոնինոսի՝ եկն և
էած զբազում տեղիս հայոց ի միջագետաց. և ի գլ. 21.
ասէ, թէ արտաւազդ եկեալ զօրք ի միջագետս՝ հալածա-
կոն արար զզօրս հռոմայեցւոց։ Ո այսոսիկ եդեալ յաւելու
ի գլ. 22. թէ զայրացեալ անտոնինոսն վս այսր. * և առեալ
,, զբազմութի զօրացն՝ դիմէ ի վէր արտաւազդայ. և անցեալ
,, ընդ միջագետս՝ կռտորէ անհնարին զզօրս հայոց. և ձերբա-
,, կալ առնէ զարքայն նոցա (զարտաւազդ)։
Այսոսիկ պատմիչք հռոմայեցւոց գրեն, թէ յետ կռտորելոյ զօ-
րացն հռոմայեցւոց՝ ի կողմանս ասորւոց, և յետ անցիկն բեն-
դեգէոսի զօրավարին, դիմեաց անտոնինոս՝ ի վերայ պարսից
մեծաւ պատրաստութե. և յայս արշաւանս անտոնինոսի ասեն
արտաւազդ արքայ հայոց խոստացաւ ձեռնտու լինել նմա.
պռոմէեւս հաշտութի ուներ ընդ հռոմայեցիս. բայց քանզի յոչ
օգնելոյ նմա ի վտանգ մատնեցաւ անտոնինոս, և հարաւ չա-
րաչար ի պարսից, ոմս կալաւ վրէժս խնդրել յարտաւազդ-
դոյ. և չկարացեալ բռնութե նուաճել զնա, և երկուցեալ պա-
տերազմիլ ընդ նմա, դաւաճանութե կոչեաց և ձերբակալ արար
զնա. և ապա դիմեալ ի հայս՝ տիրեաց երկրին։ Ասաի և
առաջին արշաւանք անտոնինոսի համարի ընդդեմ պարսից,
և երկրորդն ընդեմ հայոց. զորոց զմին յիշէ յովհաննու պաբե-
ա. 18. և զմիւսն յիշէ. նախ. թէ. 4. և զայսցանէ միւն միջոցի
և երկար գրեն պատմիչք հռոմայեցւոց. ևս և ամիրիկանոս
առ միւնկիեղեայ. երես. 307. համ 245։

Վ.յս ասէ եթէ ուզիղ քննեսցի, ոչինչ ընդդեմ երանէ խոսե-

նացոյն • զի նա համառօտաբեմ ազագաւ զերկու ինչ ի մի կարգելով գրէ • իբր զի յետ պատմելոյ զդիմելն արտաւազդայ ի վեր Հռովմայեցւոց՝ ի նոյն շարայարէ և զվանիլ անտոնիմեան ի պարսից՝ առանց յիշելոյ յանուանէ զպարսիկս • զի որովհետև հայք ի ծածուկ ձեռնտու էին յայնժամ պարսից, երկոցունց միանգամայն համարելով զայն պատերազմ՝ հարեւանցիկ անցանէ • ոչ առնէ և յովհաննէս կաթ՝՝ յաւելն զանտոնիմեայ, թէ * յարձակի ի վեր ՚ի մերն արտաւազդ
,, դայ, այլև այլոց ևս ազգաց և թիգբուեց առ հասարակ,
,, անձրուանչ զաւնին թողեալ • ընդ որս և զմերն արտաւազդ
,, ձերբակալ առնէ ի միջագետս, առ հասարակ զազգս հայոց
և պարսից կոտորելով ‖։

Այլ վն հաշտութենն արտաւազդայ և հռովմայեցւոց, զորմէ յիշեցաք • գլ • ժգ • երես • 262 • գիտելի է, զի պատմիչք հռովմայեցւոց ոչ համարին՝ լինել նորոգ հաստատեալ հոգն այն յաւուրս արտաւազդայ, այլ՝ թէ ի ժամկէ անտի հաշտութենն տիպրանայ ընդ պտմկի՝ իցէ անչարժ մնացեալ, և թէ խոստացեալ էին հայք միշտ հաշտ մնալ, և հրամանաւ հռովմայեցւոց կարգել ինքեանց թիգր • լեզ։ Այս սակայն հայեցեալ ի կարգս պատմութեց հայոց՝ միանգամայն և հռովմայեցւոց, պարտ է ասել, թէ այն հաշտութիւն՝ զոր հաստատեաց պոմպէոս, խախտեցաւ զկնի մահուն միհրդատայ • և յետոյ ի ժամանակս արտաւազդայ ի գիմել նմ ի միջագետս նորոգ հաստատեցաւ։

Ստանալ զայս մի ինչ ևս յիշել արժան է • իբր զի՝ զսոյն զայս արտաւազդ, զորմէ ասէ խորենացին • Բ • 21 • թէ * զի
,, մատուէ և զքաջուէ և զտարի յիշատակաց անսիոյթ արա-
,, բեալ (իցէ) ‖, հռովմայեցիք գոլին յիմաստուէ մատին • և ասէն, թէ տեղեակ էր նա քաղ լեզուաց, և թէ՝ արարեալ էր քանս ոտանաւորաց և ազգի ազգի յօրինուածս ձեռիւ և վիպասանութեց յարդարուն ՚ի յոյն լեզու • * որոց մնայուածք
,, ինչ կան մինչև ցայժմ ‖, ասէ պղուտարքոս ՚ի գործս կրտոսի • երես • 457։

Ոսկ վն ասացաք թիգրուէ արտաւազդայ գիտելի է, զի խորենացին՝ ոչ և այլք ոչ գնեն որոշել ժամկ ինչ • քայց ասումեալ երից և այլ էրկու անձանօթ պատմիչք գնեն ասն • Բ • այլ մեք եդաք ասն • Ե • վն զի ՚ի մահուանէն տիգրանայ, որում ասանձին թիգրուէ յաջորդեաց նա ինքն արտաւազդ, մինչև ցըմբռնիլ նորին յանտոնիոսէ՝ անշուշտ հաշուի ասք • Է • ոչ յայտնի ցուցանեն ժամկք գործոցն անտոնիոսի ՚ի գիրս հռովմայեցւոց • որում նպաստէ և ժամագրութիւն երևելոյն ափրիկանոսի առ սիւնկեղեայ • երես • 308 • կամ 245 • զի սա

զյարձակումն անտունինոսի դնէ ՚ի ձեզ • ոչխնպիաթիէն • որոյ յերբ-բորդ ամի ըմբռնեցաւ արտաւազդ • ցոր վայր հաշուիլին հինգ ամք թագաւորէ նմա ։ Եւ եթէ նաև զթագրել նորին ասի ՚ի վերայ արարատեան ՚ի ձմեռն հօր իւրոյ տիգրանայ առաջուք ՚ի միասին , ընդ ամ լինին ամք • իդ ։

Եւ այս մարդ է չափել և զամն թագաւորելոյն արշամայ • զի որովհետև յըմբռնմանէ անտի արտաւազդայ մինչև ցնահընթաց ամ ծննդեանն քրիստ , յորում մեռաւ արշամ և թագաւորեաց արքայ , անցին ամք • լեթ • այլչափ ամք տուեալ լինին արշամայ • Թէպետ ՚ի գիրս խորենացւոյն • ի • գտանի • գուցէ վրիպակ գրագրաց է ։ Այլ արժան է գիտել և զայս , զի խորենացին • Է • 23 • գնէ , Թէ արշամ Թագրեաց ՚ի վերջին ամի արշակայ՝ հրամանաւ նորին • և Թէ ՚ինամին ամի ՚ի մեռա- նիլ արշակայ՝ Թագրեաց ՚ի վէր պարսից արշաւիւր • և գնէ ևս , Թէ արշաւիւր գոլով գեռևս տղայ , ոչ կարաց արշամ օգ- նել ՚ի առնուլ ՚ի նմանէ ընդդէմ հռոմայեցւոց ։ Այլ պատ- միչք հռոմայեցւոց գնեն զնաթիլ արշաւիրն (զոր ՚ինքն փրկուած կոչեն) երկու ամաք յառաջ քան զարշամ , այլ է ՚ի 3968 • ամի ՚ի յորում տարեմուտ յարձակեցաւ անտունինոս ՚ի վէր պարսից ։ Այլ յայսց երկուց կարծեաց քաղեալ եմք ՚ի պատմութիւնս զոր մարթացաքն առուգել ։

Ի վեր այլևայլութենէ պատմելոյ ՚ի ձեռն Թագրելոյն արշամայ գնելոյ ՚ի Թագրել երուանդայ երիտասարդի ։

Որ ինչ միանգամ առանդնին պատմիչք հռոմայեցւոց և յունաց , ըստ որս և յոսեպոս՝ վէր հայոց , յետ ըմբռնմանն ար- տաւազդայ յանտունինոսէ՝ և յետ Թագրելոյ արշամայ , ամե- նևին այլազգ են և այլատարազ քան զորս առանդէ խորե- նացին և այլ պատմիչք հայոց • և այնչափ հեռի և օտար են ՚ի միմեանց և ՚ի ճշմարտութենէ , որչափ հեռի են պատմիչք անցից այլևայլ ազգաց • Իբրև սինեսացւոց և սպանիացւոց • ևն • խորենացին • գիրք • Է • գլ • 23 • գնէ ՚ի գլ • 34 • ցԹագաւորել երուանդայ՝ զայլ Թագաւորս հայոց առաջի գնէ • և հա- մարի՝ Թէ ոչ գոյր յայնժամ պատերազմ լինել հայոց ընդ հռոմ- այեցւոց , այլ խաղաղութիւն ընդ նոսա և հարկատուութեամբ նոցին ։ Իսկ մատենագիրքն հռոմայեցւոց բազմադիմի պատերազ- մունս պատմեն լեալ յայնմ միջոցի ընդ հայս և ընդ հռոմ- այեցիս , և յաւէտ ևս ընդ պարթևիկ՝ պատճառաւ Ծին հայոց, զի խլել նոցա զայն անդադար ՚ի ձեռաց իրերաց ։ Եւ յայս

ոչ միայն յաղգէն Հայոց , այլ և յաւէտ ՚ի պարսից և յայլոց ազգաց ։ Եւ ՚ի վերայ այսր ամենի լնաւին ոչ լինէին , թէ զոյր թիւր Հայոց ՚ի կողմանս միջագետաց ՚ի մեծ բին կիմ յեղեսխս ։ և կիմ թէ մասն էին միջագետաց իսկ լեալ յայնժամ Հայոց ։ Եւ զոր գրեն սբ ՚ի վերայ այնց պատերազմաց և թիւրայ , Համարին ՀՀմարիտ ըստ երից գլխոց ։ Նախ՝ զի ոմանք ՚ի նոցն ականատես էին եղելոցն ։ ոմանք ժամակիցք , և ոմանք ՚ի ժամանակակցէ և կամ ՚ի դիւանադրութէ ծերակուտին Հռովմայ առեալ ։ Երկիր՝ զի ոմանք յայնցանէ առանց տեսանելոյ ըստ գրուածս իրերացն , և առանց ճանաչելոյ զմիմեանս , ՚ի վէր մի և նոյն գործոյ միապէս խօսին ։ որով յայտնի երևի՝ թէ ոչ հիւսուածոյ էն բանք նոցա ։ Եւ երրդ՝ զի նոքա զպատմութիս իրեանց ոչ եթէ յանկեան ուրեք ՚ի ծածուկ պահէին , այլ՝ իսկոյն հրատարակէին ՚ի մէջ այնոցիկ , յորոց ժամս գործեալ էին այն իրք , կամ յորս յայտնի էին եղեալքն ։ և եթէ խափառուածք , և կամ այլազգ լինն և նորալուր լինէ գրեալ էին , զնոյնդ համարձակէին ՚ի լոյս ընծայել ։ Այս ուրեմն չէ պարտաւոր համարիլ զպատմութիս նոցա , այլ սոյգ , գոնե ըստ երևելի իրաց ։

Երդ՝ ոչ զբանս սբ համարիմք ՀՀմարիտս , այնպէս և առաջել և ՀՀմարիտ համարիմք՝ զորս առանդէ խորենացին ։ զի թէպէտ չէ նա ժամակից , բայց ՚ի ժամակցաց է առեալ և ՚ի դիւանաց ։ Այսմ ծանուցանէ • գէդ • Ե • գլ • 9 • թէ յաւարտիլ պատմագրութեն մարիբասայ , յետ այնր առեալ է յափրիկանոսէ մինչև ցաթգար • և ահա բանք նր են այս • ‖ Կիսզեն ,, պատասխանք պատմել քեզ ՚ի հինգերորդ գրոցն ափրիկանոսի ,, ժամագրի • որում (յր պատմուէ այսր ժամուն) վկայէ յոսեպոս և հիւպոլիտոս , և այլք բազումք ՚ի յոնաց • քանզի նա ,, (ինքն ափրիկանոս) բազմադակ փոխագրեաց և որ ինչ ՚ի ,, քարտէզս դիւանին եդեսիոյ , որ է ուրհայ • որ յաղագս ,, Թիգրացն մերոց պատմէք • որ մատեանք ՚ի մեծ բնոյ էին ,, փոխել անդր , և ՚ի նմանոգայ պնդուսէ ՚ի մեհենական պատ ,, մուճոյն ։ ‖ Եւ ՚ի ոչ անհաւատացի • քանզի և մեզէն իսկ ,, ականատես եղաք այն դիւանին • և վկայ քեզ ՚ի մեծոյ ,, երուշխաւորեսցէ եկեղեսիաստէ գիրդ եւսեբի կեսարացւոյ , ,, զոր եւս Թարգմանեալ երանելի վիշոն մաշտոց (յր մեսրոպ) ,, ՚ի հայ լեզու • խնդիր արասցես ՚ի գեղարքունի ՚ի գաւա ,, ռին սիւնեաց • և գոցեն յառաջինն հայկազունեան՝ յերկեր ,, ասանեաց որդի Թորգոմայ , զի վկայէ յեղեսիայ դիւանին լի ,, նել ամ գործոց առաջնոց Թադեսւորացն մերոց՝ մինչև ,, ցաթգար , և զինի ապագարս մինչև ցերուսանդ • որ և այժմ ,, կարծեմ գտանի պահեալ ՚ի նոյն քաղաքի ։ ‖

Եւ ասյս հատուցեալ խոստնացեալն զպատմութեն լուր մինչև ցաթգատր , սկսանիլ պատմել և զաթգատրէ և զանատրկոյ . և
՚ի գլ . 33 . յայտ առնէ , թէ զայն առեալ է ՚ի ղերուբնեայ
յականատես վկայէ . զորմէ տեն ՚ի տորև ՚ի Ժանօն՚ . ժը . (2) :
Եւ ահա առքիմբք յայտնի ցուցանի , թէ զոր ինչ առանդէ
խոստնայինն չերէզդրդ գէրս . ՚ի 9 . գլխոյն՝ ինչե ՚ի գլ . 33 . առոյգ
են , և չունին տեղի տարակուսանե : Սակ արդ՝ եթէ հատո-
մայեցոյն և այսպէս առոյգ են , զիարդ ասա այնչափ ծա-
գէ ՚ի ծագ ըստ ամի ներհակին միմեանց . և եթէ այնպէս
ներհակին , զիարդ մնրթ է միաբանել զոտա : Ընդմրև՝
զոր ասաց սենեքա , * եթէ գտից առաջնորդ՝ որ գիտիցէ ու-
,, զիղ բաժանել , զնր շաւղաց զհետ երթայց ոտք զնոյն ‖ , զնոյն
արժան էր ինձ ըստ հակառակն կրկնել ասա , և ասել . եթէ
գտից ինձ զոք առաջնորդ , որ գիտիցէ զայսոսիկ ներհական
պատմութիս ուղիղ միաբանել , զնր շաւղաց զհետ երթայց՝
եթէ ոչ ոտք զնոյ , գնթ իբրև զմարդաբերի . թէպետ և ասա
՚ի միաբանելն առաւել գժուարութի է՝ քան անդ ՚ի բաժանելն ,
Ընդ սակայն եթէ կամիցիմք համաձայնիլ ՚ի գոյն , պարտ
է մեզ հայիլ ՚ի կանոն ճշմարտասիրութե , որ յայտնիսի իրս
ստիպէ առ երկուս . այ՝ կամ համարիլ զմին ստոյգ և զմիւսն
սուտ . և կամ եթէ երկոքինն ևս իցեն ճշմարիտ , համար-
ձակ ասել , թէ երկաքանչիւրն այլևայլ պատմութիք են .
և զի յայտ է թէ յառաջիկայ խնդիրս երկուց կողմանց բանք
են ճշմարիտ , հարկիմբ անտարակոյս ասել , թէ այլևայլ
անցից պատմութիք են այնք յայլևայլ անձանց վրը : Այժ
Թէ զիարդ պարտ իսկ որոշել , դիցուք զբորս գիտելիս :
Գիտելի է նախ , զի ոչ յայտնի տեսանի ՚ի գերս խոսեցող-
ացն , զոր ինչ գրե նա յըմբռնմանէ անտի արտաքաղդայ
մինչև ցմնրկն սանատրկոյ , այլ երևի լեալ յայնմ մասին
Հայաստանեաց՝ որ սկսանի ՚ի մասանէ միջագետաց , այ ՚ի մեբնայ
և յեղեսիոյ , մինչև ցերասխ գետ . յորում և պարսկական
լինն աշխարհք , այ են՝ աղձնիք , ջորջոյդ հայք , բարձր հայք ,
մոկք , կորճայք , տուրուբերան , վասպուրական , պարսկա-
հայք ըստ մասին , և արաբատեան , ևս և մասն լինչ փոքուն
Հայոց : Սակ զոր ինչ պատմեն հռոմէացիք վա այնք ՚ի միմիկ
՚ի վը Հայոց , երևի լեալ յայնմ մասին Հայաստանեաց , որ
սկսանի յերասխ գետոյ մինչև ՚ի սահմանս կուր գետոյ և
մինչև ցվիրս . և այս ըստ լայնութե . իսկ ըստ երկայնութե՝
մինչև ցբարձր Հայս . յորում և պարսկական վերջ աշխարհք .
այ՝ սիւնիք , արցախք , գուգարք , տայք , ուտիք ըստ մասին ,
և փայտակարան ըստ մասին . ևս և մասն լինչ արարատայ ,
յորում էր արտաշատ քաղք : Այն մասն՝ որ սկսանի ՚ի մի-

ջագետաց մինչև ցերասխ , կոչեցաք ՚ի պատմութիւն ստորին Հայք . իսկ զայն մնացեալ որ սկսանի յերասխայ մինչև ցկուր գետ , կոչեցաք վերին Հայք . ոմն երևի յառաջիկայ ևկարդ , ուր ըստ այսմ բաժանման՝ Հայելով ՚ի վիճակ այնր ՃԻԿ՚ ե_ դեալ կայ ստորին Հայք , վերին Հայք , և փոքր Հայք ըստ կիսոյն :

Պիտեալի է երկրորդ , զի յորժամ անտոնինոս յետ ըմբռնելոյ զարտաւազդ՝ տիրեաց բոլոր Հայաստանեաւ , բաժանեաց զայն յերիս .՚ի վեր միոյն կացոյց Թէզր զորդի իւր զաղէքսանդր . և այս այն է՝ զոր մեք կոչեմք ստորին Հայք՝ ՚ի միջագետաց մինչև ցերասխ : ՚Ի վեր երկրորդին Թէզրեցոյց զարքայն մա_ րաց . և այս այն է՝ զոր մեք կոչեմք վերին Հայք՝ յերասխայ և անդր : Իսկ զերրորդն՝ յիւ զփոքրն Հայս յանձնեաց ար_ քային պոնտոսի : Ոչ մոռանամ է տեսանել զայս ՚ի պատմութիւնս Հռոմայեցւոց . յորս Թէպէտ ոչ դնէ որոշակի՝ ստորին և վերին , ասէ՛ դէ միշտ ՚ի Հասարակի խօսին նէք , և աշխարհ Հայոց առելով իմանան զՀամօրէն Հայաստան , բայց կարգ պատմուածն նոցա Հաւանութեամբ բանից խորենացւոյն՝ ըստ եղելոյդ ցուցանէ : Իսկ Թէպէտ Հռոմայեցիքդ յայն պատմութիւնն չիշեն և զաղիպանակերտ , բայց Թուի Թէ տիգրանակերտ ասե_ լով՝ իմանան զքաղաքն ապարանք կոչեցեալ՝ այն է ապար_

ներ : Այս կամ թերևս նաև այն սիզբանակերտ քաղաք եր
ը իշխանութիւն վերին հայոց :

Պիտեալ է երրորդ , զի գրեն պատմիչք հռովմայեցւոց , թէ
՝ի մեկնիլ անտոնիոսի ՝ի հայաստանէ , փրաատ ՝ի արշա-
ւէր թիր պարսից վանեաց զթիր ն մարաց ՝ի հայաստանէ ,
և տիգեաց ծին , ՝ի վերին հայոց . սոյնպէս և արշամ թիւր
հայոց կատորեալ պհռովմայեցիս թողեալս յանտունիոսէ՝ տի-
բեաց այնմ ծի , ՝ի տորին հայոց : Այս ասաց յաւելուն ա-
սել , թէ հայք սպանին զարշամ , և խնդրեցին ՝ի կայսերէ
կացուցանել ինքեանց զայլ թիր : Այլոյ յայսմ պատմութիւն
(յորում է դժուարութիւն մեծ) պարտ է ասել , թէ զոր ասա-
նին հայք՝ ոչ էր սոյն այս մերս արշամ , այլ՝ այլ ոք արտա-
շիսա անուն , զոր թիրեցոյց արշաւիր ՝ի վերին հայս . ոմն
եղաք և մեք :

Պիտելի է չորրորդ , զի այս արշամ արքայ յետ տիրելոյ
տորին հայոց՝ երկուցեալ , թէ գուցէ վերստին վանեսցի ՝ի
հռովմայեցւոց , որք կարի իմն զօրացեալ էին յայնմ ժամու ,
ինքնին առաքեալ հրեշտակս առ օգոստոս կայսր՝ հաստա-
տեաց ընդ նմա դաշն միանձնեաւոր խաղաղութե , խոստա-
նալով տալ նմա հարկս ՝ի միջագետաց , և ՝ի մասնէ կողմանց
ինչ կեսարիոյ , ոմն գրէ խորենացին . Ե . 23 . քառասան հա-
զարեւով տիրել խաղաղութե միայն տորին հայոց՝ զոր էառ :
Այս զայս արարեալ՝ եկն և բնակեցաւ ՝ի միջագետս ՝ի մըծ-
բին յաթոռ իւր : Այս զի յայնմհետէ յամի գտաւ նա հպա-
տակ հռովմայեցւոց , ոմն և որդի նորա աբգար , և սանա-
տրուկ , ոչինչ անցք պատերազմաց պատմին լեալ ընդ նմա և
ընդ հռովմայեցիս . վասն և պատմիչք հռովմայեցւոց ոչինչ ՝ի
մասնաւորի և առանձինն գրեն զթիրութե նմա և զնմանէն
յոր տորին հայոց :

Ասասի ուրեմն պատմութի գոսանի ՝ի վէր հայոց ՝ի գիրս հռով-
մայեցւոց յետ այսր որոշման , այն ամ հայի յանցս վերին
հայոց . իսկ պատմութիք խորենացւոյն , որք առանդին ՝ի
թիրութեն արշամայ և անդր կա , հային յանցս տորին
հայոց : Այ երկոքին ևս ճշմարիտ են . նոցայն ՝ի վէր թա-
գաւորաց որք կարգեին ՝ի վէր վերին հայոց՝ երբեմն ՝ի պար-
սից և երբեմն ՝ի հռովմայեցւոց . իսկ տորայն յոր խորենաց-
ւոյն ՝ի վէր թիրաց , որք տիրեին տորին հայաստանեաց , որ
մեծ ևս էր . և ինքեանք նստեին ՝ի մծբին և յեղեսիա մինչև
՝ի ձմիս երօճանդայ , որ տուհեալ զմիջագետս ՝ի հռովմայե-
ցիս՝ հաս ՝ի նոյե և զվերին հայս . ըստ որոյ և յետին պատմութիք
խորենացւոյն ոչ միայն ՝ի տորին հայս հային , այլև ՝ի վերինն :
Վերևս ասիցէ ոք . զիարդ խորենացին քնաւ ինչ ոչ յիշեաց

յայնց անցից, որք եղեն ի վերին հայս։ Վկնեմ. խորհ-
նացեալն փոյթ այս էր, զի աւանդեսցէ զգործս և զկարգս
ամենայնիկ Հարուցատո Թագաւորացդ Հայոց, որք իջին կարգա-
յորդւոց յորդիս կամ ըստ ազգի. ուստի և որք այլազգ ինչ ար-
տաքոյ նոցա եղեն, զսմնացանէ ոչ խօսի. Թէպէտև ուրեք ու-
րեք համարի, Թէ լեալ են ի հայս և այլ բնիկ ինչ՝ քան զոր
ինքն պատմէ. վասն գրի ի սկիզբն. Գ. գրոց. Գլ. ։. զայս-
պիսի ինչ. * Վնէ հնախօսութիւնք ասէ եղեալ մերոյ տիս, և
,, ոչ ընդ ամենայն յաւնականն անցանել առակել (կարօ-
,, ցաբ) սակս կարճութեան ժամանակին ։ Վրով յայտնի ե-
րևեցուցանէ, Թէ կան և այլ բազում պատմութիւնք ի վերայ
հայոց ի յաւնական գիրս, յոր ի մատենագիրս հելլենացւոց
և հռովմայեցւոց. բայց ինքն ոչ ժամանեալ գրել սմա չունե-
լոյ բաւական ժամանակ։

Վյս արդ՝ յայս եղանակ համառօտութեան միտ եդեալ՝ կար-
ձեցաք զպատմութիւն մեր. ըստ որ եթէ ոք անհաւան գտցի, ո՛չ
լինիմք մեղադիր. այլ՝ զայս ասեմք. մեք այսչափ ինչ կա-
րացաք առնել տարժանահան աշխատութեամբս։ Վթէ զայլ
շատիլ խնդրեսցէ ոք համառօտեցուցանելոց, վաստակեսցի
այդ բազում, և գտցէ ոչինչ։ Վսակ եթէ ջանասցէ զերկուց
կողմանց պատմութիւնն ի վի՛ր մի և նոյն անցից ստուգել,
հայելով յաղօտ նմանութիւն ինչ գործոց, մատնեսցի յանտա-
նելի լաբիւրինթոս. ըստ որում առեալ ես իմ զփորձ այդր՝ ի
բազում ժամանակս ի յոգնութիւն մատեանս տարժանահիւր
առնայատանօք զկեանս մաշելով՝ ի վի՛ր այսր նիւթոյ։

Վասն աղօտ նմանութեան. զի ի հաւաստել անդ զպատ-
մութիւնն խորենացւոյն ընդ պատմութիւնս հին մատենագրաց
հռովմայեցւոց, սկսեալ յարտաւազդայ առաջնոյ մինչև ցար-
տաւազդ երկդ, և յաւէտ առ ժամանակօք երկայնագոյ և ար-
տաքսիսի, Թէպէտև երևելին ինչ ինչ նման հանդիպեալ մի-
մեանց, ոմն անուն արքային վրայ փարամանայ, և սպարա-
պետին հռովմայեցւոց դոմիտեայ կորթուլոնի, նորոգ շինող ի
քաղաքին արտաշատայ, պարիզմ ըստ ալանաց, սկզբնաւորու-
հպատակութեամբ հայոց ընդ իշխանութիւն հռովմայեցւոց, ևն.
բայց պատանին և այլ բազում ինչ, որք առնելին ամ իրօք
այլ են, և զայլ ինչ ի միջ բերին, ըստ անուանց, ըստ ան-
ձանց, ըստ տեղեաց, ըստ գործոց, և առաւել ևս ըստ ժամուց.
որք յայտնի ցուցանեն, Թէ այլ պատմութիւք են, և ոչ նոյն.
ոմն և ոմնիս տեսանել՝ զոր ես եղեալ եմք ի պատմագրութեան։
Վս այսչափս բաւական լիցի ասել առ ի տեղեակս առնել
լոյ զընթերցողան։

Ի՛նչ վէճ այլևայլութեանց ծանանակի ինչևս ցաբեցաւ։

Ա՛յժմն ի գիտել, զի ըստ կարգի պատմուած հայոց յարշակայ պարթևէ առաջնոյ մինչև ցաբեցար հաշուին ամք • 212 • իսկ ըստ ժամագրութեանց հռոմայեցւոց, և յունաց, ևս և քոռ աստրոց՝ յարշակայ մինչև ցաբեցար, կամ որ նոյն է՝ մինչև ցնախընթաց սմ՝ ծննդեանն քրիստ. դնին • 246 • ամք։ Եւ զի այս ամք անխախտ են ամենևին, ժամագրութիւն մեր՝ ի ջափել զամս թագաց յարշակայ մինչև ցաբեցար, պակասի • 34 • ամօք • և այս յաւէտ՝ ի սխալմանէ գրագրաց • որովհետև՝ ի զանազան օրինակս այլևայլ տարբերութիւնք գտանին։

Ա՛սացի՝ թէ այս ամք անխախտ են, քանզի առ նմա երևելի մատենագիրս և առ հայս իսկ՝ որոշ և հաստատուն է ժամանակն աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ, և ծննդեանն քրիստ. և քանզի ժամ թագաւորելոյ արշակայ պարթևի առաջնոյ հաստատեալ է՝ ի 61 • ամի Թուականին աղեքսանդրի, այն է 72 • ամ յետ մահուանն աղեքսանդրի • և ժամին թագաւորելոյ աբգարու հաստատեալ է՝ ի նախընթաց ամի ծննդեանն քրիստ, միջոց ժամին անխախտ համարի այնչափ լինել • այր է՝ 246 • ամ։ Որոյ վասն հարկ եղև մեզ զնուազաքանչիւր թագաց զժամս անվրէպ չափմամբ կարգել ըստ ժամագրութեանն երևելի մատենագրաց, և զպակասութիւն վերայիշեալ • 34 • ամացն լցուցանել • ուստի և՝ ի պատմութեան եղաք • լգ • ամ տիգրանայ առանձինն • և ի՛ւն • ամ ևս առնլի • զորմէ խօսեցաք՝ ի ծաղ • ք • (2) • էրես • 557։ Եւ է • ամ արտաւազդայ առանձինն • ըստ որում առացաք՝ ի ծան • քգ • (1) • էրես • 562։ Եւ իբր ամ արշամայ • ոչ ունիս տեսանել՝ ի ծան • քգ • (2) • էրես • 563։ Ուստի՝ ի կարգս թագաւորաց պարսից՝ եղաք արշականայ ամս • իս • և արշեղի ամս • լբ։ Եւ զայս հարկիւ պարտ էր այսպէս դնել, ոչ՝ զի կարգ պատմութեան առն մեծի խորենացւոյն ինչոյ ուղիղ։

Ի՛նչ վէճ աբգարու՝ ըստ է որդի արշամայ և նաֆսատր հայոց։

Խորենացին և այլ ևս պատմիչք մեր դնեն զաբգար լինել որդի արշամայ • և ինքն աբգար՝ ի սկզբան թագաւորելոյն՝ զոր գրեաց առ քս, գրե զանձնէ, * Ա՛բգար արշամայ ‖ • այր է՝ որդի արշամայ • ըստ որում մեկնաբար գնեն և թարգմանիչք խորենացւոյն • ևս և ըստ որոշեալ ի զանձն արամեան • էրես • 373։ Այնպէս թարգմանեն և երևելին հռուփինոս՝ ի յունական օրինակին եւսեբեայ • զի որ գնի անդ, * Ա՛բգար ,, արշամայ ‖, հռուփինոս թարգմանէ, աբգար որդի արշա-

նեայ կամ ոշամայ ։ Իսկ զայս Թարգմանութեն ուղիղ համարեալ հետաքննեին մաեմնագիրք , վաղեսիոս հերիկոս , և քոնգարսիոս , ասեն՝ Թէ արշամ կամ ոշամ է անուն ծննդեան աբգարու ։

Իսկ սակայն ասաեմնեն յայնէն , որ ջանայ զնամ գործս աբգարու՝ իբր առաջոյ ցուցանել , գրէ՝ի կապոն . ա . գլ . 30 . եբես . 420 . Թէ ոշամա , որ ասորերէն Թարգմանի սեաւ կամ Թուխ , էր մականունն աբգարու . յոր յաւելու զպատճառն դիոնեսիոս ասորի պատմիպոլ յակոբեվկեանց , Թէ որովհետև մարմին նոր սպիտակացեալ էր բորոտութենէ , սեաւ կոչեցաւ ըստ հակառակին . և ներհակ այսմ մարկոս ասղամնեան պատմիչ արաբացւոց ասէ , Թէ մինչ այն սեաւ կոչեցաւ , վի Թիտոպոյն էր բորոտութենէ նոր ։ Այսպիսով առաւգաբանութիւս հայեցեալ ասաեմնեանայ՝ պետք համարի զԹարգմանութիւն հռուփինոսի ։ Իսկ սակայն չի՛ հնար զոյնպիսի հելլենական վկայութենէ մերժել , մանաւանդ զիոսեբեսացւոյն՝ որ առնու՛ի ղերութենայ դիւանադրէ , և անոսկ առաւգաբանութենէ ասորւոյ , որք նաև՛ի վէր այլոց ոմանց Թիգրաց , զորս աբդար կոչեն , զայլատարած մականունեանն դիմեն . զի զմին՛ի նոցանէ կոչեն աբգար առհասս , որ Թարգմանի սեաւն կարմիր . և

(2) զայլ ոմն՝ աբգար փիկս , որ Թարգմանի համր , կամ ։

Իսկ վ՚ն աբգարու Թագաւորին դիտելի է , զի եւսեբիոս կեսարացի՛ի պատ . եկեղ . գ . 13 . կոչէ զնա Թագաւոր և դիտող , և արքոյ աղգաց բնակելոց առ եփրատու . յորմէ ասէ նա և այլ պատմիչք յառնաց՝ կոչեն զնա Թիգր եփեսացւոց , և ոմանք ասորոցացւոց կամ ուռհայեցւոց , որ է նոյն . նաև յայտնութիւս մեր ուրեք ուրեք անուանի ոչ միայն աբգար հայոց , այլև ասորւոց . ոմն է առեալեալ յօգոպ . 16 . և դեկտ . 21 ։ Բայ որոյ և միմոյեվ ասորի ասէ , Թէ * աբգար ունէր զքղ ,, հայս և զասորիս՝ Թագաւորեալ Հռոմայեցւոց . և նստէր ,, ՚ի միջագետս յուռհայ քաղաք ։ Իսկ զի Ճն եղեսիոյ համարիւր նաև մանն արաբիոյ , ոմն աւանդէ պլինիոս . ե . 24 . և շ . 9 . ևս . հռոմայեցւոցն պատճիչք զուռհայեցիսն՝ երբեմն կոչեն արաբացիս , և երբեմն որիս կամ ուռհիս . ըստ որոյ ոմանք զաբգար և զյաղորդս նոր կոչեն Թիգր արաբացւոց . ոմն է տեսանել առ ստեփանոսի՛ի պարեզբ . ժբ . 12 ։ Այսպիսի բանս և յայլ սոցին նման գրուածս հայեցեալ վերոյիշատակելոցդ ասաեմնին՝ սմդէ երկար բանիւք , Թէ աբգար ոչ է և ոչ ասի Թիգր հայոց , այլ՝ ասորւոց միայն ։ Ուստ Թէ ոմն ոք իցէ այս ասաեմնին , և որպէս վճռասիրի զայսպիսի ինչ հաստատել , ասացուք համառօտիւ ։ Նախ եւսեբիոս առ՛ի սկզբան այսր ուԹեասանեերորդ դարուս , անաչառեալ

յոյսիդ սխալին ասելման՝ ազգաւ ասորի՝ ի մատենից, այլ երևելի և քաջ տեղեակ լեզուին ասորւոց և արաբացւոց, և վարժեալ յառաջին լատինական՝ ի դպրատան Հռոմիոյ։ Սա հրամանաւ կրկնոյ պապին Սիսաւանեցորդի՝ ժողովեաց յաւրևելից ինքեամբ և՝ ի ձեռն այլոց զգաստուածն ձեռագիրս մատենից այլևայլ ազգաց, հնութեամբ առաւելս։ և գտաք ընդ վաստակօք քաղեալ զգանս նոցա յօրինեալս վերք մեծ՝ մատենադրութեան արևելեան ասացեալ՝ ի մեծամեծ հատորս, հանդերձ քացատրութեամբ և քննութեամբ։

Լոյծ՝ ասի՝ ի գլուխն։ ա։ գլ։ 30։ երես։ 388։ մինչև՝ ի 417։ ի մէջ բերի գլուխ լինել Թէոդայ եղեսացւոյ, զոր տպագրեալ ի վիենեսիս ասացի՝ որ նոսաւ տպագրութեամբ ասացւոյ յակոբի կեսանց յամի ՌՃՀ։ 818։ յառաջս գաւթի երկրի կամ ձկնկիսին հայոց։ Այսոյ կարգ Թէոդայ եղեսացւոյ նախ դնի, թէ յամի կուլման աբրահամու նահապետին։ 1880։ (այն է։ 136։ ամաք յառաջ քան զքս) սկսաւ Թէոդոս յեղեսիա առաքին Թէոդոսէ կամ ոհով անուն ունի որդի հեռեայ։ յորոյ անուն կոչեցեալ և քաղաքն ուռհա։ և ապա դնի անդ ըստ կարգի՝ ամաք և ամաք յաջորդութեամբ այնր Թագաւորութեան։ ուր և բազմաց անուն աբգար յորջորջի։ և՝ ի միջի նոցա հինգերորդ հաւատարի աբգար, որ գրեաց Թուղթ առ քս, և բժշկեցաւ՝ ի ձեռն Թադէի։ Ապա ի քանի այն կարգ Թէոդոսէ մինչև ցամն աբրահամու։ 2233։ ըստ ցամ ոհն։ 217։ յորում ժամի յառաջս վերջնոյն աբգարու բարձաւ այն Թագաւորութիւն եղեսացւոց։

Ասացի՝ զայսոսիկ յառաջ բերեալ ասելմանայ՝ ի դիտիխեայ՝ զանայ և ինքն հաստատել զասին վկայութիւք այլոց մատենագրայ՝ յառնոց և հռոմայեցւոց։ յորս ուրեք ուրեք գտանին յիշատակեալ Թէոդոք կամ իշխանք եղեսիոյ աբգար անուանեալ։ Ապա մակաբերեմ, Թէ այն աբգար՝ որ գրեաց Թուղթ առ քս, էր ըստ Թագաւոր եղեսացւոց՝ ի կարգէ յաջորդաց այդոցիկ Թէոդոց, և ազգաւ ասորի և Թէոդ ասորւոց, և ոչ Թէ Թէոդ հռոմայ։ և հաստատի՝ Թէ աւանդութիւնն հայոց՝ ի վէմ աբգարու ոչ է՝ ի հին մատենագրաց ասեալ, այլ՝ ի տոյ ուրեմն՝ ի վիպասանութենէ ներսիսի շնորհալւոյ։ վասն և հատարձակ գրէ յերես։ 421։ այսպէս։ * Իսկ զոր ասէ հաս՝ „ տատե կլեմէս դաւանաւս։ Տոան։ ա։ երես։ 7։ Թէ այս „ աբգար՝ հայոց Թէոդ էր, զայս իմասցին աւագեալ՝ ի „ ենմանէ՝ միայն աւ շնորհուկս ազգին այնորիկ հայելով „ յառանաւորս ներսիսի կղայեցւոյ կՀՃկոին հատոց՝ որ յա„ զագս Թէոդայն հայաստանի։ Վանգին ոչ ընթերցեալ լի„ նի, թէ ոք՝ ի Թագաւորացն եղեսացւոց տիրեալ էր եր„ թէ

,, քեզ մեծին կամ փոքուն հայոց, այլ միայն՝ միջագետաց,
,, կամ մասին խմիք ասուրց երկրին, որ ոչ իւիք իրաւամբք վե-
,, րաբերիւր առ հայս ‖ : Եւ յետ այլոց բանից յարէ ասել-
մանն, Թէ ոչ ուղիղ առնէ կլեմէս, որ առեալ զբանս Ինչ
'ի Տնօրհալւոյն՝ * յաւելու 'ի կարգ արկանել զայլ Թագա-
,, ւորս հայոց մինչև 'ի խոսրով հայրն տրդատայ. և զամե-
,, նեսին յանդէպս անուանէ յաջորդ աբգարու. վասն զի
,, արշակունիք էին տոքա, և ոչինչ կցորդութիւն ունէին ընդ
,, Թագաւորս եդեսացւոց. զի զդաւաւորութիւն ասցա, որով-
,, հետև ասորիք էին, 'ի մատենագրութենէն ասորւոց քա-
,, ջայայտ մնալոցաւ յառաջ քերել դիոնեսիոս՝ որ և ինքն
,, ասորի էր, (երևեալ յամի տեառն 818.) քան Թէ ներ-
,, սես կլայեցի հայ, Թեպէտև այր խնամատուն և սէր, որ
,, և վախճանեցաւ յամի տեառն. 1173 ‖ :

Այսոսիկ քանս համարձակ գրէ ասելման. զի համարի, Թէ միայն 'ի ներսիսէ շնորհալւոյ սկիզբն կալան հայք համարիլ իւրեանց Թիւր զաբգար. և զի հնագոյն էր դիոնեսիոս ասորի քան զշնորհալին, զբանս նր հաւատարմագոյն դատէ: Եւ սակայն եԹէ գիտացեալ էր ասելմանեայ, Թէ կայ 'ի հայս և այլ պատմիչ հին և երևելի՝ երեք հարիւր ամօք յետ Ք զդիոնեսիոս ասորի, և զոյ վկայ ահանաւտես աբգարու, կարծեմ՝ Թէ չէիշեր զայդպիսի Ինչ գրել. և եԹէ գրեալ և էր, յետս կոչեր զայն. ոմն արար 'ի վերայ Ճառից սրբոյն յակոբայ մծբնայ հայրապետի. վ'ր զի ընԹերցեալ ասա 'ի գիրս գենեսատեայ հեղինակի՝ որ ասանդէ, Թէ սրբն յակոբ արար Ճառս, ընդդէմ գառնայ, և վկայէ երկար 'ի հատորն. ա. գլ. 5. և պնդէ՝ Թէ այն Ճառք յակոբայ սրբՃեցւոյն են, և ոչ Թէ սրբոյ յակոբայ մծբնայ հայրապետի: Այլ յետոյ լուեալ, Թէ գոյ 'ի հայս ատոյգ օրինակ այնց Ճառից, գրեալ Թուղթ առ ամենապատիւ մխիԹար աբբայ հայր մեր, և էառ 'ի նմանէ զօրինակ Ճառից սրբոյն. և 'ի վէր հասեալ 'ի բազմ յայտնի նշանաց, Թէ հաւատոեաւ գրուածք սրբոյն յակոբայ մծբնայ հայրապետի են այնք, յետս կոչեաց զառաջինն կարծիս իւր. և ետ տպել 'ի վախճան նոյն առաքինի հատորին յերես. 558. վրիպակաւ ասէ այլապէս համարեալ էաք յառաջնմէ, այլ այժմ գտաք 'ի հին ձեռագրաց հայոց, Թէ սրբոյ յակոբայ մծբնայ հայրապետին են այն Ճառք: Եւ ասի օրինակին՝ եԹէ գտեալ էր ասելմանեայ զհին և զնարատատ պատմուԹիւն աբգարու Թագաւոր 'ի հայս, անտարակոյս լեալ զայնմանէ՝ կամ ոչ գրեր, Թէ աբգար էջե միայն Թուղթ ասորւոց, և կամ զգրեալսն յետս նահանջելով ուղղեր:

Իսկ թէ որ իցէ այն հին պատմութիւն, ունիմ տեսանել 'ի գիրս Մովսէսի Խորենացւոյն, որ ծաղկեցաւ յամի տն իբր · 440 · երեք հարիւր ամօք յառաջ քան զԴիոնեսիոս ասորի ։ Այլ սա ինքն բերէ զպատմութիւն Աբգարու 'ի բանս Թղթոցն, և 'ի Ճմլկայից վկայէ, որ 'ի Ղերուբնեայ դիւանադպրէ՝ որ էր որդի Ափշադարայ դպրի · որ և աչօք տեսեալ էր զԱբգար և զորդի նր զԱնանէ, ընդ որս և զՍանատրուկ արքայ · և գրեալ զգործս նոցա՝ եդեալ էր 'ի դիւանին Եդեսիոյ ։ Արդ՝ եթէ սա ինքն Ղերուբնա տեսանողս վկայ՝ զԱբգար կոչէ թագաւոր Հայոց որդի Արշակունւոյն Արշամայ թագաւորի, և եղբօրորդի միջնոյն Տիգրանայ երեւելւոյ, և պատմէ զնմանէ իբրև զՀայոց թագաւորէ, զինչ եւս մնայ տարակոյս՝ այլազգ ինչ կարծել, և ասել՝ թէ չիցէ նա թագաւոր Հայոց, այլ՝ ասորւոց ։ Այլ դրեալ՝ նա ինքն Աբգար 'ի թղթին՝ զոր գրեաց առ Տիբեր կայսր, և առ Արտաշէս թագաւոր պարսից, և առ որդի նր Ներսեհ թագաւոր ասորեստանեայց ։ կոչէ զինքն թագաւոր Հայոց · որպէս յայտնի երևի 'ի թղթին անդ, զորոյ զպատճէնն պահեալ էր Աբգար յիւրում դիւանի · յորմէ առեալ է Խորենացին ։ Արդ՝ եթէ չէր նա թագաւոր Հայոց, զիա՞րդ հնար էր նմա գրել զանձնէ իւրմէ այսպիսի ինչ՝ ոչ առ օտարական ոք, այլ՝ առ կայսրն և առ թագաւորն պարսից · ուր կոչէ զինքն նաև ազգական նմին Արտաշէսի Արշակունւոյ, յասելն · * Արժան իսկ է
,, ինձ՝ զձեզ որպէս մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հա-
,, րազատս և որպէս հօրեղբօր ‖ ։ Այլ եւս 'ի թղթին առ Ներսեհ՝ յայտնի ցուցանէ Աբգար, թէ երկիրն Հայոց իցէ իւր աշխարհ · քանզի յասել անդ վսն Թադէի՝ * վիճակ հասեալ 'ի կող-
,, մանս Հայոց առաքեցաւ ‖, կողմանք Հայոց իմանայ զիշխանութեան իւրոյ, ուր առաքեցաւ սրբն Թադէոս · որպէս վկայեն և ասորի պատմիչք ։ Այլ այս անտի եւս յայտ է, զի գրէ Խորենացին 'ի Ղերուբնեայ, թէ Աբգար յետ լուսաւորելոյ 'ի Թադէոսէ՝ գրեաց հրովարտակ, և առաքեաց 'ի Հայաստան յամ թագաւորութեան իւրոյ՝ ընդունել զքարոզութիւն Թադէի, եւն ։ Այլ դրեալ նաև նախարարք՝ որք յիշատակին ի ձեռամբ թագաւորի իւրեանց Աբգարու, էին 'ի բանս երկրին Հայոց, որպէս են Իշխանին Ապահունեաց, Իշխանին Աղձնեաց, եւն ։

Նաև թողից զաւանդութիւն համօրէն ազգին, որ 'ի սկզբանէ և այսր հայրենի և վաղեմի աւանդութեամբ ճանաչէ զԱբգար իւր թագաւոր · և կատարէ զտօն նր ամի ամի իբրև իւրոյ թագաւորի · և համօզիչ յիշատակէ զանուն նր առաջի սրբոյ պատարագի՝ իբրև զանուն յատուկ թագաւորի իւրոյ ։ Արդ՝ այս համարումն ազգին, և այսպիսի հանդիսութիւն զոր հայք կատարեն, յայտնի ցուցանէ՝ թէ Աբգար իցէ ճշմարտիւ

Թիֆլիս հայոց: Եւ զայսմանէ նաև այլ ևս պատմիչք մեր և ճանապարհորդք և յայսմաւուրքն վկայեն. եւս և վիճակել առ նմա. որ և զարդասն գնել ի ծննդոց աթգարու:

Բայց այդ ասել, թէ միւնչ ապա այն կարդ Թիֆլիսայն եղեալ էր, զոր քերէ դիմնեախոս ասորի. զայսմանէ Թեոփիլոս երկար պիտոյ էր գրել, և զնա համգամանս և զարդարապայս այնր կարգի ի քննուի մատուցանել, և յայտնի ևս յուցանել, թէ ընդ հասատատեալ ի ատուգագոյն ինչ, այլ ի մահաբերութիւնս, քայց առ համառօտուն այսպէս ինչ ասել շատ համարիմ. Էր գի՝ ոմն երևի, հեղինակն դիտնեախոս գանալ յայլևայլ գիրս զանոնանս իշխանաց կամ դատաւորաց Տփղ եղեսիոյ, միանգամայն և զանուն աթգարու Թիֆլիսի հայոց, և ընդհերցեալ ուրեք ուրեք գնմէ և զմանց յաջորդաց նր՝ Թէ Թիֆլ եղեսացոց անուանին՝ վճռանդ նատելոյ նոցին, յերիւրեալ է յայնցանէ գկարգ ինչ Թագաւորութեն Տփղ եղեսիոյ կամ ուռհայու. և զանուանս աթգար՝ որ ի մեծէն աթգարէ էր մինչանուն էանոց ի յաջորդ Թիֆլիս և յիշխանս՝ որք նստան յեգեսիա, տարածեալ է և ի վէր այլոց բազմաց՝ Թէ նախընթացից և Թէ յաջորդաց նր. ոմն սուրածէ և զանուանս մատանէ՝ կամ անանէ, որ համարի անուն որդւոց աթգարու. ուստի և յայն կարգ Թագաւորաց տեսանես եղեալ տասն Թագաւորս աթգար անուամբ, և ինն Թագաւորս մատանէ կամ մատանոս անուանի:

Ի մէ առ բառիս ևս հասու լինելոյ ձևմարտութեան իրին՝ հարկաւոր է յառաջ քերել ատ զայն կարգ Թիֆլիսոյ եղեսացոց, զոր դնէ դիմնեախոս:

* Յամի աթրահամու. 1880. սկսաւ ասէ Թիֆլիս յեգեսիա
„ առաջին Թագաւոր ուռհ որդի հեճեայ. և Թիֆլիսայ ամս.
„ է. յորոյ անուն կոչեցաւ քիֆլ ուռհա ‖ Եւ նէ,

‖ գազն որդի մազուրայ, ամս. ի	‖ ասանոս մատանեայ. ը:
‖ արտաշես գաթարեայ. ե:	‖ գաթար ոչամս. որ գրեալ
‖ ակրոս բարտաշեսեայ. ը:	Թուղթ առ քն. լէ. 1:
‖ ակրոս թակրեայ. ի:	‖ ասանոս աթգարու. է:
‖ ասանոս. սմիսս. 4:	‖ ասանոս մատանեայ. ժը:
‖ գագր միխակասանիէասմիսա. 9	‖ գաթար մատանեայ. ի:
‖ գաթար աթգարու. ժէ:	‖ գաթար այազետայ. ը. 9:
Վարսապ միջոց ամ մի:	Վարսապ միջոց. ամս. ը:
‖ ասանոս ալէսհա. ժը. 5:	‖ արնատասպատ. ը. 10:
‖ ակարոս կամ բակուր. է:	‖ արնատասպատ. 10:
‖ գագր. ամս. ը:	‖ ասանոս այազետայ. ժը. 8:
‖ գագր սոսխատ. ը:	‖ ասանոս մատանեայ. իը:
‖ ասանոս շափելոլ. իը. 7:	‖ աղիլ սահառայ. ը:

‖ աս-

Ա՝առաջս վերստին • ժբ։
Ա՝զգայր մեռանելոյ • լե։
Ա՝զգայր վերջին՝ որպէս մեռանելոյ • որ Թագրեւոյ յամի աբբա-
համու • 2216 • ինչպէս ՚ի 2233 • յն յամի ձեռն • 200 • ինչպէս ՚ի
217 • յորում՝ ժամուն բարձաւ Թագրոսի եղեռնացոյց։

Ա՝յս կարգ յաջորդոսն Թագրացն եղեսիոյ՝ զոր բերէ դիո-
նեսիոս ասորի, հաստատեալ է ոչ ՚ի վկայուն երեւելոյ ա-
յրոք, այլ միայն ՚ի բանս նորին դիոնիսեայ • և եթէ զայն
ևս որ երեւելի վկայ, յետոյ է այն քան պղերգութիւն • զի յն
և իսկ մնասնասպիսի՝ որք յառաջ էին քան զնա, բնաւ ոչ
միւսոյակի աբգար անուն Թագր եղեսիոյ։ Իսկ եթէ ասիցես.
դիոնիս կասիս • գիր • ես • միշէ զաբգար անն յառաջ ժամկա՝
հշնան յԱնն ասրոյենոյ յն եղեսիոյ, և ասէ՝ եթէ խորհրդա-
տու եղև նա կրասոսի, և հաշտուն խօսեցաւ ընդ սմանսիկ,
ես։ Պէտեմ • առաւօտր ոչինչ ազդէ այդ քան դիոնիսի ընդ-
դէմ մեր • զի զա երկերիւր ամաց յետոյ է քան զդերգութիւն •
իսկ արդ՝ դերգութիւն գնէ, եթէ միւրսմ ժամանակի էր առա-
ջինն աբգար, ապա միւրսմակեանն դիոնիս ոչ է աբգար, այլ
այլ ոք այլով անուամբ • և դիոնիս յայն անուն ՚ի մէջ բերէ
զայն, զոր այլք այլով անուամբ յիշեն։ Խառն և յայլ պատ-
միչս հռոմայեցւոց ընդ այլևայլ ձեռագրաց այլև այլ անուն
դնի անդ • յոմանս գրի մնաքար կամ մնրաք, Հին Հերքնակ • գ • 11 • և յոմանս դնի մնքար կամ մնրաք,
ես • ոմն է տեսանել ՚ի զանազան օրինակս սեբաստեայ առաքելոց
և սրբոց հարցն։

Ա՝ՀՒ ոչ այսր ամի առանձն խորենացին ՚ի գերգութեայն, թէ հայք
եղիցի արգելոյ արշամայ զանուանդ առաջ այր՝ իբր ածականն
նշանակիչ արդիւոն անձին նորա • զոր առարիք չիարձակ ար-
տասանել ուղիղ՝ առանձին արտաքոյ կամ աբգար • ուրեմն ոչ
գոյր յառաջ այդ յատուկ անուն, այլ ՚ի նմանէ սկսաւ • տպա
և այն աբգար անուանդք, զորս Թուէ դիոնիսիոս յառաջ
քան զմերս աբգարս, առաջի գնին մանաւանդ Թէ միայն, և
ոչ հետեւեսցուք։

Ա՝ՅԼ Թէ այն կարգ ևս ունիցի արդիւոք առեղի, տեսցուք ՚ի
ծագմանէ անտի նր • որոյ վա ասիցեն է գիտել, զի ըստ որում
առանդէ խորենացին յանհանուտս վկային մտիւրսմայ ժա-
մանակակից արշակայ մեծի, առհասին արշակունեան Թագրացն
հայոց՝ յառուրց անտի վաղարշակայ եղբօր արշակայ՝ տուրա-
ծէր մինչև ՚ի կոմմոդոս միջոցեսայ յերեքեան, և անդրեւս ցեւի
լուսո և ցերկիրն սասրուոց և ՚ի մանս պաղեստինոյ • և ասէ ու
Թագրունեն հայոց արշակունեսայ էր ՚ի մեծին քաղաքի միջա-
գետաց • զորմէ վկայեն և յոսեբոս • նախն • է • 3 • և գիոնի •

գէորգ . լԸ . և զոնարատ . ՃՂ . 7 . յասելն՝ Թէ մծբնին էր յա-
ռաջնում՝ ի ձեռս Թադեւսորին հայոց . Լ՚որդ՝ քանզի վաղար-
շակ էր Թշուր այնոցիկ կողմանց Համօրէն , նա ինքն կար-
գեաց յաղձնեաց ՚ձին ՚ի վէր եդեսիոյ զմի ոմն ՚ի մեծ նա-
խարարաց իւրոց իբրև քդեչխ ընդարձակ իշխանութ՚ պայա-
զատել անդ. որպես յորդիս .

Օ այս մեծ հանդարտութ՚ արտաքին պատմիչք որք յետոյ են
՚ք զղերսբնայ , կոչեն Թոռաբքայութ՚ , իբ փոխարքայութ՚ կամ
կուսակալութ՚ . և երբեմն փոքրիկ Թշերուն . և զառաջին փոխ-
արքայն ասեն , Թէ ունէր զանուն ուռհէ , ոմն և է Ձշմարիտ .
յորմէ և քաղաքն եդեսիա ուռհա կոչեցաւ . և երկիրն յամանց
ոտոյենա կամ ոտրուէնա անուանեցաւ . յոր հայեցեալ և պրոկո-
պիոսն՝ ասէ ՚ի գիրս պատերազմաց պարսից . ա . 17 . Թէ անուն
Թշերին էր ոտրոյէս . որ և յաւելուա անդ , Թէ յայնմ ժամուն
քնաւիչք այնր ՚ձի ունէին դաշն խաղալոյ ընդ պարսից .
զոր և Հաստատեալ ասեմանեայ . յերես . 421 . ասէ , Թէ եր-
բեմն հպատակ ևս եղեն եդեսացիք պարթևաց և հայոց .
Մուշ գայն , զի և իշխան ՚ձին այնորիկ՝ ըստ որում յիշեցաք ՚ի
պատմութ՚ , էր ՚ի պարթևաց յազգէ վաղարշակայ . յորմէ և
եդեսացիք ըստ օրինակի հայոց երբեմն զանուն պարթևաց
առացան . վ՚ն այսորիկ և գրիգոր բարեբերեցոյ պատմիչ ասոր-
ւոց յերիս բաժանէ զպարթևս ՚ի ՃմկագրութՃ իւրում առ
ասեմանեայսՃ . 12 . * Պարթևք են ասէ պարսիկք . դարձեալ՝
,, պարթևք ուռհայեցիք կամ եդեսացիք . դարձեալ՝ պարթևք
,, հայք ‖ : Լ՚ստ որոյ և ստեփաննոս եՀոդիոս ասորի մատե-
նագիր ենկն ապամիոյ՝ ՚ի վկայաբանութ՚ իւրում՝ ՚ի նոյն աղ-
գէ համարելով զառաքելոյս ՚ի եդեսացիս և զհայս , զնՃ
գրիգոր լուսաւորիչն մեր կոչէ առաքել ոտրոխացւոց և հայոց :
Լ՚ստ Թէ յիրաւի՝ ըստ որում ասացաք ՚ի վերոյ , յաւուրս վա-
ղարշակայ էին հաստատեալ այն մեծ քդեչխութ՚ ոտրոխայ-
ւոց կամ ուռհայեցւոց , յայտ է նաև անտի , զի դնէ վերոյի-
շեալ դիոնեսիոս ասորի , Թէ եղև այն յամի աբրահամեան .
1880 . այն է՝ 136 . ամօք յառաջ քան զՔն . որ է ժամ Թագա-
ւորելոյն վաղարշակայ . զի ըստ այդմ՝ երեքտասան ամօք յՃՔ
նատեալ էր վաղարշակ . որ և յետ այդր Թոռնականի եկայ
ամն ինն : Նա կամ ըստ որում բերէ ասեմանն ՚ի տարեգ-
րութ՚ ինչ եդեսիոյ , նատիլ այնր առաջնոյ իշխանի յեդեսիա՝
եղև ՚ի 180 . ամի Թոռնականին սելևկիանցւոց . 131 . կամ 129 .
ամօք յառաջ քան զԹոռնականն քն , մատ ՚ի վերջին ամն Թա-
գաւորութ՚ն վաղարշակայ , ըստ ձեռամբ նորին :

Լ՚որդ՝ այն իշխանութ՚ եդեսացւոց ըստ տրութ՚ Թշերին հայոց
էջ յաջորդութ՚ մինչև ցաւուրս մեծին աբգարու Թշերին

հայոց • որ յետ նստելոյ սմա ինչ ՚ի մծբնի ՚ի բնիկ աթոռ արշակունի Թագրայն մերոց , նորոգ շինութ ամրացուցել զնոյն զեգեսիա քաղաք , ուր նստէր մեծ նախարարն եդեսացւոց , անդ փոխադրեաց զաթոռ Թագաւորութե իւրոյ • որոյ վճռ իակ դիմնեսիոս ասորի զոյն զայս աթգար համարեցաւ իբրև զմի ՚ի յաջորդաց այնր կուսակալաւե ։

Ա,յլ յետ վախճանի մեծին աթգարու՝ նստաւ անդ յեգեսիա որդի նր անանուն կամ անանէ • զոր դիմնեսիոս՝ մանանէ կիմ մանանս կոչէ • քայց յետ մահու նր՝ սանսարուկ քեռորդի աթգարու , որ նստեալն էր յայրարատ , եկեալ յեգեսիա՝ ջընջեաց զերորդն աթգարու • և տիրեաց բռնադակ իշխանութե ասորին հայոց • և զի ինքն սանսարուկ յետ սակաւուց ՚ի մծբնին փոխադրեաց զաթոռ իւր , զեգեսիա յանձնեաց վերստին ՚ի ձեռս մեծի նախարարի ուրումն յաղգէ առաջնի նախարարացն եգեսիոյ • և մնաց այն մինչև յաւուրս երոճանդայ արքայի հայոց յաջորդին սանսարկոյ • Ա,յս ապա սոյն այս երոճանդ՝ ետ զբռնադակ բաժինն հայոց՝ որ ՚ի միջագետս , ՚ի ձեռս հռոմէացեացոց • Ա,յս նր տիրեալ՝ կարգեցին անդ ընդ ձեռամբ իւրեանց զոք ՚ի փոխարքայսն կամ՝ ՚ի թագաւորսն եգեսացւոց • որք և իշխին յաջորդութե մինչև ցամ ՚ռն • 217 ։

Ա,յս այն փոխարքայք յանուն մեծին աթգարու՝ աթգար և կոչեցան յոմանց մատենագրաց • որոց գլեառինն՝ յայտնապես յիշեն գիտուն կասիոս և հերովդիանոս ժամանակակիցք • զոր և այր՝ նր կոչէ ավիրիկանոս առ եւսեբեայ ՚ի ձմիագրութե ։ Յիշին և այլ իշխանք եգեսիոյ աթգար կամ աւգար անուամբ ուրեք ուրեք ՚ի գիրս մինչև ցաւուրս դիոկղետիանոսի • որով յայտնի երևի , թէ այն եղև մականուն ինչ իշխանաց այնր երկրի յանուանէ մեծին աթգարու • ոմք և անուանս պատմիչս եղև իբր մականուն Թագրայն եգիպատացւոց • և անուանս կայսր կամ կեսար եղև իբր մականուն ինքնակալացն հռոմէացւոց յանուն յուշեալ կեսարու ։

Ի վախճան բանիս ծանիր , զի այնչափ առյգ է պատմութի աթգարու հայոց Թագաւորի ՚ի գիրս խորենացւոյն , մինչ զի Թարգմանիչք նր անդրէնացիք հասեալ յայն գլուխ՝ ուր պատմին գործք աթգարու , գրեն ՚ի ծանօթութե չերս • 132 • այսպէս • * Ա,հա ասեն ժամանեցաք յայն մասն մատենիս , որ ,, առաջի առնէ զպատմութի ամենևին արժանի տեղեկացման , (այն է պատմութին աթգարու) • յորոյ ՚ի ընդհատ ՚ի ,, դէպ իսկ է ընթեռնուլ զբռնադակ խորենացին ‖ • և յաւելուն զպատճառն • զի դիւրիւ ասեն զբազմադիմի և զտարաժանելի դժուարութի այլ ընդ այլոց քանից բազում մատենագրաց , որք ամենևին անտեղեակ էին այսմ պատմութե

մովսեսի խորենացւոյ ։ Եւ վկայուի մեզ մեծ է , որովհետեւ հռչակեալ է անուն հաւատարմութեանն սորին , և համբաւ քաջ տեղեկութեան պատմութեց • Թէպէտ զայն՝ զի մեք ընթերցեալ էիմն նաեւ զգրուածս ասսեմանայ , ոչ և ինքեանք վկայեն • զոր եթէ արդարեւ հաւատոյ և սուրբ գրոցն էին , ոչ հաւանէին ընդ բանս խորենացւոյն • ոչ այնուր համարձակ ծանուցանեն՝ զոր ինչ միանգամ այլազգ տեսանեն ։

Ի վեր գինուոյ եդեսեայ թագաւորէ ։

(1) Պատմիչք հռովմայեցւոց և յունաց գիտեն , թէ զեղեսիա շինեալ սերևկոս մեծ ։ Եւ պլինիոս • է • 24 • ասէ , թէ յառաջն անտիոք կոչէր ։ Այլ այս ոչ հակառակի այնմ , թէ նորոգ շինեաց զայն աբգար • զի շինեալն ի սերևկեայ չէր ամրապարիսպ • իսկ աբգար ի հիմանց նորոգ կանգնեաց զայն ամուր պարսպօք • ոչ աւանդէ խորենացին ի զերութենէ յայսկոսէ վկայէ ։ Այսպէս աւանդի և ի յունական թարգմանութենէ կտակի սրբոյն եփրեմայ՝ առ վաստիոսն • հպ • գ • երես • 292 • յր թէ՝ աբգար եղև հիմնադիր քաղքին եդեսիոյ ։ Ոյնպէս և տիղեմոնտիոս երևելի հեղինակ • հպ • ը • երես • 279 • համեմատեալ զայն բան եփրեմայ ընդ բանս պրոտաքին պատմչայ՝ համարի լսատ մեզ , թէ աբգար նորոգ շինութիւն առ քաղաքացւոցն զեղեսիա ։

Եւ սակայն ասսեման ասորի , որ ի վեր աբգարու զայլ կարծիս ունի • ի հպ • ա • գլ • 30 • երես • 420 • ասէ , թէ * աբգար ,, ոչ հիմնօղ եդեսեայ քաղաքի եղև , և ոչ նորոգօղ , այլ՝ քան,, կան հաւատոց տարածօղ ‖ ։ Եւ յաւելու , թէ այն բան՝ որ գրի ի յունական թարգմանութենէ կտակի սրբոյն եփրեմայ , ոչ գտանի յասորի օրինակս ։ Այլ մնր թէ ասել , թէ սա ինքն ասսեման ոչ է գտեալ զընտիր օրինակ ասորերէն • իսկ յունարէնն լընտիր օրինակ է թարգմանեալ ի վաղ ժամուց ։ Ասա և այն , զոր ասէ ասսեման , թէ աբգար և ոչ իսկ նորոգօղ լեալ էր եդեսեայ , ընդ այլ օրինակաց խօսի ։

Ի վեր նաղոյ և պապիերի , զոր յղեաց ցաս աբգար ։

(1) Ծանուցեն աբգարու գրեալ առ քս , և քրիստ առ աբգար , այնպէս և պատկերն՝ զոր յղեաց քս առ նոյն աբգար , հռչակեալ են յոյժ յամ ազգս քրիստոնէից • և յիշատակեն զայն երևելի հին պատմիչք • զորս ի մէջ բերեն ածաբանք ի պատմութեան Ջառա • և ցուցանեն լինել անտարակուսելի • և եթէ կամիցի ոստոյնօր զնոմ վկայուիս նոցա յառաջ բերել , յանհնարինս երկա-

կարկին քանք մեր • Ա՛յլ ՚ի մէջ այմի մեծ է վկայուածն այլն եփրեմի խուրին ասորւոյ • որ աշակերտեալ էր սրբոյն յակոբայ մծբնայ հայրապետի, և էր կարդեալ սարկաւագ եկեղեցւոյն եդեսիոյ, և աջօք տեսեալ զայն պատկերը, և ընթերցեալ ըզ-Թուղթն • և ահա նա ինքն յիշատակէ զայնս ՚ի մատենին, որոյ մատենագիրը է, կոտակ եփրեմայ • երէս • 292 • ՚է տպագրեալ վաղիանոյ • Այնպէս մեծ է և վկայուածն գրիպսոլի երկրորդի՝ քահանայապետին հռովմայ, որ գրէ առ լևոն խաւարացի պատկերամարտ կայսր այսպէս • * Ա՛ինչդեռ յեհէմ էր քո, ,, աթգար՝ որ յայնմ ժամուն ասիրեր և Թագաւորեր յեդեսիա ,, քաղքի, լուեալ զբանչելին քոյ՝ գրեայ Թուղթ առ քո • և ,, նա յղեաց առ նա զպատասխանի, ըստ նմին և գրեալ առ-նա ,, ասր կենդանագիրը դիմացն • Այլ արդ՝ առաքեա (յեգեսիա), ,, և տես, զիարդ ժողովին անդր խուռն բազմութիք արևե- ,, լեան ժողովրդեան, և աղօթին առաջի այնր անձեռագործ ,, պատկերի ॥ Այս բան բերի ՚ի գիրս բարոնիոսի • հատոր • Ե • յամի ՊՃՆ • 726 • և գրեաղերայ յոհան • գլ • Ե • երէս • 297 • կամ 255 • և լաբբեանեայ ՚ի հաւաքմունս ժողովոց • հատոր • Է • երէս • 14 •

Այլ սրբն գերմանոս պատրիարգ կոստանդնուպօլսոյ՝ ըստ պատ- մելոյ գղնիական • Ճ • 217 • ՚ի յանդիմանելն զվերոյասացեալ լևոն կայսր խաւարացի՝ յուշ առներ նմա զպատկերն փրկչին, որ առաքեալն է ասէ առ աթգար, և պահեալ կայ յեգեսիա • Այլ յովհան դամասկացի, որ էր յաւուրս նորին լևոնի խոս- քացող, ՚ի հաստատել զյարգուն պատկերացն՝ գրէ • գէդ • Ճ • յաղագս ուղղափառ հաւատոյ • գլ • 17 • այսպէս • * Ո՛րոյց ՚ի վաղ ,, ժամանակաց աւանդուած մինչև առ մեզ հասեալ կայ, Թէ աթգար ,, Թագեր եդեսիոյ լուեալ՝ զոր միանգամ պատեալ լինէին ,, զնոսա, և վառեալ ՚ի սէր նմա, առաքեաց առ նա հրեշ- ,, տակս՝ աղաչել զնա, զի հաճեսցի գալ և արժանի առնել ,, զինքն տեսանել խորհուրդ • և պատուհեր ետ հրեշտակացն, զի ,, եթէ պատ չկարէ նմա գալ, զպատկեր նորին նկարեալ ,, բերցեն առ ինքն • Ո՛ այն իբրև գիտաց՝ որ գիտակն է ա- ,, ծոցեալ զայն ՚ի դէմն իւր՝ տպաւորեաց ՚ի նմին զիւր կեն- ,, դանագիրն • Այլ այս դատաստանակ պահեալ կայ մինչև ցայսօր ,, ժամանակին ॥

Ա՛յլ կայէ այսմ և երկրորդ ժողովն նիկիոյ՝ այն է եօթնեերորդ ընդհանուր ժողով, որ գումարեցաւ յամի ՊՁԾ • 787 • քանզի անդ ՚ի հաստատել զպաշտօն պատկերաց՝ ՚ի մէջ բերին ըզ- վկայուն եւագրի պատմչի վն անձեռագործ պատկերին քրի- ստոսի առ աթգար • և համօրէն հաւանութիք ընկալան ՚ի

հինգերորդ գումարումն • կապոյ • ԺԳ • երես • 647 ։ Ալր և լեռն
ընծերցօղ եկեղեցւոյն կոստանդնուպօլսոյ ասայ զանձնէ ,
,, թէ * յորժամ գնացի ես յերկիրն սատրուց ի արքունէն իշխանաս ,
,, իջևանս կալայ յեդեսիա , և տեսի զնոր և զանձեռագործ
,, հինդամանագիրն ի հաւատացելոց պատուիրել և երկրպագել ։
Ամին նման և պետրոս սիւնկեղոս • յերես • 329 • կամ 262 • վկայէ ,
թէ * մինչև ցայսօր մեծաւ յարգանաւք պատուի այն ի քո-
,, վանդակ քնարկեաց քաղաքին ։ Օ այն հաստատէ և ա-
րիանոս պապ , յորոյ աւուրս եղև այն երկրորդ ժողով նիկիոյ ,
վկայ բերելով և զնախընթաց իւր՝ զստեփաննոս պապն ։
Ա՛ւ աչեն նիկեփորոս պատրիարգ կոստանդնուպօլսոյ՝ ի գրե-
լոյ սիմէոնի մագիստրոսի ի համարն • է • ի պինակին՝ զոր ա-
րար առ լեռն կայսր հայ , ասէ • * Ընդուշտ պատիւ մե-
,, ծարանաց առնել արժան է՝ ո՛ ինքնակալ՝ որք ազան պատ-
,, կերաց • քեզ ի սկզբանէ հետէ ածային անտեառնութեամբ
,, հաստատեալ կան • ոմն և այն՝ զի քո առեալ երբեմն ի
,, ձեռս իւր դաստառակ տէր , և եղեալ ի վերայ երեսաց իւ-
,, րոց , առանց ուրուք ձայնարարութեան ապաւորեաց զդէմս
,, իւր ի նմա ։ Յիշի այն այս դաստառակ և ի վարս սքէն
ալեքսիանոսի կամաւոր աղքատին՝ առ յոյնս և առ հայս ,
թէ գոյր ցայն աւուրսն ։ Ա՛ւ խորենացին՝ որ պատմէ զայսմ
դաստառակէ յականատեան ղերուբնեայ , վկայէ • է • 29 •
թէ * կայ յեդեսացւոց քաղքին յուրհայ մինչև ցայսօր ժա-
,, մանակի ։ զնոյն գրէ և յ՚Յովհաննէս կեթղկս իսկ զնոյն առանդէ յասելն , թէ այն պատ-
կեր * կայ մինչև ցայսօր յեդեսացւոց քաղաքին ։ Իսկ որք
միանգամ ի նոր հեղինակաց ընդդիմանան այսմ , չունին
ինչ հաստատուն պատճառ • զի ոմն առ լաւենտիոս բերեսս
ածուգան օգոստինեան • էն • 9 • * Ել բառնն առ հերքելոյ
,, զհաստատութիւն այսպիսի վաղեմի յիշատակարանաց՝ վայ-
,, րապար կարծիք , այլ՝ պէտք են նախնեացն վկայութեց և
,, հաստատագոյն փաստից , որք ոչ գտանին առ հակառա-
,, կորդս ։
Ա՛ւլ աստ գիտելի է , զի յաւելուն պատմել մատենագիրք
յունաց և լատինացւոց , թէ նաև այլ պատկերք օրինակե-
ցան յառաջնոյ գաղափարէ սքէ դաստառակին՝ որ յեդեսիա ,
և հրաշագործ համարեցան • և վն օրինակեալ լինելոյ յան-
ձեռագործ պատկերէ անտի՝ նոքին ևս անձեռագործ ան-
ուանեցան • որոյ վն իսկ ուրեք ուրեք խառնեցան պատմու-
թիւնք այսոցիկ պատկերաց ընդ միմեանս ։
Իսկ թէ զիարդ բերեալ եղև այն նախատիպ պատկեր յե-
դեսիա , գրեցաք ի պատմութեն • այլ յայտնաւորա է յօգուտ •

16 · այլովք պարագայիւք պատմի · և դնի անդ այսպիսի
լինել ևս · Ի դառնալ անտանեայ և այլոց հրեշտակաց աք-
գարու յերկիմ հանդերձ սքի դաստառակաւ փրկչին, հասեալ
ի քաղաք մի կամեցան իջեւանս առնել ի նմա · և ոչ իշխե-
ցին տանել զպատկերն ի ներքս, զի մի դիտացեալ քաղա-
քացւոցն առցեն զայն ի նոցանէ · վայ պնդեալ կապեցին ի մէջ
երկուց աղեւսաց, և եդին ի պատուհան մի նեռաձգութեա
պարսպին · և ինքեանք մտին ի քաղաքն · Նա ի մէջ գիշե-
րի առանիկին պահապանք քաղաքին լոյս կամարաձև ի վե
պարսպաց պատուհանին · բայց ոչ կարէին հաւատալ կալ
ի վե · զի բազում էր միջոցն · Նա անանձ յարուցեալ ի վա-
ղիւն, և իբր յանգիստ եղեալ էառ զայն, և հանդերձ ըն-
կերօքն գնաց զննելոյ իւր ուրախութե · Յաւուրս երկոտա-
սան յամեալ նոյ ի ձանապարհի՝ հասին ի քաղաքն ուռհայ · և
մինչդեռ չէին մտեալ ի քո՛ն, յանկարծակի ձայն առապա-
տակի Թէնամեաց անկաւ ընդօք · յորմէ երկուցեալ ընկե-
ցին զսքե դաստառակին ի ջրհոր մի՝ որ մօտ առնն կայր, պըն-
դեալ ի մէջ երկուց կղմնդրաց · և ինքեանք փութանակի
մտին ի քաղաքն, և փակեցան դրունքն · Նա առա պատ-
մի, Թէ լուեալ զայն աբգարու՝ եհան մեծաւ հանդիսիւ
զսքե դաստառակն ի ջրհորոյ անտի, ըստ նմին և զմին յերկուց
կղմնդրացն · * և ի կամացն նոյ առ մնաց միւս կղմնդրն ի
„ ջրհորն՝ առ ի պատճառս յառաջս նշանաց ։ Նա յետոյ
պատմի երկար, Թէ ի · ոչէ · Թոռնականին հայոց եղեն սքան-
չելիքք ի վե այնր մնացեալ կղմնդրի · և բազումք յանհաւա-
տից դարձան ի հաւատս քնի ։

Յաւուրս զայս առանդէ և կոստանդին պերփեռուժէն՝ փոքր
ի տարբերութե · Յորժամ առ եհաս անանձ ընդ երեկս
հանդերձ սքե դաստառակաւն մօտ ի քաղաքն յերասլոյոյ,
(որ այլազգերէն մէմնիքք կոչիւր, և առօրերին մապուկ,
այն է՝ ըստ հայոց չմշկածագ), ոտաւ զայն գիշեր արտաքոյ
քո՛ն քին · և զսքե դաստառակին Թոքոյց ի մէջ կղմնդրաց,
ոչք նորոգ չինեալ և դիզեալ կային անդ · Նա ի մէջ գի-
շերի ծագեալ լոյս մեծ զտեղեաւն իբրև զհուր լցեալ թա-
ցով · մինչև արք քաղաքին կարծելով Թէ հրդեհ կայ ան-
դէն, ելին արտաքս՝ տեսանել, Թէ զինչ իցէ · Նա եկեալ
գտին զանանիկ ի դաշտի · և հարցին զպատճառս իրացն ·
գոլոյ սմա՝ հուր արկեալ իցէ նմ ի մերձակայ վայրս · Նա
նա պատմեաց նոյ, Թէ ուստի գայ և յո՛ երթայ, և զինչ
գաղեալ իցէ ի մէջ կղմնդրաց · Նա իբրև թացին զայն,
գտին՝ զի պատկեր սքե դաստառակին տպաւորեալ էր ի վե
միոյ կղմնդրի · Այն տեսեալ քաղաքացւոցն յերասլոյոյ

հիացան և աքանչացան մեծապէս. և պահեալ առ իւրեանս
զկղմինարն զայն հրաշանկար՝ զբուն սքի դաստատակին Թովմ
հառն անանեայ տանիլ առ աթգար։ * Եւ այս պատկեր
„ տալաւորեալ՝ ի կղմինարն պահի այժմ (առ կոստանդին
„ պերփեռուժին), և պատուի առ քնակիչս քաղաքին այ-
„ նորիկ (յերապօլսոյ)»։

Եւ՝ ըստ՝ ըս որում պատմեն զնաւարսս և զղևկաս, յաւուրսն նե-
կեփորայ փոկասու կայսեր, որ նստաւ չորս ամաւք յետոյ քան
զմահն կոստանդեայ պերփեռուժենայ, փոխադրեցաւ այն
կղմինար՝ ի յերապօլսոյ՝ ի կոստանդինուպօլիս։ Այսպէս առաղիկ
ա. 6. և վարդան պատմիչ առ համառօտութեամբ միայնոյ-
նեալով զփոխադրութեան այսր կղմինարի ըս փոխադրութեան սքի
դաստատակինն՝ որ յիջ եղև քան զայս, դնեն՝ թէ յաւուրս
նիկեփորայ փոխադրեցաւ դաստատակին՝ ի ձեռն աթբահա-
մու մեծապօլսի։ Եւ զայսմանէ ունիմք դրել՝ ի պատ-
մութեան • գիրս • Ե։

Օ՞ր ինչ առացաք զառուգութեէ դաստատակինն քան, նոքին
հաստատեն միանգամայն և զառուգութեէ թղթոյն, զոր
գրեաց քս առ աթգար. ոմն և յայսմանէ երևի՝ ի վերոյգրեալ
վկայութեցդ։ Եւ թերևս առարկիցէ ոք. եթէ այն թուղթ՝
քան եր, պարտ էր հաստարկել ըս բանս սքի գրոց իւրև զբան
ածային։ Եւ այդ առարկութեի տկար իմն է. զի առ՝ ի
հաստարկել բանից ինչ ըս բանս սքի գրոց, ոչ միայն պահան-
ջի՝ թէ գրեալն՝ ի նմա իցէ բան ածային, այլև զի գրութեին
իցէ յոյժ ձեռամբ իշխանական կամ սրբազան հեղինակի.
ոյք ուսուցանեն ածաբանք։ Եւ՝ ըստ՝ գրեալն՝ ի թղթի անդ առ
աթգար թէպետև էր բան ածային կամ բան քրի, սակայն
գրութեի թղթոյն չէր ձեռամբ այնպիսի հեղինակի. զի
սքն Թովմաս՝ որ ըստ աւանդելոց քուն պատմութենէն զայն
գրեաց, չև եր յայնժամ հաստարեալ իշխանական կամ սրբ-
բազան հեղինակ. քզի զայս արտօնութեի ընկալան առա-
քեալքն յետ գալստեան հոգւոյն սրբոյ՝ ըս աւանդելոց վկայից։
Եւ զքեզ՝ առ՝ ի հաստարել գրուածոյ իմիք սքի գրոք, ոչ միայն
պահանջի ստուգութեի նորա, այլև հաստատուն վկայութեի
ընդհանուր եկեղեցւոյ՝ թէ իցէ այնպիսի. և յայտ է թէ
ընդհանուր եկեղեցին չև է վկայեալ զայնմանէ լինել սքի
գիրք։ Այսպէս առ՝ ի վկայել եկեղեցւոյ՝ թէ իցէ սքի գիրք կամ
բան սքի գրոց, պիտոյ է՝ զի ածային աւանդութեէ տուեալ
իցէ այն, և ոչ թէ ասէ մարդկային աւանդութեէ. արդ
բանք այնը թղթոյ սի են տուեալ մեզ ածային աւանդութեէ,
այլ՝ մարդկային։

Ղ. Վէ ընդունել առաքելոյն՝ որ եկն առ աբգար . եւ ի վէ
առաքելոյն քարոզութիւնեայ եւ նովմայի ։

Ա մանաւք դնեն , Թէ Թադէոս որ առաքեցաւ առ աբգար ,
ինչ մին յերկոտասանից , այն է յուդա յակոբեան , որ կո-
չիւր ղեբէոս , և անուանեցաւ Թադէոս . այսպէս դնի և յայս-
մասուրս յոհաննէ ՚ի յոանիսէ . 19 ։ Այլ եւսեբիոս պապ . ե-
ղեալ . ա . 13 . և խորենացին . Ը . 30 . որք գրեն ՚ի գործս
նացն աբգարու , ըստ որս և սքանչ գործեցեալ էին տիւրոսի՝ որ
եկաց յատուցին գեոկղեսիանոսի մինչև ցյուլիանոս , ՚ի ձառս
իւր՝ զոր արար ՚ի վերայ եօթանասանից . սոյնպէս և յայսմա-
ւուրքն հայոց ՚ի մայիսի . 30 . և ՚ի դեկտեմ . 23 . և յովհաննէս
կԹղիկս , և այլ բազմ մատենագիրք , դնեն զայն Թադէոս լի-
նել մի յեօթանասունն և երկու աշակերտացն քրիստոսի . զոր
ըստ ցուցանել յայտնապէս և ՚ի շարականէ առաքելոց , յո-
րում Թուխն կարգաւ չորեքտասան առաքեալք . պետրոս .
անդրէաս . յովհաննէս . յակոբոս . բարթուղիմէոս . Թա-
դէոս . Թովմաս . փիլիպպոս . յակոբ ալփեան . յուդա յակո-
բեան . շմաւոն . մատաթիա . մատթէոս , և պօղոս ։ Այր
Թադէոսն դնի վեհ միոյ յեօթանասնից՝ որ եկն առ աբգար .
իսկ յուդա յակոբեանն դնի վեհ Թադէի առաքելոյն . ա-
պա Թէ ոչ՝ պարտ է զվեհ երկոտասանիցն հանդերձ պօղո-
սիւ առնել չորեքտասան . որ է սուտ ։ Այլ Թէպէտ դա ինքն
յուդա Թադէոս ևս եկն ՚ի ահմանս հայաստանեայ , բայց
իբրև յատուկ առաքեալ հայոց եղև մին յեօթանասնից . որ
և յամանոյ հանարի լինել եղբայր Թովմայի առաքելոյ . ոմն
դնեն եւսեբիոս . և յայսմա՞՛ . օգոստ . 22 . հոկտ . 6 . ի դեկտ . 23 ։
Այլ արդ՝ քանի ոմն այս երանելիս Թադէոս եղև յատուկ ա-
ռաքեալ հայոց , և այն՝ մանաւանդ խոստմամբ՝ զոր խոստա-
ցաւ գրով ձեր մեր առ աբգար՝ առաքել զմին յաշակերտաց
իւրոց , վասն և աՀա զքահանայապետութեն հայոց կոչի աՀա-
սիյն Թադէի . որպէս է տեսանել ՚ի պիտս խորենացւոյն . Ը .
88 . և յովհաննու կԹղիկսի , և այլոց բազմաց ։

Այլ աստ գիտելի է , զի առաջիք զոյն Թադէոս առաքեալ
անուանեն ագդէոս կամ ադդէ . իսկ զադդէ կերպասագործն՝
զոր նա ձեռնադրեաց եպիսկոպոս եդեսիոյ , կոչեն ադէ ։ Ոչ-
կուց աստի առեալ դնի յայսմասուրս մեր ՚ի դեկտ . 31 . Թէ
Թադէոս * ձեռնադրեաց զադդէ կերպասագործն՝ որ էր մի
,, յեօթանասնից՝ ըստ իւր ենկս ‖ ։ Նոյնպէս և ՚ի դեկտ . 21 .
դնի , Թէ Թադէոս * ձեռնադրեաց և զադդէ կերպասա-
գործն քաղքին , որ էր մի ՚ի հինգ աշակերտացն քրիստոսի ։

Այլ

(1) Ա.Վ.
(2)

Այլոյ այս վրիպակաւ է եդեալ . զոյնպէս և այն աւանդութիւն առաքելոց այլազգ է առեալ : Որպիսի են և այն վրայիք ի վէր Թադէի՝ որք դնին ի կանոնագիրս ի վերջ կանոնաց առաքելոց . իսկ որք յաւելեալ լինին անդ ի գլ . է . հարցմունք և պէնիք ի բերանոյ երիցանց եդեսիոյ և Թադէի . նոյնպէս և որք դնին ի գլ . ձ . ի բերանոյ փիլիպպոսի , Թարգմանեալ են ի գրոց աստուծոյ , և են աւանդութիւնք նոցա . յորս գտանին բազմ բանք աւելորդք և անպատեհք :

Իսկ յաղագս մարմնոյ այսր առաքելոյ , յոր սքղն Թադէի , ընդ նմին և սանդխտոյ կուսին՝ արժան է գիտել , զի այնք յայտնեցան ի վաղ ժամուց ի ձեռն կիրակոսի սքղ ճգնաւորի . որ և գրեաց երկար զպատմութիւն այսր . զոր պաւշաճ համարիմք համառօտել աստանօր : Այս կիրակոս էր աշակերտ սքղն դաւթի կրծնաւորի , և ճգնէր ի լերինն անատրուկ մօտ ի շաւարշան քղք յարտաղ գաւառի . և ի միում գիշերի ետես ի տեսլեան ի վէր բլրոյ միոյ ծագեալ լոյս , և ի մէջ լուսոյն աթոռ ոսկի . յորոյ վերայ նստեալ էր սքղն Թադէոս . և առ նմա եօթն արք լաւագունք՝ որք էին աշակերտք նմա , յորոց մի էր և զաքարիա : Նմին անդ առ Թադէոս կոյս մի փառաւոր Թագ ի գլուխ՝ պայծառ ոսկի զարդարեալն , որ և էր սրբուհին սանդուխտ : Նա մինչդեռ յահի և ի զարմացման կայր կիրակոս , յայտնեցին նմա սքղքն զերկղի նշխարաց խրեանց . և նովք զարթուցեալ ի տեսլենէ՝ սկզբան երթալ եպիսկոպոսին , որ կոչիւր շահէն : Նա ապա առեալ կիրակոսն ընդ իւր զսամուէլ քահանայն՝ գնաց ի տեղի նշխարացն . ուր եղեւ յանկարծակի հնչիւն , և բուրեաց հոտ անոյշ . և պայծառացաւ վիմն՝ յոր ամփոփեալ էր մարմին սքղ առաքելոյն . և ի վիմի անդ գտին զոր մարմնոյն նորա . և մօտ առ նմին զնշխարս երկուց յաշակերտելոց . որոց միոյն ընդ ոտս հարեալ էր երկաթի բևեռ , և միւսոյն ծակեալ էին լսեռունք ատիցն : Նա ապա իբրև մատեան ի մօտակայ բլուրն , պատեաց զնոքօք մեզ և մաղախտ . և յաղօթել նոցա լոյս փայլեաց անդ . և բացաւ տապանն՝ ուր էին նշխարքն սքղն սանդխտոյ . զոր առեալ հաւաքեցին ընդ այլոց՝ ուրոյն ուրոյն : Նա իբրև էլ համբառ գիտի նշխարաց սքղցս ընդ ամ ձեռն հայոց , եկեալ ի տեղին բազմութիւնք մեկնան՝ գտանելիս զբժշկութիւն . ընդ որս և կինն մի՝ ի գաւառէն ուղղաունեաց՝ կոյր ի ծնէ՝ լուսաւորեցաւ առժամայն :

Ո՜յ այս պատմուի՝ որ երկար աւանդի յայտնութիւնս ի մայեօ . 30՝ ոչ կարացաք դնել ի կարդի պատմութիւնս մերոյ՝ վասն ոչ գիտելոյ հաւաստեաւ , Թէ յորմ՝ ժամի լեալ իցէ այս : Նա Թէ վերոյիշեալ շահէն եպիսկոպոս իցէ շահակ կամ զաւէն , որք

նստան կԹիկս յիջ քան զնքն սահակ պարԹև , և եԹէ այս կիրակոս իցէ այն՝ որ ենկս եղև տայոց , և կոչեցաւ շահակ ըստ պատմելոյ քուշանդայ . Ճ . 11 . այս գիւտ նշխարացդ լինի քան զնի մի սակաւ յիջ քան զնաւիլ սքնն սահակայ : Եւ յիրաւի իսկ՝ եԹէ ոչ ի նոյն աւուրն , գոնէ մերձ յայն ժամս երևի լեալ գիւտ այսոցիկ նշխարացս . Քզի և խորենացին ի պատմելն զայսմանէ՝ գրէ , Թէ փոքր մի յիջ քան զաւուրս իւր յայտնեալ էին , և պատմեալ ևս յայլոց , յասելն . Ը . 31 . * Ասա՛ ,, նի որ ինչ առ ոտս ժամանակաւ (ըստ սանատրկոյ և անա՛ ,, նեի որդւոյ աբգարու) յառաջագոյն գրեալ այլոց զգա՛ ,, լուստ առաքելոյն Թադէի ի հայս , և հաւատալ սանա՛ ,, տրկոյ , և Թողուլ զհաւատսն յերկիւղէ նախարարացն ,, հայոց , և կատարումն առաքելոյն և որք լնդ նմա ի գա՛ ,, ւառին շաւաշան , որ այժմ կոչի արտազ . և պատառումն ,, քարին , և յիրեարս գալ , և լնդունել զմարմին առա՛ ,, քելոյն , և առնուլ անտի աշակերտացն , և Թաղել ի ,, դաշտին , և մարտիրոսանալ գաւերն սրբոյն սանդխտոյ ,, հուպ ի Ձանձապարհն , և առաւրեմն (ըստ ի մօտ ժամանա՛ ,, կիս) յայտնել նշխարաց երկոցունց , և փոխեցին յառաջարն ,, (կիմ յառՁանձապարհն) : Այս ամ՝ ոմն ասացաք , յայ՛ ,, լոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ , ոչինչ կարևորա՛ ,, գոյն համարեցաք երկրորդել ոՁով : ‖ Ոնոյն յիշէ և Ը . 71 . որովք յայտնի երևի , Թէ ի ժամանակս խորենացւոյն արդէն իսկ գտեալ էին :

Այլ աստղիկն . Ը . 2 . գրէ այսպէս . * յառաւրս վահանայ յայտ՛ ,, նեցան նշխարք սքն առաքելոյն Թադէոսի , և տանդխտոյ կու՛ ,, սին ‖ : Ալր վահան ասելով՝ իմանայ զվահան մամիկոնեան զեպօրօրուլն սքնն վարդանայ . զի յառաւրս մարզպանուԹենէ նր պատմէ զայս . բայց հայեցեալ ի վերոյգրեալ բանս խորենացւոյն՝ պարտ է իմանալ զվահան ամատունի՝ որ հազարապետ էր հայոց ի վերջին աւուրս սքնն սահակայ և մեսրոպայ . որ և ամփոփեաց զմնարմին նորին սքնն մեսրոպայ յոշական աւանն կիմ յառապարն ոշականի ըստ այլ մարմինս սքոց : Եւ կիմ պարտ է իմանալ զմիւս վահան ամատունի՝ որ էր յաւուրս սքնն վրԹանիսէ : Ոչուցէ յայս հայելով և յակոբայ նալեան՝ զեր՛ կաւս զայսոսիկ համարի ոմն , յասելն ի գանձ՛՛ ծան՛՛ . Ը . 9 . է՛ էս . 308 . Թէ վահան ամատունի՝ որ տարաւ զմարմին սքնն մեսրոպայ յոշական , իսկ այն վահան՝ որ յաւուրս խոսրովու որդւոյ տրդատայ ի շնորհս յաղԹուԹենէ իւրոյ ժառանգեաց զոշական . իսկ ընդհակառակն ցուցանէ՝ Թէ այս երկ՛ րորդս իցէ Թոռն առաջնոյն : Այլ այն յիշատակարան՝ որ գնի յայսմաւուրս ի մայիսի . 30 . Թէ այս գիւտ նշխարաց եղև

յաւուրս վահանայ մնամիկոնոյ մարզպանին հայոց և սպարապետի, ի թուականին հայոց. ՃՀՀ. և ի քրիս. 723. յայլոց մուծեալ լինէ. զի յաւուրս մարզպանութեն վահանայ մամիկոնոյ էր եղեալ թուական հայոց. թիզ զայն, զի խորենացին քիչ ամաք յիշէ էր քան զթուականն հայոց, և պատմէ զայս գիւտ նշխարացն լեալ յիշէ քան զաւուրս իւր։

Իսկ վն բարթուղիմէոսի առաքելոյն ծանիցէ, զի յայսմաւուրս յունաց. ի յունիսի. 11. գնի, թէ նա գնացեալ ի հնդիկս՝ կատարեցաւ յաւետարանսպօլիս քղքի։ Ասէին պարտէր գնել, թէ յետ քարոզելոյ ի հնդիկս՝ եկեալ ի հայս կատարեցաւ. վն զի ամ հեղինակք, նաև յայսմաւուրքն լատինացւոց. օգոստ. 25. այսպէս աւանդեն։ Ա. յն վն ժամանակի գալ ատեան և նահատակուե նր՝ թէ յորում ամի լեալ իցէ, չունիմք հաստատուն ատուգութեն. հաւանականագոյն երևեցաւ մեզ գնել յամի ՅՌ իբր. 50։ Իսկ անուն քղքին՝ յորում նահատակեցաւ նա, պէսպէս աւանդի. Խորենացին է. 31. գնէ արևբանոս, կամ ըստ այլ օրինակաց՝ արևբենոս կամ արեբանոս։ յայսմաւուրքն. յունիսի. 30. որբանոս, (և բարմի. որ և աղբակ)։ Ագաթանգեղոս կթղթին գնէ՝ արաոբենոն կամ արաբենոն։ ասողիկ, արաբիոմն։ վարդան, արաբիոն։ ձառընտիրն, ուրբանոն։ և սքէն գորոթէոս, կորբանուպօլիս։ Նիկեփոռոս, ուրբանուպօլիս։ ասատրիքոմմ ոեվփոս, ալբան։ և սոփրոնիոս, ալբանուպօլիս կամ ազուանուպօլիս. ոմն և յայսմաւուրս յունաց՝ աւառնուպօլիս։ այլ մեք եդաք ըստ խորենացւոյն, արևբանոս։ Նոյնպէս և անուն քեռ ասատրիկոյ, զոր դարձոյց ի հաւատս սքէն բարթուղիմէոս, ուրեք գրի թագուհի, և ուրեք ագուրհի, և այլուր ոգորհի. մեք թագուհի եդաք՝ հետևելով քղքի օրինակաց։

Պրճլ գիտելի է, զի ջահկեցին զազար քղքի լինչ գրէ վն բարթուղիմեայ և թադէի. և յերես. 672. գրէ ըստ ոմանց այսպիսի լինչ. „ի հայաստան է ասէ * ՚ձ՚ամուխս գեղարդն „ սքէ, և ՚քսի արեամբ ներկեալ պատկն փշոյ. և իւղն սրբ„ բալոյս զօրհնեալն ի ՚քսէ, զոր եբեր առաքեալն թադէոս „ ի հայս. եբեր և առաքեալն բարթուղիմէոս երեք մնան „ ի յօրհնեալ հացէն, զոր ՚քս առձեռոյց. և եդեալ ի հինն „ եկեղեցւոյ, որ հայի դէպ ի գողթան գաւառն առ ե„ բասխ գետով ի տեղւոջն, զոր մաղարաթն կոչեն ‖։ Պատահին ոմքն նման և այլ բանք յայլև այլ անճանօթ գիրս, ևս և ի գիրս հարցմանց տաճ հայոյն. ը. 9. երես. 549. և յայսմաւուրս. փետր. 16. զորս չէ տեղւոյս քննել։

Իսկ վն սքէն թոմայի առաքելոյ՝ թէ արդեօք եկեալ իցէ և նա ի հայս, չունիմք ինչ գրել. և եթէ եկեալ ևս իցէ

Հարեւանցիկ, քանք յայտմաւուրսդ այլոց աղդաց ոչ հակառակին այսմ: Ա.յլ վն նշխարսդ նորա գրի՛ ի հին Հառընտիրս, թէ՛ ի Ճմկա մեծին կոստանդիանոսի և յակոբայ մծբնայ Հայրապետի յայտնեցան այնք՛ ի միջագետս. զոր բերեալ էր անդր՛ ի հնդկաց աշակերտ նո՛ր քսանթիկոս: Ա.յլ յետ մահուն յուլիանոսի ուրացողի իբրև անկան այն նշխարքն՛ ի ձեռս անհաւատից, այր մի յոսկէփ անուն յայտնեաւ՝ եբեր զայն յՅս Հայոց՝ ի գաւառն աղձնեաց՛ ի տեղի մի կոչեցեալ պաղ՝ մերձ՛ ի բերդն սեմձ՝ ի գիւղն խաղց կիմ Հոգձ. և եդ յեկեղեցւոջն, որոյ տեղին կոչեցաւ պալխանա. և ինքն կրօնաւորեալ անդէն՝ ծառայէր նմին: Ա.յլ յետ վից ամաց դրձ՛ յայտնութի՛ լեալ նմա՛ և բարձ անտի, և տարաւ մինչև՛ ի բլրակն՝ որ կայ Հանդիպ մանուկերտի, և եդ անդ. և ապա նախարարք արծրունեաց չկնեցին՝ ի տեղւոջն վանք մի: Սին Հանդոյն դնի ըստ խիք և յայտնութս. օգոստ. 22. Ա.յլ թէ երկա՛ յետ Ճմկայ՛ ի տեղւոջէ սոսկ սիւնեցան մնասունք նշխարաց նորա յայլև այլ տեղիս: Ա.սոնօր արժան է համառօտիւ իմն նշանակել և զայս, իբր դի՛ դնի՛ ի յիշատակարանի միւս, թէ սքան թամմաս եդեալ էին զաթոռ իւր յագուլիս, կի՛ թէ ագուլիս էին աթոռ սքին թումայի. այլ թէ վիմարդ և որմ՛ պատճառաւ, ոչ է յայտ. գուցէ վասն այլոց սքնի էին սոսկ ցեալ այդ:

Ի՛ վերջ անանիէ և սահապրկոյ յաջորդացն աբգարու:

Պրոկոպիոս պատմիչ յունաց. ՚ի Ը. գիրս պարսից. պրսից. գլ. 12. գրէ, թէ յետ մահուն աբգարու որդի նորա թագրեալ յերեսիա՝ բազում չարիս հասոյց ժողովրդեան. և կասկածեալ՛ ի հռոմայեցւոց՝ անձնատուր եղև պարսից. և սկիզբն յիշէ գահնաստրկոյ. Ա.սկ կերդինոս զայլ իմն գրէ. յերես. 177. կամ 141. որդի աբգարու ասէ յաջորդեալ հօրն՛ ի թագաւորութե՛ հետևօղ գոսա բարեպաշտութե հօր իւրոյ. այլ յետ նորա թոռն աբգարու նստեալ յաթոռ թագրութե՛ յետս եկաց՛ ի կրօնից ածպաշտուե՛ և դարձաւ՛ ի պաշտօն պրօշելոց: Ա.յս պատմութի՛ ոտա ընդէմ ելանեն այսմ՛ զոր բերէ խորենացին՛ ի Ճմկակիցն գերութբնեալ. յորմէ եդաբ և մեք՛ ի պատմագրութե մերում:

Ա.յլ յաղագս սանատրկոյ գիտելի է, զի ոմանք՛ ի մատենագրացն յունաց և հռոմայեցւոց, զրուկիանոս. ՚ի պատ. հայսն" փիլեգոն առ փոտայ. գերգ. էջ. երես. 267. և ասպիանոս. ՚ի պարսկ. դիդիմոսայ. երես. 242. յիշեն զսանատրուկ

ոմն Թիւր պարթեւաց ի պարսից յաւազ քան զՃիվ մերձ աթգարու։ Ապա գիտէր. գէր. կԲ. և շուխտաս ի քաւարանն իւրում՝ դնեն զանատրուկ Թիւր հայոց բէրՃիվօք մեծաց քան զաւազս մերոյս Հարաքսաս ամենատրիկոյ. և մնացեալ անտիոքացի. գէր. ծա. յիշէ զանատրուկ ոմն. և ասէ լինել այնմ արքայ պարսից՝ ազգական Թիւրին հայոց՝ Խոսրով Ճիվն, յորս կարգէ գիտէն։ Այլ քանք ամենեցուն տարաձայն են ի միմեանց. և ի յօդել իսկ զանուանն ոչ միօրինակ, այլ այլաստարաց. զի զուկիանոս գնէ սինապրթէս. փիլեգոն գնէ սինատրուկէս. ապոլիանոս՝ սինդրիկոս. և գիոնէն՝ սանդրուկէս. և ոմանք սիւնատրուկ. և այլք այլազգ. իսկ շուխտաս և մնացեալ ուղղագոյն ևս գնեն սանատրուկէս կամ սանադրուքիս։

Այլ յայտ է թէ քառս այս սանատրուկ՝ ըստ աւանդելոյ խորենացւոյն՝ ի դիպուածոյ իմեքէ եղաւ քեռորդւոյ արգատրոս. ապ եդաք՝ ի պատմութեան. գլ. ծղ. երես. 277։ Այլ եթէ այսպէս է, ուրեմն պէտք ոչ կարեն զայն անուն ընծայել այնպիսի ումեք Թիւրի, որ էցէ յաւազ քան զմերս սանատրուկ։ Այլ թէ արդարև այսոքիկ մատենագիրքն յաւազ լինէին ժամանակաւ քան զմերն սանատրուկ, յայնժամ արժան էր վկայութեան ոց անսալ. և զի չեն այսպիսի, յաւէտ պարտ է հաւատալ խորենացւոյն՝ քան սոցա, որոց քանք շփոթ ևս են։

Այլ սատ պատշաճ համարիմ յիշել և զայս, զի նաև յաճախ ընդէ մերում. ՚ի գէրս. Ճ. համ. Ղ. 4. գնի քառս սանատրուկ՝ յասելն. * զոր՝ որ զանթիւ զօրս պերճացեալ պարծեցեալս ,, սանատրուկ արքայի սատրեստանեայց սատակեցեր ‖. համ քան պապիկդ". * սանատրկով արքայիւ ‖։ Այլ այս երևի մեծ ՚ի գրոցդ. եթէ զի՝ փիսկ դնելոյ սենեքերիմ, ոմն դնի ՚ի յոհնարէնն, եղեալ է սանատրուկ. ուստի և յերիս ձեռագիրս ՚ի լուսանցան դնի սենեքերիմ. իսկ յայլ երկուս ձեռագիրս երկոքին անուճանք ՚ի միասին դնին այսպէս. * սենեքերիմ սանատրուկ արքայի ‖. ուր սենեքերիմն եղեալ է առ ՚ի յայտ առնել՝ թէ քոյն անուն նոր սենեքերիմ է, և ոչ սանատրուկ։

Այլ վն յաջորդին սանատրկոյ Թիւրին հայոց՝ յո վն երոճանդայ երկրի գիտելի է, զի որովհետև մայր նորա՝ յազգէ արշակունեաց էր և կին սհարկու և անուճանի, ՚ի Թիւրեւ որդւոյ նոր երոճանդայ՝ հնչեցաւ ոտքեք ոտքեք համբաւ յաքեմենեայս, թէ կին ումն երադոն անուն Թիւրեաւ էցէ ՚ի կոմմանա Ճին հայոց. և գուցէ այս այն է, զոր ՚ի լոյս առեալ յիշէ սոկիետս. տոմեգր. Բ. 4. Թէպետ սա զայս կին

յիշէ

Ի՛նչ լեա ապրատմայ արքայի վերին հայոց • զորմէ խօսեցաք
՚ի պատմութեան • գլ • ծղ • երես • 280 ։

՚ի վէր հեղինեայ ընտրհաւոյն՝ կնոջ տէգարու • ևս և ՚ի վէր
էպատոյ տիեզերնացուոյ ։

Յովհ (2)

Յովհաննէս • է • 32 • լեա պատմելոյ զհեղինեայ Թագուհ-
ւոյն՝ որ էր կին աբգարու , Թէ ոմն գնաց առ Յիսուս ՚ի
քէն՝ գնացեալ լեէմ՝ օգնական եղև կարօտելոյ յաւուրս ա-
ղուն , ևս , յաւելու ասել , * որում վկայէ և յովսեպոս ‖ ։
Այլ ոչ կամի ասել , Թէ յովսեպոս ևս այնպէս պատմէ զհե-
ղինեայ , ոչ պատմէ ինքն խորենացին , այլ Թէ՝ յովսեպոս
ևս յիչէ զայն հեղինէ • քայց այլազգ ամենևին , և օտար ՚ի
խորենացւոյն • քանի նա ինքն յովսեպոս ՚ի գիրս նախնեաց • է • գլ •
2 • 3 • և 4 • ոչ և ՚ի գիրս պատերազմաց • ը • 2 • 6 • և 8 • զհե-
ղինէ համարի լինել Թագուհի ադիաբենոց • յոր միոյ մասին
աստուածանեայց • և ասէ զնմանէ , Թէ դարձաւ ՚ի կրօնս
հրէից • և գնաց լեէմ երկիրպագանել ՚ի տաճարի և մա-
տուցանել զոհս • և անդ օգնական եղև աղքատաց ՚ի սուղն ։
Այլ նախ քան զայն յաւելու գրել երկարապատում բանիւք ,
Թէ սրպէս որպի նորին հեղինեայ իզադ անուն՝ այր հաւատա
և զարդարեալ ամ բարեկարգութիւք՝ դարձաւ ՚ի կրօնս հրէից ,
և Թլփատեցաւ • որ և ասէ քզմ ինչս առաքեաց առ կարօ-
տեալսն լեէմ ։ Այլ զի փոքր մի Ժամակից էր այն իզադ մե-
ծութեան արգարու , զբնմ գործս արգարու այլ և այլ հանգա-
մանաւք նմա ընծայէ • մինչդ զհաստատել նորա զարտաշէս ՚ի
Թիգրոսէ պարսից • որոյ վէմ ասէ՝ եա նմա արտաշէս զերկիրն
մծբնայ , զոր առեալ էր ՚ի հայոց • և Թէ հայրն իզատայ
տուեալ էր որդւոյ իւրում զգաւառսն կատոն , ուր են ասէ
մասունք նոյեան տապանին մինչև ցայսօր • և այլ ևս բանք ։
Այլ ՚ի վերջոյ յաւելու , Թէ իզատ և հեղինէ Թագէցան պատ-
ուիրեալ ՚ի շէրիմանն , զորս շինեալ էր հեղինեայ երկաք տապալե-
զօք հեռի լեէմէ ։

Այլ պիտելի է , զի որովհետև խորենացին ՚ի վկայուն բանից
իւրոց կոչէ առաքեալ զյովսեպոս , այսու յայտնի ցուցանէ ,
Թէ ինքն ընդունելոյ էր զայն պատմուն յովսեպոսի • և հա-
մեմատեալ էր զբանս նոր ընդ բանս դիւանին եդեսիոյ և զե-
րուբենայ • և տեսեալ՝ Թէ յովսեպոսի բանք առնոյն հեղի-
նէ հայրն , և սակայն այլազգ են , չէ առեալ ինչ ՚ի նմանէ ,
այլ միայն այսչափ ինչ է եղեալ , Թէ այժմ վկայէ և յով-
սեպոս ։ Այլ ընդ այսոսիկ որոգիոսի • է • 6 • որ և զհեղինեայ
և զիզատայ ասանդէ լինել քրիստոնեայս , որովհետև ինքն

յով-

յովսեպոս հրեայ էր , յիւր կողմն առնու զհեղինէ , նոյնպէս և զգործս ինչ աթգարու տայ իշատայ · զորմէ և ՚ի թագաւորացն հրէից քաղմապատիկ առասպելք գրին ։

Իսկ եւսեբիոս կեսարացի , որ նմանապէս ընդհեղեալ էր ըզբանս դիւանին եդեսիոյ և զբանս յովսեպոսի , նախ ՚ի վերնագրի · 12 · գլխոյն · Ե · գրոց · պատմ · ենէաղ · կոչէ զհեղինէ՝ թագուհի ասորեստացւոց , որք էն եդեսացիք , ոյք ասանգէն մատենագիրք · և յետ պատմելոյ ՚ի նոյն գլուխ , թէ ոյք ձեռնտու եղև նա կարօտեալոց յաւուրս սովուն , յաւելու՝ թէ * Ո՛ստ ,, ադիաբենայ թագուհի ասեն լինել ‖ · որով ցուցանէ՝ թէ ոմանք , ըստ որս և յովսեպոս , այնպէս համարեցան , և ոչ թէ այնպէս էր ։

Այլ թէև այնպէս լինէր , այսու ամենայնիւ մարթ էր ասել , թէ հեղինէ էր թագուհի նաև այնր մասին ադիաբենայ , որ էր ըստ իշխանութեան հայոց · զի պլինիոս · գիրք · Ե · և · Ղ · ևս · զՆ ադիաբենայ գնէ ՚ի սահմանակցութեան հայոց ։ Ո՛ր ՚ի մէջ բերէ և կալմէթ · ՚ի ՌԿՆ · ՃՆՆ · Ե · 18 · և հաստատէ , թէ * ադիաբենն գաւառն ասորեստանի եղև երբեմն մասն հայաս ,, տանի ‖ ։ Այս եթէ արդարև այն մասն ասորեստանի ՚ի ձեռն ադիաբենայ գնէն ըստ մասին եղև երբեմն ըստ իշխանութեան հայոց , զայս առաւել պարտ է իմանալ վասն այնր ժամուն , յորում կէնդանի էր թագուհին հեղինէ · որով և Ճշմարիտ լինի ասել , թէ հեղինէ կէին աթգարու ոչ միայն էր թագուհի հայոց , այլև թագուհի ադիաբենացւոց , գոնէ ըստ մասին ։ Ո՛ այս մարթ էր ասել նաև զաթգարէ՝ որ էր այր հեղինեայ · իթէ թէ՝ և նա ոչ միայն էր թագաւոր հայոց , այլև գաւառին ադիաբենայ ։

Ստանօր հնար էր տարակուսել ՚ի վէր գրոճածոց յովսեպոսի · իթէ զի՞ եթէ զբանս նոր զատացեալն զկապագայ աղբայէն ադիաբենայ՝ համեմատեացուք ըստ բանս խորենացւոյն , զորս գրէ զաթգարէ Թագրէն հայոց , գտանեմք իւիք իւիք նոյն · Թէպետև ըստ պէսպէս հանգամանաց այլև այլ ։ Այս եթէ զանունդ իշատ ևս քննեացուք , տեսանեմք մերձաւոր ՚ինչ նմանակութեի անուանն աթգարու · զի իշատ կամ իշեդ նշանակէ յարգուէ աւագուէ · որով նոյնանայ ըստ անուանն աթգարու ըստ աւագայրուէ ։

Այս գրէ , յովսեպոս՝ որ ոչ ուրեք յիշէ զանուն աթգարու , գրէ վասն իշատայ՝ թէ էր որդի մնուվազայ · իսկ խորենացին՝ որ ոչ ուրեք յիշէ զանուն իշատայ , գրէ վասն աթգարու · Է · 25 · ևս · թէ էր որդի արշամայ · և ՚ի գլ · 23 · ասէ , թէ * զսա ,, (այ զարշամ) ոմանք յաստուց կոչեցին մնանուազայ (կամ ,, մանուազայ) , ըստ յոլովից աւրուցն՝ կրկին ուանելով ան-

,, ուանս ‖ ։

ոչ ևս ես ։ Արդ՝ երևի, թէ իշատ և աբգար առ միմեանս հայ-
ին. և կամ գուցէ երկոքին քառքդ ևս են անուն միոյ. մին
իբր յատուկ անուն, և միւսն իբր մականուն. զի թերևս
յատուկ անուն աբգարու իշատ էր՝ կամ ըստ հայոց սպատ. և
մականունն աբգար, ցի աւագ այր ։

Այժ՛ի վէր այսր ամի՝ ըստ ՀՀմարտութեն խօսելով՝ պարտ է ա-
նել, թէ իշատ և աբգար այլևայլ անձինք են՝ մեծ ժամա-
նակաւ. զորս և տակիտոս յիշէ որոշ որոշ. տաբեգր. ԺԵ. 12.
և 14 ։ Այս տակայն յովսեպոս՝ որ ժամակիցն էր իշատայ, ի
լոյս գրելով՝ (ոչ սասոյաք) խառնեալ է զգործս և զորպե-
սութեն անձին աբգարու՝ որ էր փոքր մի յետ, ըստ գործս ի-
շատայ՝ որ էր յատուկ սանասարկոյ. և որ յատուկ էր աբ-
գարու՝ տօնեալ է իշատայ. որոյ համբարդ ասել լինել զմանու-
վազ վերէից եղբայր նր. զոր և յիշէ ժամակիցն տակիտոս.
տաբեգր. ԺԵ. 1. և 14 ։

Ի՛Վ ՀՈՂՈՒՆ ՄԾԲՆԱՅ ։

Ա սան մծբնայ քաղաքին գիտելի է, զի ոմանք ստուգաբա-
նելով զանունդ մծբին՝ իբր թէ ծնայ մին, համարին՝ թէ՝ ի
ժամանակս սանասարկոյ կոչեցաւ այնպէս՝ ի կանգնել նր զար-
ձան իւր՝ գրամ մի ծնացեալ՝ ի ձեռին։ Այս տակայն արտաքին հին
պատմիչք յայտնի ցուցանեն, թէ յատաչնամէ խակ մծբին կո-
չիւր այն քաղաք. և յոմանց ևս անտիոք միգաւոնիոյ՝ ըստ
պլուտարքեայ. և ըստ պլինիոսի. Ե. 13. և ըստ յովսեպոսի. Նախն.
Ե. 3. և ըստ այլոց ։ Ա՛ծոյ զայն, զի՝ ի պատմել խորենացւոյն,
թէ յորմամ քաղքի իցէ Թագրեալ վաղարշակ՝ գնէ զաթոռ նր
լինել՝ ի մծբին. և զայս առնու՝ ի մարիբասայ, որ էր յա-
ւուրս նորին վաղարշակայ. և եթէ մարիբաս չէր գրեալ
զաթոռ մծբին, այլ՝ եդեալ էր զայլ քառ, ծանուցանէր
զայն խորենացին ։

Գիտելի է և այս, զի ոմանք յարտաքին պատմչաց ցուցանեն
զքաղաքն մծբնայ լինել քաղաք պարսից, զոր ընդ նիսիբինն
կոչեն. և ասեն՝ թէ անկեալ էր այն երբեմն՝ ի ձեռս հռոմ-
մայեցւոց. և այս մինչև՝ ի ձեռն սանասարկոյ և անդր ևս.
իսկ յովսեպոս. Նախն. Ե. 3. համարի, թէ յատաչնէն էր՝ ի
ձեռս հայոց, և ասպա անկաւ՝ ի ձեռս պարսից. և ընդ ասէ
ետուն իշատայ Թագաւորին ադիաբենոց (զորմէ յիշեցաք՝ ի
նախընթաց ծանօթութենէ) ։ Այս զննարար. ԺԳ. 7. ասէ,
թէ յատաչգաղտն էր ընդ իշխանութեն հայոց. և ապա յա-
ւուրս միհրդատայ անկաւ՝ ի ձեռս հռոմմայեցւոց. և դնէ
պատձառ այսպիսի. միհրդատ ասէ՝ ի տեսայանալ իւրում՝

յօժիտ առեալ էր զայն ՚ի տիգրանայ . իսկ Հռովմայեցիք պատերազմեալ ընդ միհրդատայ՝ առին զայն ՚ի ձեռաց նոր : Ա.յլ ասելն է՝ թէ մծբին քաղաք Թեպէտ և քաղում անգամ անկաւ ՚ի ձեռս քաղմայ , բայց յաւուրս սահատրկոյ էր ՚ի ձեռս նր , և ոչ թէ ՚ի ձեռս Հռովմայեցւոց կիմ պարսից . զի այդ յայտնապէս անհիմն է յառ ատոյգ վկայութէ ականատեսաց ղերբենեայ , յորմէ քերէ խորենացին : Պարթ է և առ ասել՝ թէ գուցէ այն այլ քաղաք էցէ :

՚ի վե արշակունի ընչքացն պարսից՝ որ նախայն չեպ արշաւքն ինելն ՚ի դաբեհ վղղփէս :

(1) Յաջորդութէ Թչերացն պարսից՝ որք նստան զկնի արշաւբի , քանզի ինչ գտանեմք , զորս դժուարին է մեկնել ՚ի կամիկն միաբանել զբանս արտաքին մատենագրաց եւ քանս խորենացւոյն . առ որոյ ծանօթուն գիտելի է , զի խորենացին չրնթացս պատմութէ իւրոյ դիտէ միայն առաջի առնել , թէ ո՛ր որդւոց յորդիս իջին արշակունիք ՚ի Թչերութէ պարսից . եւ որում է տեսանել յերկրորդ գիրս նր . գլ . 65 : Այլ թէ արդեօք Թչերեալ իցեն և այլք ոմանք ամն ինչ յաւուրս խոռովութէց և պատերազմաց՝ որք եղեն ՚ի մէջ պարսից և Հռովմայեցւոց , զայնցանէ փոյթ ինչ ոչ առնէ . զի ոչ եղև նմա կամք զբՀանուր պատմութէն պարսից առաջի դնել : Ա.յլ քզի հարկ եղև մեզ յիշել ՚ի պատմութէ մերում զդործս ինչ այնց Թչերաց , որք կապակցեալ են եւ գործոց Թագաւորացն մերոց , կարևոր համարիմք համառօտիւ ծանուցանել աստ , թէ ո՛յք են այնք՝ զորովք զանց առնէ խորենացին , և զիարդ :

Առդ՝ խորենացին յետ դնելոյ Թչերել արշաւբն ամն . ձգ . զկնի նր դնէ՝ թէ նստաւ երեց որդի նորին արտաշէս՝ եղբայր պահլաւեանց . իսկ ՚ի դիրս ժամակից հռովմայեցւոց՝ որք եւտն պոմպէոս եւ պարսից , ևս և ՚ի դիրս յովսեպոսի՝ որ մերձաւորն էր ժամաւ , յետ արշաւբի՝ զոր նք կոչեն փրահատ , դնի և այլ Թչեր վնտն անուն . և ապա արտաշէս , զոր նք արտաւանէս կոչեն : Ա.ւ ոչ պատմեն նք , յետ մահուն արշաւբի իրրև առաքեցաւ վնտն ՚ի հռովմայ՝ (ուր ՚ի պատանդի էր) , երթալ Թչերել ՚ի պարսս , այլևայլ շիոհեթութէնք եղեն ՚ի մէջ Թչերութէ պարսից ՚ի մէն նորին վնտնայ . մինչև հուսկ յետոյ մերժեցին զնա որդիք արշաւբի . և ինքեանք սկսան կռուիլ վն Թչերութէ . զորս հապիւ հաշտեցոյց աբգար : Ա.ւ խորենացին զայս վնտն իրրև զիտորթ՝ արտաքոյ Թողու ՚ի կարգէ Թչերացն պարսից . և յետ մահու

արշաւարի դնէ զարտաշէս ։

Ալը արժան է գիտել և զայս , զի խորենացին համառօտուէ աղաղաւս յարէ անմիջապէս զկնի մահուանն արշաւարի , թէ ի ծագել անդ խռովուէ գնացս աբգար խաղաղել զնա . բայց այսու ոչ համարի խորենացին , թէ ամկ ինչ ոչ էանց ի միջի . քանզի երևի թէ աւելի քան զեօթն ամ տեւեաց այն շփոթուիլն՝ ի վերջին ամաց օգոստեայ կայսեր մինչև ցառաջին ամն տիբերեայ . ուստի և նա ինքն խորենացին ասէ , թէ հասեալ աբգարու ի պարսս՝ եգիտ արդէն Թագաւորեալ զարտաշէս . զորոյ և զամս Թագաւորելն հաշուէ ի մահուանէ հօր նորա արշաւարի՝ ամս . լԸ . ոմն եղեալ և մեք ։

Նա դրձ՝ Թէպէտ խորենացին . Ը . 26 . պատմէ զգործս ինչ արշաւարի և զմահ նորա յետ մահուն օգոստեայ , և յաւուրս տիբերեայ , բայց հռովմայեցիք յառաջ դնեն զմահ արշաւարի . և ասեն , թէ լուեալ օգոստեայ զմահ նորա՝ առաքեաց զվնաս , ձե . զորս երկար լինի քննել . բայց այսպիսի շփոթուածն ի վերջին երկուս ամն օգոստեայ՝ տիբեր կարգեալ էր գահակից նմին ։

Ոյրձ՝ խորենացին . Ը . 66 . յետ մահուն արտաշեսի արտաւան կոչեցելոյ դնէ անմիջապէս զդարեհ . բայց պատմիչք հռովմայեցւոց յաւելուն և զայլ Թագս ի ժամկ խռովութե , որ են խուտարզ կ գոտորզ՝ և ուխարտ . ձե . և ապա զվաղդէս , կիմ զվաղեգեսս՝ զոր խորենացին գարեհ կոչէ . ուստի և մեք երկու անուամբք կոչեցաք զնա ։ Նա Թէպէտ խորենացին վճռ պերոզայ ասէ , Թէ վաղեգեսս կոչի ի յունաց , բայց այդ ոչ հակառակի այսմ . զի երկոքին ևս այնպէս կոչէին ի գիրս յունաց . ըստ որս նաև վախարշ նոյնօրինակ վաղդէս կամ կիմ վաղեգեսս կոչի առ նմա ։

Ա՞ յայսր դարեհի վաղագեայ խորենացին . Ը . 66 . ասէ Թագաւորել ամս . Ը . յորոյ ուԹերդ ամի գնէ Թագել մերոյս երուսանդայ . զանց արարեալ զամսն ամեք՝ յորս ինքն դարեհ յաւուրս շփոթուելն . ոմն յայեանի տեառնէ ի պատմուԹե երկուց ժամակից մատենագրաց՝ տակիտոսի և յովսեպոսի . որովք և մեք Թագրուեմք նմ ըստ նմա հաշուէն . իս . և ըստ այսմ՝ նաև Թագրելն մերոյս երուսանդայ լինի ի ժը երորդ ամի գարեհի . զոր խորենացին . Ը . 34 . ոմն ասացաք՝ գնէ յուԹերորդ ամի նմ ։ Այնու և Թագրելն մերոյս արտաշեսի լինի յերեսնևինեներորդ ամի նորին գարեհի . զոր խորենացին . Ը . 44 . գնէ ի քսանևինեներորդ ամի նմ ։

Ի վեր բանից նոր հայերնագրաց յաղագս յաջորդութեան
նիգրացւոյն հայոց ։

Որպէս յայտ է յասացելոցս ի Ժամանակագրութեան Ա. Ո. (1) · երես · 563 · եւ · զոր միանգամ ասացաք էրևելի պատմիչք հռովմայեցւոց ժամակիցք ի վէր քան զԹիգրաց մերոց մինչև յտիրելի արշակունի տուրս երոքեանդայ , զդուշութիւն քննեալ մեր՝ եդաք զայնս ի պատմութիւն . իսկ որ ինչ գրին յետ տիրելիայ ի պատմութիւնս հռովմայեցւոց , որովհետև ոչ ասանդին ի ժամակից և ի հաւատարիմ անձանց , և զի անտրոշ իմն են , և նեղհակ ևս էլանեն հարազատ պատմութեան Թիգրացւոց հայոց , Թողաք ի քաց իբրև զանստոյգս և զկորեալս ։

Այսպէս արդի մատենագիրք ունեալք կամելով յօրինել զկարգ յաջորդութեան Թիգրացւոց հայոց յետ տիրելիայ , առանց ունելոյ զտեղեկութիւն պատմութեանց աղգին՝ յուզեալ միայն ի մնացուածս դրեանց օտարաց , ի նոցունց հնարին կանգնել զշինուածն՝ զոր խորհին . յորս առաւել գտաւ յոմհանեսէ վայլանատ , զոր յիշեցաք ի Ժամանակագրութեան Ա. Ո. (1) · երես · 546 ։ Այսպէս սա բազում աշխատ լեալ ի պատմութիւնս պարթևաց , և տեսեալ ի նոսին բազում ինչ վերաբերեալ առ հայս , յորդորի խօսիլ ստոյգ ինչ և ի վէր կարգի Թիգրացւոց հայոց · հատոր · Ա · երես · 398 · մինչև ի 405 · և նախ ի խնդիր լեալ՝ Թէ ուստի ծագեալ էրիցէ այն Թիգրութիւն , գտնի զանուն իւրոց գնեանդ , ուր ոչ գոյ տեղի հիման · զկրկին հաստատէ , Թէ նախ արտաշատ կուսակալ՝ (զոր եդաք ի պատմութիւն · Բ · 1 · երես · 204 ·) կանգնեաց զԹիգրութիւն հայոց · և յետ նմին ասէ Թիգրեցին և այլք որդւոց յորդիս ։ Այս կարգք բանից վայելանատայ են այս ·

* Արտաշիսա կուսակալ մեծին հայոց յաւուրս անտիոքոսի
„ մեծի արքային ասորեստանեայց վտարանդեաց , և զայն
„ Թիգրութիւն սեպհականեաց ինքեան և յետնոց իւրոց · այլ
„ յանտիոքոսէ եալիսանէ ի պարսուն մատնեալ՝ ձերբա-
„ կալ եղև , և եղաւ ի դիպահոլ ։
„ Արտաւազդ որդի արտաշիսայ յաջորդեաց հօր իւրում
„ ի Թիգրութիւն տէրն հայոց · սա ընդեմ եկաց պատերազմաւ
„ արշակայ միհրդատայ՝ մեծ անուանելոյ ։ (Այս ասի՝ ուր
պարտ էր դնել զսկիզբն Թիգրութիւն հայոց յաղգէ արշակունեաց ի վաղարշակայ՝ ըստ պատմութիւն ականատես վկայելն մարիբասայ , սա ինքն վայլանատ չունելով բնաւ ծանօթութիւն զայնմանէ , համարի՝ Թէ յաղգէ այսոցիկ կուսակալացս սերեցան Թիգրը հայոց յոյժ ճշմարիտ · վնյ և շա-

„ բայա-

բայարե զկարդ նոյ այսպէս) :

„ Տիգրան որդի արտաւազդայ յետ մահու հօր իւրոյ ա-
„ րեաց Թագրուհի հայոց . և նեղեալ մարտիւ ի պարթևաց՝
„ ետ նոյ պատանդ զորդի իւր զտիգրան ի հաշտութիւն :
„ Տիգրան որդի տիգրանայ՝ որ ի պատանդի էր առ պար-
„ թևս , ի մեծէն արշակայ միհրդատայ կալեցեալ ի թա-
„ գաւորութիւն հայոց , և ընդարձակեաց զայն մեծամեծ . էառ
„ և զփոքրն հայք . և առաքաւ արքայ արքայից :
„ Արտաւազդ որդի տիգրանայ յաջորդեաց հօրն ի թա-
„ գաւորութիւն . սա նենգութիւք ձերբակալ եղև ի մարկոսէ
„ անտոնինեանց եւսուբեայ . և ընդ այլ գերիս տարեալ եղև
„ յաղթանակաւ յաղեքսանդրիա : Ո՛ գլուխ սորա հատեալ
„ կղէոպատրեայ՝ յղեաց առ թագն մնրայ՝ առ ի յօգնակա-
„ նութիւն իւր ձգելոյ գնա ‖ :

Յետ զայսոսիկ դնելոյ՝ կարգաւ Թոռէ վայլանտ զայսոսիկ Թագրս , որք նաեան ի մոան վերին հայոց . զորս և մեք ե-դաք ի պատմութեանս ըստ հին մատենագրաց . և համարի՝ Թէ նոքին էին հարազատ Թագաւորք բոլանդակ հին հայաստա-նեայց . և հաստեցեալ մինչև ի Թէոդոսէն տիրեն տարի կոնեալ՝ ապա ակամայ որդւոց յորդիս յաջորդեցուցանել զգ-Թագրս հայոց՝ մինչև ցարտաշիր վերջին , այսպէս :

* Աքսեդարէս (կամ աշխադար) արշակունի՝ որդի կամ Թոռն
„ տիրիթայ՝ յետ նորա Թագրեաց ի վիճ հին հայոց . զոր ի
„ բաց վանեալ խոսրով արքայ պարթևաց , զի կարդեացէ ի
„ վիճ հայոց զԹոռն իւր զփարթամասիրն : (Ո՛ այս խոսրով՝
զոր սա Թագաւոր պարթևաց դնէ , մաղաղ անախոհացին կո-չէ Թագր հայոց) :
„ Փարթամասիրն որդի բակուրայ արքայի պարթևաց , ի մե-
„ ռանիլ հօրն՝ ի ձեռն խոսրովու արքայի պարթևաց վանել
„ զԱքսեդարէս՝ կարգեցաւ Թագաւոր հայոց . այլ ի ձեռն
„ տրդատեանոսի կայսեր մերկացաւ ի Թագրութենէն : Հայաս-
„ տան յաւուրս տրդատեանոսի անկաւ ի Թիւմն գաւառացն
„ Հռոմէականն ներուժն . այլ Թէ ոմն ոք յայնժամ եհաց անդ
„ իշխան (ի կողմանէ Հռոմայեցւոց) , չէ յայտ :
„ Փարթամասացաւ՝ որպէս երևի՝ որդի Աքսեդարայ . սա ի
„ տրդատեանոս կայսերէ կարգեցաւ Թագր պարթևաց . և ա-
„ պա մերժեալ ի նոցունց՝ հաւ յաջորդեաց կայսերէ ի հայ-
„ բենի Թագրութեն հին հայոց :
„ Խոսմանիդէս որդի փարթամասացաւ՝ յաջորդեաց հօրն
„ ի Թագրութենէ հայոց . որոյ եղ Թագ անառնինաս պիտ
„ կայր , ոչ ուսանիմք (մանաւանդ) ի գրամոյ :
„ Սոյեմոս որդի ախեմենիդայ նստաւ ի հայրենի աթոռ

,, Թագաւորութիւնէ հայոց՝ ընկեցաւ ՚ի ձեռն վաղոգեսայ երկ-
,, րորդի (յիւ պերոզի) արքային պարթեւաց • և ապա ՚ի զու-
,, կիոս վերոս կայսերէ վերստին հաստատեցաւ յիշխանութիւնէ
,, իւրում • ոչ քաղեմք ՚ի դրամանց նորին կայսեր ։
,, Ամանատուկ՝ որպէս կարծի՝ որդի սոյեմեայ • որ տիրեաց
,, Թիգրանեայ հայոց յաւուրս կոմոդոսի կայսեր ։
,, Վաղոգես (այն է վաղարշ) որդի սանատրկոյ, ՚ի ձիկին՝
,, յորում առին հռովմայեցիք զՆս ծուխս ՚ի պատանդս կա-
,, զաղանեայ, յինքն կալաւ զինացեալ Ծս հայոց հաւանու-
,, թեամբ սեպտիմոսի սեւերեայ կայսեր ։ Օ ամս յետոյ նեն-
,, գուածք ՚ի կապանս էարկ անտոնինոս կարակաղոս կայսր •
,, և եղ ՚ի բանտի • ուր և հիւանդացեալ մեռաւ ։
,, Տրդատ որդի վաղոգեսայ ընկալաւ զԹագ ՚ի մանկրինոս կայ-
,, սերէ • և տիրեաց Թագաւորութիւնէ հայոց՝ յետ վախճանելոյ
,, հօրն իւրոյ ՚ի բանտի ։
,, Ընդ ոյժ եղբայրն արտաւանայ վերջնոյ արքային պարթեւաց
,, կացուցաւ ՚ի նմանէ Թագր Ծին հայոց յաւագնուամ ամի կայ-
,, սերութիւնէ սեւերեայ աղեքսանդրոսի • քաջասիրս ընդեմ եկայ
,, արտաշղի (սասանեան), որ զեղբայրն նորա զրկեալ էր ՚ի
,, Թագաւորութենէ և ՚ի կենաց • և եղև քարեկամ հռով-
,, մայեցւոց ։
,, Ընդ ոյժ արտաշղի, կամ արտապաշղիս (գուցէ սովին խմանայ
,, զարտաւաշղ մանդակունի զարարապետն հայոց) յաջող-
,, դեաց ՚ի Թագրութիւնէ հօր իւրոյ արշակայ • այլ ոչ այնպէս
,, հաւատարիմ եղև առ հռովմայեցիս • քզի ձեռն ետ շատ-
,, հոյ արքայի պարսից ընդեմ վաղերիանոսի կայսեր ։
,, Որդի արտաւաշղայ, որոյ անուն չէ մեզ յայտ, յաջող-
,, դեաց հօր իւրում, և եղև մտերիմ քարեկամ հռովմայ-
,, եցւոց • Այս ընկալաւ զքրիստոնէական հաւատս յաւուրս
,, դիոկղետիանոսի • և օգնական եղև զօրօք իւրովք գաղե-
,, րեայ մաքսիմիանոսի ընդդեմ ներսեհի արքայի պարսից ։
,, Նորայ մաքսիմիանոս իբրև նստաւ կայսր, պնդզմ շարժեաց
,, ընդդեմ հայոց, որք ՚ի վաղ ՃմկայՅ քարեկամութիւն էին ը-
,, հռովմայեցւոց ։ Այս որովհետև քրիստոնեայ էին նքա, կա-
,, մեցաւ բռնութիւնք ՚ի պաշտօն դիւց դարձուցանել զինս, ըզ-
,, քարեկամս Թշնամին՝ և զթշնամին քարեկամս արար ։
,, Տրդատ որդի վերոյգրեալ անանուն Թագրի՝ յաջորդեաց
,, զաւեռս հօր իւրոյ • յորում ժամանակի ստիպեցան հայք
,, Թողուլ զօրէնս քրիստոնէութիւնէ, և նա ինքն եղև պաշ-
,, տօնեայ դիւց, և հրամիւք ինքն յորդորեալ՝ ընկալաւ ըզ-
,, հաւատս ՚քսի առ մեծին կոստանդիանոսիւ ։
,, Ընդ յաջորդեաց հօրն ՚ի Թագրուէ հայոց յաւուրս կոս-

,, տանդեայ

,, տանդեաց հայսեր որդւոյ կոստանդիանոսի մեծի : Ա-
,, բարեկամ Հռոմայեցւոց գտոյ՝ հրապուրանօք պատաճա-
,, նութեան հրաւիրեալ՝ ի շապհոյ երկիդ , և մեծարեալ՝ ի
,, խրախուսս սեղանոյ՝ զրկեցաւ յաչաց . և արծաթի շղթա-
,, յիւք կապեալ՝ աքսորեցաւ՝ ի բերդն ակաւանայ . ուր և
,, տանջեալ սրամահ մեռաւ :
,, Պարս (ոյ է պապ) որդի այսր արշակայ . սա էլ սակաւ ա-
,, բամբք յամուր դղեկէն արտաքերից՝ ի տադրեցւոց մօրն , և
,, գնաց առ կայսրն վաղէս . և նա հրամանեաւ նմա դեգերիլ
,, ի նեոկեսարիա պոնտոսի աղբունի ոռձկօք . և ապա ան-
,, տուտ ածաւ յաշխարհն հայոց՝ ի ձեռն տերենտեայ զօրա-
,, վարի՝ առ՝ ի ունել պիշխանութեն աղգին առ ձեռ մի առանց
,, թագաւորական շքոյ . բայց յետ որոյ հաւ զթագ , սպանաւ
,, դաւով :
,, Արշակ յաջորդեաց եղբօր իւրոյ պարայ՝ ի թագրութեն հայ-
,, ոց՝ յետ մահու շապհոյ արքայի պարսից . սա գաշն ե-
,, դեալ ընդ հռոմայեցւոց՝ վայելէ՝ ի խաղաղութեն յաւուրս
,, հաշտութեն թէոդոսի ընդ պարսից : Այլ՝ ի մեռանիլ իւ-
,, րում եթող կտակաւ զթագրութեին որդւոց իւրոց արշակայ
,, և տիգրանայ :
,, Արշակ՝ երէց որդի արշակայ նախասահմանելոյ . սա քանզի
,, կտակաւ հօրն զնուճաղատդին մեռոնն հայոց ունէր զիշխա-
,, նութիւն , և եղբօր նորա տիգրանայ վիճակեալ էր քա-
,, ռապատիկ մեծ մասն աշխարհին , ՝ի վեր եհան զիրան առ
,, կայսրն հռոմայեցւոց , և այնպէ հնարէր ընկենուլ զեղ-
,, բայր Խոր՝ ի թագրութէ : Այլ իբրև տիգրան եղբայր նը
,, անձնատուր եղև պարսից հանդերձ թագաւորութէն , սա
,, յայնժամ յանձն արար զթագրութի իւր թէոդոսի փոքու ,
,, և եկաց առանձինն :
,, Տիգրան որդի նախընթաց արշակայ՝ և եղբայր արշակայ
,, վերոյասացելոյ , երկուցեալ՝ ի կայսերէն հռոմայեցւոց՝
,, անձնատուր եղև ազբայրն պարսից՝ թագրութէն հանդերձ ,
,, լաւ հաւանութեալ առակաւն կեանս վարել ընդ ազրութէ պար-
,, սից , քան հաշտութէ ընդ հարազատսն իւրոյ թագաւել՝ ի
,, հայաստան բարի հատասոյ : Այլ զայս օրինակ աւադիկ
,, առեալ թագրութի տէն հայոց . . . ընդ սեպհական թա-
,, գաւորօք՝ մինչև ցամ ՚ռն իբր . 412 ‖ :
Այս այս են բանք յովհաննու վայելատայ . զորս առաւել
ևս ընդարձակ հանդերձ բազում մեկնաբանութէք՝ ի գրէն
գկարդ թագրութէն պարսից , զորոց ոչինչ ընդհատ յայտնի
իսկ : Այլ թէպէտ զորս գրէ՝ ջանայ մի այնց վկայս թե-
րել , բայց բանք այնպիսիկ վիպասից կամ յայլ ինչ հայեին , և

կիր անտրուշ ինն զրոյցք են՝ առեալ ի լոյս • զոր եթէ աք Ը
Հարազատ պատմուհս Հայոց Համեմատեսցէ , ամենևին այլ
աղգ տեսանէ՝ քան զոր խնացեալ է վայելատ : Եւ եթէ ա՝
որ իբր թէ ի մէջ գտանոց հնուտ համարեալ է ի տեղեկուհ
պարթևական պատմուհնէց , այսպէս գրէ , զինչ պարտ է
ասել և վա այլոց , որք առանց քննուհնէ գրեն՝ զոր կամին •
Ոտոց ձանձրացեալ և մեր՝ յաւէտ պատշաճ դատեցաք ըզ
հրաժարականն տալ զանխոյս նոյ ողջոյն , քան երկայնմտուհնէ
մի առ մի ի բանս մատուցանել քննուհնէ : Այս ևս յայն
տակս պատ յիշատակեցաք , զի ծանիցին ընթերցողք՝ թէ զինչ
գրեն արդի մատենագիրք ի խօսել իւրեանց ի վր Հայոց • ոմն
և ի վր այլոց արևելեայց :

Ի վր ժամանակի սբց սուքիասեանց :

(1) Ժամանակ սբց սուքիասեանց թէպետև չէ որոշակի յայտ
նի , բայց ըստ կարգի պատմուհնէ վարուց նոյ ըստ որում աւան
դի յայտնութեան օգոստ • 27 • ի սեպտեմբ • 19 • կատարումն
նոցին հասնուրի լինել յամի ետն իբր • 130 : Եւ ասկայն ի
գիրս յովհաննու կնճռկոտ աւանդի և այսպիսի ինչ • * Եւ զ
„ գականք սաթինկան (այ սուքիասանք) , որք ի քո մկրտե
„ ցան ... յետ ամաց բազմաց (իբրև) սպանաւ թագաւորն
„ Հայոց խոսրով յանակայ , և անիշխանացաւ երկիրս Հայոց ,
„ ապա բառնահլայ ոմն եկեալ յալանաց դրանէ , և ի խրն
„ դիր եղեալ գրով վկայիցն (սուքիասանց) , և գտեալ զնս
„ ի ջրաբաշխն կոչեցեալ լերինն • և հարցև փորձ արարեալ
„ զնս վասն ի քո հաւատոյն , սուր ի վերայ եդեալ կտորել •
„ և լեառն ապա յայնմ՝ եռաց յանուն սուքիասեոսի գլխաւո
„ րի սրբոցն սուխաւ անուանի ։ Մինն համառօտ զնի և ի
ձառընտիրս :

Բայց այս բանք երևին պակասեալ ի գրադրաց • զի որովհետև
բան աւանդելոց սորին իսկ յովհաննու կնճռկոտ սուքիասանցն
էին յաւուրս արտաշեսի որդւոյ սանատրկոյ՝ աշակերտեալք
սահեանց աշակերտելոց սբին թադէի , զնոսր հնար էր նոյ
կեալ մինչև ցմահն խոսրովու Տօր տրդատայ • վր զի ի թա
գաւորելոյն արտաշեսի մինչև յայնժամ անցին ամք • 170 :
Եւ կիր թերևս սոյն այս արտաշէս՝ խոսրով ևս կոչիւր • ըստ
որում մատաղ անտիոքացի զնճռկոտն հայոց՝ որ նաեւբ յայնմ
ժամանակի յաւուրս տրդատիանոսի կայսեր , խոսրով կոչէ • թէ
պէտ և պատմիչք յունաց հասնորին զնա թագր պարսից : Եւ
կամ դուցէ այլք ոմանք էին այս սուքիասանքն , և այլք
ոմանք աշակերտք սահեանց • զորոց չեմնիմք ինչ գրել հա

էաս

ստատեաւ ։

Յաւելեալ լինի ՚ի ճառընտիրս , Թէ սուքիասանք էին յաւուրս շապհոյ . և այլ ևս քիմ քանք . զորովք չի՛ հարկ երկար դնգերիլ . զի անստոյգ երևին ըստ ժամկին . ոմք և ըստ անուանցն , որք յայլևայլ տեղիս այլևայլ օրինակաւ դնին ։ Որպէս դրձէ ՚ի ճառընտիրս , Թէ մեծն կոստանդիանոս յետ ամիսուիլոյ զմարմինս սուքիասանց՝ ասացեալ էրկ . * ՚Ի յետին ժամկին ՚ի զօրանալ գնդին հայոց՝ յայտնեացին նշխարք սրբ ,, ՚ի վկայիցն ՚ ։ այլ Թէ մի օրոյ ժամկի էրկ ասացեալ զայդ , չի՛ յայտ ։ Ոչ կայսմաւուրն յայլ իմն միտս տարածել այս քան՝ դնի այսպէս . յօգոստ . 27 . * ՚Արդարեացաւ սրբ Թէոդորն կոստանդիանոս , Թէ ՚ի վերջին ժամս ՚ի զօրանալ աղգին հայոց ,, ոգ մօտ ՚ի կատարած ՚ն՚ի՛ յայտնեացին նշխարք սրբց քոյ ,, չինցն սուքիասանց . և յայնժամ նորոգեացի քհնյապետութին ,, հայոց յարժանաւոր ցեղէն սրբն գիւիդոբի , և ԹէրուԹի ,, յազգէն արշակունեաց . և շինեացի վերստին ՚ս յաւելուա ,, սուԹք սրբն ՚ ։

Այս քան առեալ է յայսմաւուրն յօրինակէ իմեքէ ԹղԹոյ դաշանց . ուր գրի այսպէս . * Ամ է ինձ այսուհետև ,, գալ ՚ի տեսիլս և ՚ի յայտնուԹիս , զոր եցոյց ինձ տէր . զի յետ ,, քիմ ամաց իշխանքն հայոց տարագրեն զտունն արդասաց , ,, և ինքեանք տարագրին ՚ի հայրենեաց իւրեանց , և ան ,, կանին ըստ լծոյ ծննդեանն այլազգեաց զամս քիմն ։ Ապա , ,, որ դիսիցին յայնմ ժամանակին , զի տառապանօք տառա ,, պեր ազգն և ծն հայոց մինչև ՚ի եկս ոգւոց իւրեանց . որոց ,, փրկուԹի ՚ն ՚ի նոնէ եղիցի , և օգնականուԹի յազգատոհմէ ,, իմմէ ։ Այլ այս եղիցի ՚ի ժամս յետինս , յորժամ յայտ ,, նեացին նշխարք սրբց սուքիասանց քօշինցն . զորս ես ամ ,, փոփեցի առաջնորդուԹ՚ն հրեշտակի ՚ն՚ի բազրևանդ ,, գաւառի ՚ ։

Այսպէս Թէ ըստ քօշք կոչին սուքիասանք , ոմանք տան զայս պատճառս , զի ասեն , Թէ իբրև զվայրն քօշ կային նք ՚ի լերինս . կամ Թէ ըստ յովհաննու կԹղկսի և ըստ ճառընտրաց՝ գիտալք ծածկեցան մարմինք նց իբրև զքօշինցն . կամ զի տեղին այն կոչեաւ քօշ . ըստ որոյ այլազգական բառիւ կոչի քօսա տաղ , և կամ Թերևս վերոմեալ արուեստանուԹե առաջնոյ վանկի հնչմանս սուքիաս , իբր Թէ քոսիաս կամ քուչ՝ կոչեցեալ ի ,, յն քշ . որոյ չի՛ փիսկ ասելոյ սուքիասանց , եդեալ է քու ,, սեանց կամ քօշեանց . ոմն և լեառն սուկաւ՝ անուանեալ քառասս կամ քօսա ։

Ի վե պատերազմին հայոց ընդ հռոմայեցիս առ
Քինիթ պրայէանոսի ։

(1) Լուսաւորչին • Ը • 51 • զպատերազմիլ որդւոցն արտաշէսի հա-
մարի լինել յաւուրս դամետիանոսի • և յառելու ՚ի հաստատու-
թիւն այսր , թէ * զայս կամելով երդել յառաւպելն , դո-
,, մէտ զոմն ասեն եկեալ , որ է նա ինքն կայսրն դամետիա-
,, նոս , ոչ ինքնին եկեալ այսր , այլ՝ զհրամանն նորա և զգ-
,, զօրս այլազանելով՝ յանուն նորա կռւեն ։ Այլոց յայս
քան խորենացւոյն Թուի Թէ խառնեալ են յայլոց այլեայլ
բանք • և փիլոկ դնելոց տրայիանոս՝ եղեալ է դամետիանոս •
որ է ընդեմ • զի յաւուրս դամետիանոսի դեռևս սակաւամբ այ
տղայք էին որդիք արտաշէսի • ոմք և յայտնի ցուցանէ ձեռա-
գրոյն նորին իսկ խորենացւոյն • զի ըստ սահմանելոց նէր՝ Թագրել
արտաշէսի եղև յամի ՌՒՌ իջր • 88 • մի զի ոմք նա գրէ , աթգար
նստաւ ՚ի նախընթաց ամի ծննդեանն քրի • և Թագրեաց ամս •
ԼԸ • և սանատրուկ (առանձին) ամս • Չ • և երուէանդ ամս • Ի •
որում յաջորդեաց արտաշէս ։ Ընդ՝ այդ ամք ՚ի մի գումա-
րեալ՝ հասանեն ցամ ՌՒՌ • 87 • կամ 88 • այն է ուԹերդ ամն
դամետիանոսի կայսեր • և առաջինն ամ Թագրոսէ մերոյն ար-
տաշէսի • և զի խորենացին դնէ , Թէ յետ Թագրելոյն արտաշէսի
ծնանի նմա որդիք ՚ի սաթինկայ Թագուհւոյն , այսոքիկ որ-
դիք արտաշէսի մինչև ՚ի մահն դամետիանոսի լինին իբր վե-
ցամեայ և իբր եօԹնամեայ տղայք • զի դամետիանոս մեռաւ
յամի ՌՒՌ • 96 ։ Այս եԹէ այսպէս է՝ զիարդ ապա մարԹ էր
այսոցիկ տղայոց իբրև զզօրավար ՚ի մարտ ելանել ընդդէմ
զօրաց դամետիանոսի ։ Այլեւս պարտ է ասել , Թէ ոչ յաւուրս
դամետիանոսի , այլ՝ յաւուրս տրայիանոսի եղև այն մարտ ։
Այսուհետև զի ՚ի վէր յարձակմանն տրայիանոսի ՚ի հայս և ՚ի պարս ,
առ ընդդէմ հռոմայեցւոց աղքատն պարսից մեծագոռոզն ,,
,, ազգաւ պարԹև՝ եղբայր Ընդրկն հայոց խոսրովայ (՚ի որ-

,, տաշեան) • և զօրու ծանուս վառեալ հանդերձ որդւոյն սա-
,, նատրկաս՝ զբազում քաղաքս և զգաւառս առպատակել ա-
,, ւար հարկանէր և աղաւտս վարէր • Ա՚ւ այն ինչ յաւարի առ-
,, նոյր և զծն եփրատացւոց , յընթացս սատկուէ գլօրեալ
,, անկանէր յերիվարէն • և չարաչար խորտակեալ՝ զօրհասն
,, վախճաներ • և ի մեռանիլ անդ վոխանակ իւր կարգեր զ-
,, սանատրուկ : Ցաստատեալ նր ի թագաւորութե՝ մղեցաւ և
,, նա ընդեմ հռովմայեցւոց • Ա՚ւ թագաւորն հայոց խոստով
,, լուծեալ զմեռանիլ եղբօր իւրոյ մեվրդատեայ , զոր բնչ
,, տուեալ ի ձեռս որդւոյ իւրոյ փարաթեմասբատայ (զու-
,, ցե կամի ասել արտաւազդայ) , առաքեր յօգնութե եղբօր-
,, որդւոյ իւրոյ սանատրկոյ արքային պարսից :
,, Ո՚այս լուեալ դիւցազնին տրդատեան՝ իսկ և իսկ զօրա-
,, ժողով լիներ բազմութե յոյժ՝ խորհրդով սինկղիտոսին • և
,, եկեալ ի հռովմայ՝ չոր առներ խաղայր ընդեմ պարսից ի
,, պատերազմ յերկոտասաներորդ ամի կայսերութե իւրոյ • և
,, հասաներ ի կողմանս արեւելից հուսկ ի սեւևկիա ասո-
,, ւոյ : Ո՚այն աւուրսն անկաւ թշնամութի ի մէջ սանատր-
,, կոյ արքային պարսից , և հօրեղբօրորդւոյ նր փարաթե-
,, մասբատայ որդւոյ թագրին հայոց : Ո՚այն իբրև գիտաց
,, տրդատեանոս , զուարճացաւ յանձն իւր • և պատրաստ առա-
,, քեալ առ փարաթեմասբատ՝ յանկոյց զնա յինքն • և խոս-
,, ուացաւ նմա զթագրութի պարսից , եթե լինիցի նիզակակից
,, իւր ընդեմ սանատրկոյ : Ա՚ւ նր հաւանեալ ընդ այն՝ իբրեւ զն
,, հանդերձ գիներազնեայ լիներ առ տրդատեանոս :
,, Ա՚պա նիզակակցեալ նր դիմեաց տրդատեանոս ընդդեմ սա-
,, նատրկոյ արքային պարսից • և ի լինել մարտին՝ խորտա-
,, կեցան պարսիկք • և սանատրուկ ի փախուստ դարձաւ , և
,, ձերբակալ եղև և սպանաւ : Ա՚ւ ապա տրդատեանոս ըստ
,, խոստման իւրում կացոյց թագր ի վր պարսից զփարաթե-
,, մասբատ զորդի խոստովայ թագրին հայոց • և հնազանդե-
,, ցան նմա պարսիկք ‖ • Ա՚յս պատմութի խառն ի խուռն
լինի է , զոր դժուարին է համաձայնեցուցանել ընդ պատմուիս
հայոց • և դիւրին ևս է առնել ի գրելոյդ •
Ա՚նակ դիմիմ կատարս հին պատմիչ , որ իբր հարիւր ամաք յե-
տոյ է քան զտրդատեանոս , գրե • ի ԿԲ • գիրս • (զոր ի մէջ
բերի քաւիվիլլոս տեղեա • 553 • ինչ ի 557 •) այսպէ • * Պա-
,, տերազմ յարոյց տրդատեանոս ի վր հայոց և պարթեւաց ,
,, պատճառելով՝ թե թագրն հայոց ոչ յիւրմէ , այլ ի թագրէն
,, պարսից ընկալեալ էր զթագ • և սակայն նա յաւէտ ի
,, փառասիրութէ մեեցաւ յայս գործ : Ա՚յդ՝ իբրև եհաս
,, տրդատեանոս ի սահմանս թշնամեաց իւրոց ընդ սեաւ ծով ,

,, Նախարարքը գումարեաց և Թիւրքք բնակչաւք ի սահ
,, եղեն նմա. և մատուցին առաջի նոր երիվար մի հրա
,, գեալ, որ ի գուշս իջեալ խոնարհեցոյց զպարանոց իւր յոտս
,, արայիանոսի՝ ընծայելով նմա պատիւ յարգուն։ Ընկալաւ
,, արայիանոս զընծայն՝ առանց գլգուել ինչ մարտի. և
,, ապա գնացեալ ի սահաղա քաղաքն Հայոց՝ մեծարեաց պատ
,, ուով զԹիւրն հենիկեանց. և պատուհասեաց զփարթամ
,, սիր զարքայն Հայոց (զոր լակրտիոս՝ փարթամասէր ստու
,, գաբանէ). և առեալ զՀայաստան՝ էանց գնաց այլուր ... և
,, եկեալ ի միջագետս՝ էառ զմծբին. և ապա նաև զխոզան։
,, Այլ ի մեկնիլ նմա Յ՚ոյց անտի՝ ապստամբեցան ի նմանէ
,, ամբին՝ որոց տէրեալ էր. և կոտորեցին զգօրս նորա՝ զորս
,, Թողեալ էր Յ՚ոյս նոյ. ուստի և նա փութացեալ առաքեաց
,, ի վէր նոյ զղուկիոս և զմաքսիմոս. մաքսիմոս յաղթեցաւ
,, և անկաւ ի մարտի. զուկիոս յաղթող դառեալ՝ էառ վերս
,, տին զմծբին. և այրեաց զեդեսիա։ Երկուցեալ արայիա
,, նոսի՝ զի մի և պարթևք ապստամբեսցին, հաստատեաց ի
,, մոմ կացուցանել նոյ Թիւր. որոյ վա եկեալ ի ախթան, և
,, կոչեալ ի մի վայր զպարթևս՝ կարգեաց առեան մեծ. և
,, յետ բազմ պարծանաւք մեծաբանելոյ առաջի նոր վա գոր
,, ծոց իւրոց, զորս արար, կայսերց Թիւր պարթևաց զփար
,, թամասբատ, և ետ Թագ ի գլուխ նմ։ Այս ապա եկեալ
,, անտի՝ խաղաց ի վէր այլոց ազգաց ....
,, Ո մնաւ ածէր տրայիանոս միւսանգամ խաղալ զօրօք ի
,, միջագետս. բայց ծանրացեալ ի հիւանդութէ՝ ձանապարհ
,, արար յիտալիա, Թողեալ երկրին առուցոց զեղխոս ազ
,, րիանոս հանդերձ զօրօք ||։ Յաւելուս ասել դիոնի, Թէ
* Թէպետ և առին հռոմայեցիք զՀայաստան և զմեծ մասն
,, միջագետաց, և յաղթեցին պարթևաց, բայց ի դերև եղեն
,, այնչափ աշխատութիւնք նոր. վն զի պարթևք մերժեալ ըզ
,, փարթամասբատ՝ ապստամբեցան ի կայսերէ ||։ Այս
պատմեմ ոչ ինչ ընդհատ է ի վերոյգրեցեալդ. զորս և ոչ
իսկ մարթ է քննուն առնելով՝ մնասմբ իւիք առուգել։

ի վէր արտասանոյ, որ եղև վերջին Թիւր արշակունեաց ի պարս։

1. Ի գերս ազատանգեղոսի ի յունաստանն, ուր ընդարձակ
(1) պատմի մերժումն և մահ արտաւանայ յարտաշիրէ, այս արտա
ւան կոչի եղբայր խոսրովու Թիւրին Հայոց. զի գրի անդ այսպէ
* Ուր եղև առ արշակունին (խոսրով) արքայ Հայոց մեծաց,
,, Թէ արտաշիր որդի սասանայ զօրացեալ բռնացաւ ի Թա
,, գաւորէ պարսից. և կորոյս զեղբայր նր զարտաւան ||։

և դար-

և դարձեալ ՚ի ստորև • * Եհաս գուժկան առ խոսրով արքայ
,, Հայոց՝ եղբայրդ արտաւանայ ։ ։ Եւ յայսմանէ մեռուածքառ-
ուէս համարի , թէ յիրաւի արտաւան էցէ եղբայրը խոսրովու։
Օ՚նոյն գրէ և պրոկոպիոս՝ արշակ կոչելով զխոսրով։ գիրք • Բ •
շին • յոտ • գլ • Ւ ։ ։ Այնպէս և ՚ի գիրս զենոբայ ՚ի ձեռագիրն եղ-
բայրը կոչէ • * Թէպետ և քիչ մ՚անգամ ասէ եղև միջնորդ ար-
,, քայն Ձենոբիոս կարաց գրաւել զմիտս խոսրովու ՚ի հաշտութի
,, (Ը արտաշրի) , այլ՝ տալով և արուվ հանել զվրէժս եղբօրն
,, իւրոյ (արտաւանայ) , զոր սպան արքայն պարթից (արտա-
, շիր) ։ ։ Նակ անտարակոյս հին հեղինակ լսած էր , որ գրեալ ՚ի
վէպ այսր համառօտին ագաթանգեղոսի , ոչ միայն եղբայր խոս-
րովու համարի զարտաւան , այլև յաւելու ասել , թէ վասն
այսորիկ իսկ կամեցան պարթիկք մերժել զինա՝ ՚ի զարտաւան ,
եթէ զի ոչ էր նա յազգէ իւրեանց , այլ՝ յազգէ հայոց ։
Եւ սակայն այս բան ընդդէմ եղանէ հարազատ պատմութի
խորենացւոյն՝ նաև ագաթանգեղոսի իսկ , և և երևելի մա-
տենադրաց այլոց ազգաց , որք առ հնոյ համարին զարտաւան
լինել ՚ի յաջորդուէ հարազատ թագրայն պարսից • զոր և ան-
տարակոյս հաստատ պատմութի դիտէին ժամակոյք ։ Նակ թէ
արտաւան եղբայրը ասի խոսրովու , այդ ոչ է վասն բնական
եղբայրութե , այլ՝ վ՚ն հարազատութե արշակունեաց ցեղին , յոր-
մէ սերեալ էին թագրք հայոց և պարսից • ոմն և կարգք շա-
րադրութե բանիցն ագաթանգեղոսի յայտնի ցուցանեն ։ Ա՚ոյժ
յաղագս խոսրովու այլ և այլս գրեն արտաքին պատմիչք • ոմն
յիշատակեցաք ինչ ինչ ՚ի վերոյ ։
Պիտելի է և , զի ՚ի գիրս խորենացւոյն • Բ • 66 • և այլոց
ոմանց գնի կալ արտաւանայ ՚ի թագրութե ամն • լ։ ։ Նակ
թարգմանիչք նորին անգիտացիք ոչ տեսանելով զայն համա-
ձայն ժամակոյիցն հռոմէական , և կամելով ուղղել • իմ •
գնեն ՚ի վերջին ծանօթութիւն իւրեանց • երես • 392 ։ Ա՚այց մի-
ջոց առանձինն թագրելոյ արտաւանայ մինչև ցմեռանիլ նմ՝
որ եղև յամի տեառն • 226 • ժէ • կամ ժը • ամք հաշուին • որպէս
յայտնի առաւել ՚ի բանից գրելոց ՚ի յաջորդ ծանօթութեդ ։

՚Ի վե՛ր ձգել ընթերցող առաւելեալն ասելոյն ։

Պատմիչք հռոմէացեաց և յունաց գրեթէ առ հասարակ ,
նաև ասորւոց իսկ՝ համարին զթագաւորել արտաշրի սասա-
նեան ՚ի չորդ կամ ՚ի հինգերորդ ամի աղեքսանդրոսի կայ-
սեր մահուան , յերկիցդամ ամի • մ՚ծա • ոլիմպիադեին • այն է
յամի տեառն • 226 ։ Օայս յայտնի առանձե և դիտելի կասկած
մատենագիր ժամակոյց , որ ՚ի նոյն աղեքսանդրոսէ կայսերէ

կարգեցաւ հիւպատոս յուլիոսդ առի կայսերուէ նէր ։ Պատմէ առ , թէ ի յառնել արտաշրի մեք առ ամենեքին զահի հարաք • և բնմէք ի հռոմէ ոչան զօրաց մերոց անցին ի կողմն արտաշրի • և լուաք առ , թէ պատերազմեալ է ընդ հայոց , և յաղթեալ ի նմանէ դարձեալ է յետս՝ վերստին զօրաժողով լինել , և առնել քաղաքս ազգաց ։ Եւ յառելոյ գրել զանձնէ , թէ ինքն յոյն ժամանակս իշխան գոլով զօրաց ի պանոնիա՝ խնդրեաց ի յաղեքսանդրոսէ կայսերէ հրաժարիլ ի գործակալութենէ անտի իւրմէ , և գնալ ի հայրենիս իւր ի բիւթանիա • ուր և ոչ ժամանեաց գրել զպնորզմիլ աղեքսանդրոսի ընդ արտաշրի ։ Զոյն աւանդէ նաև հերոդիանոս ծիլակից • որ պատմէ և զպատերզմիլ նորին աղեքսանդրոսի կայսեր ի ժիջերդոդ ամի իւրում ընդ արտաշրի ։ Այս ցուցանէ յայտնապէս և ծիկապրուէ խորենացւոյն • զի եթէ սկսցես ի ատոր ի վեր հաշուել զամսն՝ զորս տայ նա Թիգրացն պարսից , Թագաւորելն արտաշրի լինի յամի ՈՒՌ • 226 • որ ըստ հռոմայեցւոց ընդ հինգերորդ ամ աղեքսանդրոսի ։ Զսայն ի ատոր ի վեր հաշուել , յե ի նատելոյ յաղկերտի երկրէն մինչև ի նաստիլ արտաշրի • զի որովհետև ծիլ Թիգրեցւոյն յաղկերտի է որոշ և յայտնի , մարթ է ընդ այսմ անվրէպ չափել •

Զդէ ընդ խորենացւոյն և ըստ աշակերտակցաց նէր կորեանն և եղիշէի և փարպեցւոյն՝ Թագաւորելն յաղկերտի երկրէ եղև յայտնի ծիլիւ , յորում էր ամն ՈՒՌ • 439 • և այս ժամանակ անխախտ է • ընդ որում ունիս տեսանել ի ծանօթ • ԺԲ • (1) ։ Զայս այսպէս եղեալ՝ գտանեմք ընդ հաշուի խորենացւոյն զվիճոյ ժամանակին՝ ընդ ել ելս արտաշրի՝ ամն • 213 • ընդ զամն Թիգրոյ պարսից դէպ ի վեր գնալով Թուի ըստ այսմ օրինակի • վեամ երկդ՝ ամն • իսս • յաղկերտ առաջին • ժիս • վեամ կըբամն • ճ • արտաշիր • ղբ • շապուհ երկայնակեաց • ձ • որմիզդ • ղբ • ներսէհ • լճ • շապուհ առաջին՝ որդի արտաշրի սասանեանց , ընդ ամ • խէ • որոց գումարն լինի • 175 • և հասանէ ցամն ՈՒՌ • 264 • յորմէ և անդր ի վեր մինչև ցամ ՈՒՌ • 226 • ինան ի միջի ամ • ընդ • որոց զառաջն տայ խորենացին աւանձին պնորզմացն արտաշրի ընդ մերոյն խոտրովիւ՝ ըստ ազաթանգեղոսի • և զքսան և վեց ամսն տայ տիրելոյ արտաշրի ի վերայ հայոց • և այլ ևս երկու ամք ի միջոցս ծիլիւն ի գալ անդ անակայ ի հայս • որով և սկիզբն Թիգրելոյ արտաշրի սասանեան անշուշտ հասանէ ցամ ՈՒՌ • 226 ։

Եւ ահա այս հաշիւ ամենևին ուղիղ է և հաստատուն այլոց մատենագրաց • որով յայտնի տեսանի՝ Թէ ծիկապրուէին խորենացւոյն յելոյն արտաշրի մինչև ի նատիլ յաղկերտի ցաւորս իւր է ձիշդ չափեալ ըստ ծիկապրուէին ամ աղգայ ։

Այլ մի ինչ է, որ ի մէջ բերէ զանհամաձայնութեն մեծ. եթէ զի խորենացին զկարգ կայսերացն քան ամօք ի վեր շարժէ. ըզկնի զայն ամ՝ զոր մատենագիրք կայսերաց համարին հինգերորդ ամ աղեքսանդրոսի կայսեր մամեան, խորենացին հինգերորդ ամ փիլիպպոսի կայսեր. յորոյ միջի անցին ամք. ի. կիւրեան. և ըստ այնմ կարգէ նաև զԺամկս այլոց կայսերաց մինչև ցմեծն Թէոդոս և ցարկադէոս. իսկ ի հասանել ի սկիզբն կայսերութեն Թէոդոսի փոքուն՝ կարգէ համաձայն կայսերական Ժամագրութեանց։

Զատ այսմ է տեսանել և ի գիրս սեբէոսեանոսի առաւկայ. ա. 5. և յայլ պատմուխիս հայոց։ Այլ սամուէլ երէց գնէ յաւուրս գորդիանոսի կայսեր, բայց այնպիսի թուականաւ՝ որ ըստ Ժամկին և ըստ անձին անկանի յաւուրս փիլիպպոսի։ Իսկ յայսմաւուրս. Հոկտեմբ. 18. գնի աւելի ևս ի վայր՝ ընդ յաւուրս դեկոսի և վաղերիանոսի, այն է յամի ՌՃն երբ. 250. յորմէ ծագի շփոթութեն Ժամագրուեն ոչ սակաւ։ Իսկ մեք առի համաձայնութեն իրացդ չկարացաք այլ ինչ առնել, բայց եթէ զկարգ պատմութեն իւրաքանչիւր ազգի ըստ իւրեանց կարգել, համարելով զիւրաքանչիւր պատմութիւնն Ձշմարիտս՝ ուչ ըստ Ձիշդ Ժամկին, այլ ըստ երացն եղելոց. զի աստուած ի պատմուչեն արտաշրի հարկ եղև մեզ յաւէտ յեղեալսն հայիլ՝ քան ի Ժամկն. որովհետև յայլևայլ գիրս այլևայլ Ժամկք առաջի դնին։ Այլ թէ զիարդ, դիցուք առա առաջի։ գիրս յունաց. ԺԵ. ամք ընծային թագաւորութեն արտաշրի, (զուգե շփոթելով ընդ ամենայն արտաւանայ.) և մահ նորա դնեն յառաջ քան զնաստիլ փիլիպպոսի կայսեր. և յետ նորա որ ինչ գործք գործին, համարին շապհոյ որդւոյ նորա. զորմէ և ասեն ոմանք ի յունաց, թէ ձերբակալ արարեալ էր զկայսրն վաղերիանոս։ Իսկ եթէ հայեացուք և ի պատմութիս հայոց, և յերկուց կողմանց համեմատեցուք զամս, հարկ լինի տալ արտաշրի աւելի քան զիսան ամ. վասն զի ըստ աւանդելոյ մատենագրացն հայոց՝ մանաւանդ խորենացւոյն, արտաշիր եկաց մինչև ցառաջին ամ դիոկղետիանոսի կայսեր։ Ընդ ըստ անխախտ Ժամագրութեն հայոցն՝ յառաջնոյ ամէ դիոկղետիանոսի դէպ ի վեր մինչև ի չորդ ամ փիլիպպոսի կայսեր՝ հաշուին ամք. լԸ. ըստ որոյ չափէ խորենացին զԺամկ արտաշրի. իսկ ի չորդ ամէ փիլիպպոսի մինչև ցհինգերորդ ամ աղեքսանդրոսի մամեան, յորում ամի Թագաւորեաց արտաշիր, հաշուին ամք. ի. և ըստ այսմ քովանդակ ամք Թագրութեն նր լինին ըստ ամ. ծՂԸ. զոր Թարգմանիչք խորենացւոյն հաշուեն. ծՂ. և սամուէլ. խԵ. ասողիկ. իս. և այլք այլազգ։ Այսպիսի տաքբերու-

Թէ ես ժամանակաց հայեցեալ մեր, և զէլը լրացն չգտեալ, զսկիզբն Թիւրելոյն արտաշրի եդաք յամն ՇՆԵ. 226. ստիպել ՚ի հարկեցուցիչ բանից Ժամակից մատենագրաց, նաև ըստ հաշուի խորենացւոյն ՚ի վեր կոյս Թոռնելով. իսկ զմահ նորա եդաք յամն ՇՄԴ. 284. ստիպեալ ՚ի բռնադատիչ բանից խորենացւոյն՝ որ հիմնեալ է ՚ի վկայութիւն բանից հինն մատենագրաց. ոչ տեսի ՚ի ստորև։ Իսկ ՚ի միջոցի այսր Ժամից քառասնեւերիցք ամ տուաք արտաշրի առանձինն. և հնգետասան ամ համդերձ որդւովն, ՚ի վեր շարժելով զամն՝ զորս դնէ խորենացին. և այս՝ ըստ պահանջելոյ կարգի պատմութեան հայոց։

ՈՒ ՚ի վեր այսր ամի՝ եթէ ոք այլազգ առցէ զնախակարգեալ հաշիւ խորենացւոյն ՚ի վերայ Ժամից՝ յորում կայան զմեր արտաշիր և որդի նորա շապուհ, կարէ ասել, թէ միսկ տալոյ. ԻԷ. ամ արտաշրի, և մի ամ շապհոյ, պարտ էին տալ մի ամ արտաշրի. և ԻԷ. ամ շապհոյ. ըստ որոյ ամք Թիւրուն արտաշրի լինին. ԼՈ. յորոյ ՚ի ժե երորդ ամի գահակից եալ էին նմա որդի նորին շապուհ յամն ՇՈՒ՝ իբր. 241. իսկ ամք շապհոյ առանձինն լինին. ԼԷ. և ընդ ամ. ԻԷ. ՚Այս հաշիւ կարէ մատամբ ինչիք ուղիղ գալ, բայց հարազատ պատմութիւնք խորենացւոյն և այլոց մատենագրացն հայոց և ազգացն յունաց իսկ՝ ամենևին ընդդեմ հանին այսմ։

ՈՒ վախճանի զայս ասելովք. եթէ առանց սկզբնաճառէ որ խոսեցաւ, ոչ է յայտ՝ թէ արտաշիր սասանեան արդեօք ըստ ամ քանի՞ ամն թիւրեալ էին. խորենացին յայտնապէս ասէլի տայ քան. ԼԷ. ամն. և ոչ որոշէ՝ թէ ընդ ամ քանի՞ ամ եկաց։ Իսկ աղաթիաս՝ յորմէ առնուն և այլք, որպէս ասացաք, դնէ. ԺԵ. միայն։ Իսկ տակայն որ ուշադրեաւ խորենացւոյն հնագոյն է քան զաղաթիաս հարիւր ամաք, և ՚ի հնագոյն մատենից հանել զպատմութիւն իւր, աւելի պարտաւորիմք հետևիլ խորենացւոյն՝ քան վկայուել աղաթիայ, միանգամայն անսալով և անխախտ ժամագրութեանց կայսերաց։

Իսկ այն՝ զոր ասէ աղաթիաս, թէ ինքն հանեալ էին ընդ կարգ թիւրից պարսից ՚ի մատենից կիր՚ի գիւանսայ նոցին, և զամս արտաշրի գտեալ էին. ԺԵ. այդ չաղագէ ինչ. վն զի ոչ եթէ ինքն անձամբ եհան անտի, այլ՝ ոմն նա ինքն գրէ. Փիլ. Ե. երես. 66. կամ. 47. ՚ի ձեռն սարգսի ուրումն Թարգմանչի. և ուսումն յայտ է թէ սարգիսն այն անվրէպ հանեալ էին յուղիղ մատենից պարսից, և կիր թէ անսխալ առ յեաւին մատենագիրս հասեալ էին այն։ Իսկ ես և էի, եթէ վկայութիւն աղաթիայ կարէ զօրել, առաւել ևս զօրէ վկայութիւն խորենացւոյն, որ ոչ միայն հնագոյն էր քան զնա,

այլև

այլև տեղեակ գտրուեձ և որպիսուեձ պարսից • ուրեմն եւ
եձ ըս աղաեթեայ ոմանք • ժե • ամ գրեն մեզ արտաշես , մեք
վստահուեձ կարօղ եմք ըս խորենացւոյն գնել աւելի՝ որչափ
կարգ պատմուեձ նմի պահանջէ ։ Ոսկ զոր աւանդեն ոմանք
՝ի հին պատմչաց , ամի և նա ինքն ազաեթեաս • գեր • ձ • ե •
բեռ • 134 • կամ • 94 • եձ շապուհ արքայ պարսից որդի ար-
տաշրի (յամի ՇՌՆ իբր • 259 •) կալաւ զվաղերիանոս կայսր ,
և մրեձելերծ արար զնա , և նկուն արար զգօրաւն հռոմ-
մայեցւոց , այդ ոչինչ ներհակի կարգի պատմուեձն խորե-
նացւոյն • զի զայդ կարէր առնել շապուհ յաւուրս կենդա-
նութեձ հօր իւրոյ • որպէս նա ինքն խորենացին քիչ գործս
տոյ արտաւազդայ որդւոյ արտաշեսի երկրորդի արքային
հայոց՝ յաւուրս կենդանութեձան հօր նորա • զոր եթե աք
վեր՝ի վերոյ ընթերցցի , համարի՝ եձ յայնժամ նա ինքն
արտաւազդ էր Թագաւոր հայոց , և այնպէ գործեր զնա ։
Ոսկ եձ խորենացին ուստի առնա զպատմութեձն այսր նմի ,
ոչնիս գտանել յերկրորդ գիրս նմի • գլ • 66 • ուր յետ պատ-
մելոյ զմահն արտաւանայ , և զնստիլ արտաշրի՝ յարե զկնի
և ասե • * Ոչխ են Ձմիկիս այսորիկ պատմոզք ՝ի պարսից և
,, յասորւոց , այլև ՝ի յունաց • Քզի յ՝ինակզան Թէքրութեձն
,, պարթևաց մինչև ցդադարումն՝ ըս հռոմայեցւոց կալան
,, գործ , երբեմն հնազանդութ , և երբեմն պատերազմաւ .
,, զոր պատմ պազեփատոս և պորփիւր և փիլեմոն և այլք
,, քիչք • բայց մեք առաջոզք ասե ՝ի մատենէն՝ զոր եբեր խո-
,, ռոհրեաս զբարեսումայի ։ Ոյլ եձ ոմ իցե այս խոռոհ-
բեաս և բարեսումայ , խօսի ՝ի յաջորդ գլ • 67 • և ասե , եձ
սոյն այս խոռոհբեաս առենապետիր էր շապհոյ օրմզդեան .
և ՝ի պարզումիլ պարսից ըս յունաց՝ ձերբակալ եղև ՝ի զօրացն
յուլիանոսի • և յետ մահուն յուլիանոսի եկեալ յարևմուտս՝
հնձոց ՝ի քէս , և կոչեցաւ եղիազար • և ասեալ զնեզու յու-
նաց՝ գրեաց զպատմութեձեն գործոց շապհոյ և յուլիանոսի ։
Ոերեալ էր ընդ խոռոհբեասայ և բարեսումայ սմն պարսիկ
քաջահմուտ քիչ իրաց • որ ՝ի պարսից ասատահուն կոչեաս
տահուն կոչիւր • և էր նորա չորագրեալ գիրք մի ՝ի մէջ ա-
ռաջնոց Թէքրացն պարսից և գործոց նոցա • զոյն գիրք ևս
Թարգմանեաց խոռոհբեաս ՝ի յոյն լեզու ։ Ոյլ յայս գրոց ա-
ռեալ պատմէ խորենացին զգործս՝ որք գործեցան ՝ի մահ-
ուանէ անտի արտաւանայ մինչև ցերկայնակեացն շապհոհ
որմզդեան • զի այս գրուածք առաւել առաւգագոյն էին քան
զայլոց բազմաց ։ Ընդ որս և քիչ ինչ բերե ՝ի պատմագրու-
Թէնն պերմերլիանեայ եավհոտոսին կեսարու • որ փոքր մի
յետ էր քան զխոռոհբեաս ։ Ոյլ այ վկայութէ հաստատէ զնմ՝

զոր գրէ • ոմն է տեսանել ՚ի գիրս նոր • Ը • 67 • ինչ ՚է 76 ։ Այս յայն սակս առաջի եդաք աստ , զի ծանիցէ ընթերցօղն , թէ գրուածք խորենացւոյն՝ ոմն յայլ տեղիս , նոյնպես և աստ հաստատեալ են ՚ի վկայուն հնադոյն և առաւելապատում մատենագրաց • ուստի և առաւել արժանահաւատ համարիմ քան զայլսն ։

ԺԱ. Վէ ժամանակէ և յաջորդութենէ Ներսեայ պարսից ՚ի տեղիս սասանեանց ։

(3) Իսկ թէ ժամանակ Թիգրուհեայ սասանեանց սրչափ տեւեաց մինչև ՚ի քարձուն նորին , առ հասարակ սահման լինել աւելի քան զամս • 400 • յաւուրց անտի աղեքսանդրոսի կայսեր մինչև ցյեսուին սան հերակլի • և զի ՃԻԿ բարձմանն՝ յայն , յորում սպանաւ վերջինն յազկերտ ՚ի հազարապետաց , ոչ է որոշակի յայտնի , վասն և զայս միջոց • 400 • տարւոց այլևայլ մատենագիրք այլևայլ օրինակաւ դնեն • ոմանք հաշուեն սան • 405 • ոմանք • 412 • ոմանք • 415 • ոմանք • 420 • լեզ • ոմն և զհինգ յազկերտին ոմանք համարին յամս ՅՃՆ • 632 • ոմանք • 639 • ոմանք • 645 • ոմանք • 651 • լեզ • զորմէ երկար վիճին սասեմանն • կոպ • Ձ • տան • Ը ։

Այս տարբերութենէ ՚ի չափել զայն միջոց ՃԻԿԻ գոյշն լինել է • զորմէ և չէ մեզ հարկ երկար գրել • այլ յորոշել զամս իւրաքանչիւր Թիգրեցոյ՝ թէ սրչափ Թիգրեցին , մեծ տարաձայնութենէ տեսանի առ մատենագիրս՝ թէ հայոց և թէ այլոց ազգաց , միւնդ մինչև ցաւուրս յազկերտի երկրի հալածողի • և զի պատմութիք մեր կատարեալ են ըստ կարգ ՃԻԿԻ և յաջորդութենէ սոյ , հարկաւոր համարիմք գնել աստ զանձանս իւրաքանչիւր Թիգրեցոյն՝ սկսեալ յարտաշէս մինչև ՚ի յազկերտ վերջին • և առընթեր նոցին զհաշիւն իւրաքանչիւր հեղինակաց ։

Արտաշէս սասանեան • խորենացին ըստ կարգի պատմութենէ իւրոյ տայ նմա սան իբր • ՃԸ ։ առաղիկն առեփանոս • խ ։ սամուէլ երեց • խԵ • կիր խԵ ։ աղաթիաս յոյն մատենագիր , սան • ԺԵ • երկու ամսօք պակաս ։ ըստ որոյ և գէորգ սիւնեցի զոս , և այլք՝ դնեն • ԺԵ ։

Շապուհ • խորենացին ըստ կարգի պատմութեանն • խԵ ։ առաղիկ • ԾԸ ։ սամուէլ • խԵ ։ աղաթիաս , սիւնեցին , և այլք • ՀՈ ։ Յետ այսր շապհոյ արքայի՝ արտաքին մատենագիրք դնեն և զայլ չորս թագաւորս , զորս ոչ յիշեն հայք • այսինքն են •

Հորմիզդ • աղաթիաս • ամ մի , և աւուրս տասն ։ սիւնեցին •

սամ մի • և ոմանք երկու :

Ա ռաւան կիմ վարսաման • աղաղթիաս • սիւնկեղոս • սաս • ջ :

Ա ռաւան կիմ վարգէս • աղաթ • սիւնկ • թէոփ անէս • ժէ :

Ա ռաւան սպանշահ, իր արքայ սպղ աստանի • աղաղթ • ամիաս • 4 : սիւնկ • թէոփ • սամ մի : և ոմանք՝ սաս • ջ :

Ա ղբսէհ • խորհեսացին, և սամուէլ • թ : ասող ևկ • ժջ : աղաթ • է • և ամիաս • 5 : սիւնկ • ջ : թէոփ • ը : և ոմանք • ժէ :

Ա րմիզդ • խորհեն • ասող • սամ • ջ : աղաթ • է • և ամիաս • 5 • որ և յաւելու ասել, զքանչելի հիմն դիպել սմա նոյնչափ ամօք և ասօք թ ձրել իբրև զհայր իւր : սիւնկ, և թէոփ • ջ :

Շ ապուհ երկայնակեաց • խոր • հ : ասող • ծը : սամ • հջ : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • հ : պատմիչք արաբացւոց և ասող ւոց • հջ • և ոմանք • հջ :

Ա ղտաշիր • խոր • ջ : սամ • ջ : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ջ : յետ սորա յաւելուն արտաքինք և զայլ ամն • իր կ :

Շ ապուհ • աղաթիաս • սիւնկեղոս • թէոփանէս • է :

Ա ռամ կրմանն, կիմ կրմանշահ • կորիւն • ջ : խոր • սամ • ժ : ասող • ժա : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ժա : և ոմանք • ջ :

Յ աղկերտ • կորիւն • իա : խոր • սամ • ժա : ասող • ա : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • իա : ամիոս պատմիչ արաբացւոց • իբ :

Ա ռամ • կորիւն • խոր • իա : ասող • բ : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ե : ամիոս • ժը : բարեբերեալ ասորի • իբ : ոմանք յաբաբացւոց • իդ :

Յ աղկերտ հալածօղ հայոց • եղիշէ և փարպեցի • ժը • և ամիաս ինչ : ասող • իթ : աղաթ • ժէ • և ամիաս • 4 : սիւնկ • թէոփ • ժէ :

Ա րմզդատ և Պերոզ, որք կռուեցին ընդ միմեանս ի մէջ թագուհէ • եղիշէ և փարպեցի • սոն իբր • ը • կիմ ջ : ոմանք • ջ • կիմ է :

Պ երոզ առանձինն • փարպեցի, և ասողևկ • իբր, իե : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • իդ :

Ա ղաւրշ • ասող • ջ : սամ • ջ : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ջ :

Կ աւատ • ասող • ժա : սամ • է : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ժա :

Ջ ամասպ • սամ • ը : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • ջ :

Կ աւատ վերադարձ • սամ • ժէ : ասող • խա • (ը ամ) : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • է :

Խոսրով նուշիրուանան • (զորմէ ասի, թէ մօտ ի վախճան իւր հաւատաց ի քս •) ասող • սամ • խէ : վարդան • խը : աղաթ • սիւնկ • թէոփ • խը • (յորոյ աւուրս էր նա ինքն աղաթիաս :)

Հրմիզդ • ասող • սամ • ժբ : սիւնկ • թէոփ • ժե : և այլք • ժա • կիմ ժբ :

Խոսրով աբրուէզ, (որ գերեաց զթագն յեղէմէ) • ասող • սամ • լը : սիւնկ • թէոփ • լե : ոմանք լէ :

Կաւատա, որ և շերմոյ կոչի, շահզատահ անուանեալ՝ յի է արքայորդի. ատող. ջ։ ամ. ռա։ Թէոփ. ռա։ սիւնակ. ամիսս. 8. և այլք՝ ամիսս. 6. 7. 8. կիմ 9։

Ք.ուռաշիր. ատող. ռամ. ջ։ սիւնակ. Թէոփ. ամիսս. 7. և ումանք. 5։ այլք՝ ամ մի և կէս. կիմամ մի. և ամիսս. 10։

Խոռեմ զօրավար. զոր ալուռաքինք զարվան կոչեն կիմ զահրխար, կիմ զարվարժ, կիմ ատրպատրաշ կիմ շահրվարազ. ամիսս. 2։ կիմ. ամ մի. և կիմ օր մի։

Ութր կիմ քորանէ Թագուհի, ըստ հայոց՝ ամիսս ինչ. ըստ այլոց՝ ամիսս. 4. կիմ. 7. կիմամ մի։

Խոսրով. ամիսս ինչ։ յետ այր շինաթուեցին անկեալ՝ ի պարսս՝ այր զարամբ էլանէին տիրել Թէզրուեցե. յորում ժամի դնեն ումանք աւուրեայ ժամիօք կիմ քանի մի աւուրբք ղհետագայս.

Ք.ուրան, կիմ տէան. Ք.նշահիր. Ք.ոսանշատ. Ք.զատմիոսդէ. Ք.զրմիկ կիմ ամուզրիկ Թագուհի. Ք.աշիկ. Պերոզ. Փարաքշատ. Ք.րմիզդ։

Յազկերտ վերջին, ամս. ջ. կիմ ժա. կիմ. ժբ. կիմ ժդ. յետ որոյ անկաւ իշխանութիւն պարսից ընդ ձեռամբ հագարացւոց, յայնմ տեսանի ի վերոյգրեալսդ, թէ քանի այլևայլութիւք ամաց կան ի Թագաւորս պարսից. զորս միլտամիօքէ քննել անհնարին տարժանմունք են՝ թէ՛ մեզ և թէ ընթերցողին։ Եւ սակայն հարկ է մեզ որոշակի յայտ առնել զամս գնոսին, սկսեալ ի յազկերտէ հալածողէ ի վեր գնալով մինչ ի շապուհ երկայնակեաց. զի պատմութիւք հայոց՝ որք աւանդին մեզ գործոց եղելոց յայն ժամն՝ կախեալ են զսոցանց։

Եւ նախ ի սորէ սկսեալ՝ յայտ է թէ յազկերտ հալածօղ՝ որ էր յաւուրս սրբոց վարդանանց, Թէզրեաց յամի ռան. 439. ի լբ երորդ ամի Թէոդոսի կայսերի փոքու. զայսմանէ ջունիմք տարակոյս. ոչ յայտնի ունիս տեառնել՝ է ծանօք" ծբ. (1)։

Յայտ է և՝ թէ նախընթաց նմ վաւամ երկդ Թէզրեաց ամն. իւն. ոչ աւանդէ խորենացին՝ որ ժամկակից էր նմա. զնոյն յայտնի ցուցանէ և բան կորեանն, որ նոյնպէս ժամկակից էր, և գուցէ աչօք և տեսեալ էր զնա։ Ո այս հաստատեն և արտաքին մատենագիրք յունաց և լատինացւոց, ասելով և արտաքացւոց. զի ունիք քանի մի տունօք պահաս հաշուել տան նմա ամ. ի. և ոմանք ամիսս ինչ աւելի եդեալ՝ տան ամ. իբ. իսկ որք այլազգ գրեն, չունին զհաստատութիւն. և ըստ այսմ սկիզբն Թագաւորութիւն վաւամոյ երկդի լինի յամի ռան ութր. 419։

Նոյնպէս յայտ է և ստոյգ, թէ՝ նաև նախընթացն այսր վաւամոյ՝ այն է յազկերտ առաջին՝ Թէզրեաց ամն. իւն. կիմ ի. ոչ յայտնի գնէ կորիւն. զնոյն հաստատեն գրել և

այլ ամ արտաքին պատմիչք • ուր խորենացին ՚ի վերուստ հաշ-
ուէլով դնէ • ժա ։ Այլ թէ քանի և ի պատուի լինել , ա-
պացուցանէ կորիւն՝ որոշակի քանիւք • Քզի դնէ նա ՚ի վախ-
ճան գրոցն , թէ յոթերորդ ամէ յաղկերտի առաջնոյ մին-
չև ցառաջինն ամ յազկերտի երկրի անցին ամք • լե • յոր յա-
ւելեալ և զառաջանցեալ ետձն սան նորին յազկերտի ա-
ռաջնոյ , ՚ի սկզբնէ անտի Թէրէզոյ նորա մինչև ցյազկերտ
երկրէ՝ լինին ամք • խթ • յորոց տուեալ զքսանև մին վառամայ՝
ձնան յազկերտի նոյնպէս • իա • ամք • քանի ինչ ամսօք պա-
կաս • և սկիզբն Թէրուէնէ նէ լինի յամի տն • 399 •
Այսպէս ես նախընթացոյն այսր յազկերտի՝ ես ևս վառամ կրմանայ
արժանն է դիտել , զի սա նախ Թէրեաց ՚ի վէր ծին կրմա-
նայ ամն իբր • ջ • և ապա ՚ի վերայ ամ պարսից ՚ի տիսքոն
ամս • ջ ։ և յայտնանէ ոմանք • ժ • կամ ժա • ամն տան նման
ընդհանրապէս • և ոմանք զատաբար • ջ • կամ ջ ։ Թող զայն՝
զի արտաքին մատենագիրք , որք՝ ոչ տեսանեմ ՚ի վերոյ՝ նախ
քան զայս վառամ կրմանն զայլ ոմն ևս շապուհ երիզ առաջի
դնեն , և տան նմա ամս • է • և վասն այնր զամն կրմանայ
փոխես դնեն և տարակուսանաք ։ Այլ խորենացին՝ որ զայն
շապուհ ոչ յիշէ , տայ կրմանայ ամս • ժ • իմանալով զամ
ժամս Թէրուէնէ նէ ՚ի միասին ։ Այլ զոր ասացաք՝ հաստա-
տի քանիւ կորեանն • զի նա համարելով՝ թէ այս վառամ
Թէրեալ էցեն ՚ի վէր ծին կրմանայ ամն • ջ • և ոչ արկանե-
լով զայն ՚ի հաշիւ ամաց Թէրուէնէ նէ , դնէ առաջի զայս-
պիսի ինչ • յի թէ այն Թէր՝ որ Թէրեաց ՚ի տիսքոն յառաջ
քան զյազկերտ առաջինն , եկաց ամն • ջ • և ապա յայտնել
զանուն նէ , թէ է վառամ կրման , համեմատէ զչորրորդ ամ
նէ հինգերդ ամի վառամշապհոյ Թէրին հայոց • և անտի մին-
չև ցառաջինն ամն յազկերտի երկրի Թուէ ամն • խե • լսեր
որոյ անշարժ պահելով զվիճոյ ծիկին՝ ամք Թէրելոյն վառամ
կրմանայ ՚ի տիսքոն լինին • ջ • և սկիզբն Թէրուէնէ նորա
լինի յամի տն • 393 • այն է երկրի ամ վառամշապհոյ Թէրին
հայոց , և չորրորդ ամ սրբոյ ահաւոյ կաթուղիկէ , և հնգետասա-
ներորդ ամ Թէոդոսի մեծի , և մեռանիներորդ ամ գահակ-
ցութէ արկադեայ ։ Այս զայս պարտ է համարիլ անխոհտ
և հաւաստի , Թէև մի կամ երկու ամք առ այլևայլ մատե-

Նապիրս փոխոխութէն երևելոյն ։

Ինայ այժմ մեզ գժուարութի մեծ՝ քննելոյ զինչ հաւատոյ եր-
կայնակեցն՝ որդւոյ որմզդի ։ Այսոյն՝ գժուարութի մեծ • զի
անլուծանելի կինձիան կայ առաջին , զոր ոչ ուրեք հնար է ո-
րոշել • վասն զի եթէ հայեսցուք ՚ի պատմութիս արտաքին մա-
տենագրաց՝ յունաց , հռովմայեցւոց , ասորւոց և արաբաց-

ւոց , անտարակոյս պարտ է դնել զսկիզբն Թագրեւոյն շապհոյ երկայնակեցի ՚ի Քրիստոս մեծին կոստանդիանոսի , և յետ քան զժողովն Նիկիոյ : Օ այս աւանդեն ըստ իմիք և Ղազարայ ընտիրք մեր , և յայտնաւորք ամ ազգաց : Օ սոյն գրէ և սքեմ մարուքեա եպիսկոպոսդ , որ էր յաւուրս սքեմ սահակայ պարթեւի : Ա՛ւ ասքին վկայեն , թէ ՚ի Քրիստոս կոստանդիանոսի մեծի՝ մինչդ առ Քրիստոս ժողովոյն Նիկիոյ՝ սոյն այս շապուհ երկայնակեաց յարոյց հալածանս և նահատակեաց զբազումս յՔրիստոնէից պարսից . մինչև մեծ արքեպիսկոպոսն տիւրոնի և սղակայ շմաւոն՝ ոչ կարացեալ անձամբ գնալ ՚ի ժողովն , զայլ ոք առաքեաց փոխան իւր , և գրեաց Թուղթ առ կոստանդիանոս ըստ օրինակի լուսաւորչին մերոյ , թէ զոր ինչ սահմանեացէ սքեմ ժողովդ՝ ընդունիմք և մեք :

Եւ ՚ի սատականալ հալածանացն գրեաց Թուղթ մեծն կոստանդիանոս առ շապուհ , և յորդորեաց զնա՝ քաղցր աչօք հայել ՚ի քրիստոնեայս . և զայս Թուղթ ՚ի մէջ բերեն մատենագիրք ամ ազգաց . որ և գտանի յազգի մերում որոշեալ Թուխականաւ , այսինքն յամի յուններց կիմ սելևկիայ ՚ռզ . 637 . այն է յամի ՚ռն . 326 . որ է յաջորդ տարւոյն ժողովոյն Նիկիոյ . և ասէ՝ թէ առաքեցաւ այն Թուղթ ՚ի ձեռն յովհաննու եպիսկոպոսի յազգէ պարսից . զոր և յիշէ խորենացին . Ը . 86 . յաւելն՝ թէ գնաց նա ընդ մերոյն արիստակեայ ՚ի ժողովն Նիկիոյ : Ա՛ւ ահա սոքիմբք յայտնի ցուցանի , թէ շապուհ երկայնակեաց սկսեալ էր Քրիստոնէ լինել ամք յետ քան զժողովն Նիկիոյ . յամի ՚ռն եթր . 305 . կիմ 300 :

Ապա եթէ ՚ի պատմագրս մեր հայեացուք , անհնարին երեւի այս . վասն զի ըստ նոցա՝ վերջին ամ շապհոյ երկայնակեցի հասանէ յամ ՚ռն . 392 . ցառաջինն ամ վռամշապհոյ արքայիս հայոց , և ցերկրորդ ամ սքեմ սահակայ պարթեւի . որով ամք Քրիստոնէից նոր երկար երեւին յոյժ և անտեղի : Զայսմ անտեղութեանէ արտաքին պատմիչք դիւրաւ զերծանին , զի նոքա յառաջ եդեալ զհաշիւ շապհոյ՝ գնեն զկնի նորա զարտաշիր , և ապա յաւելուն նաև զայլ շապուհ երկրորդ , որոյ ՚ի մերձենալ ցառաջինն ամ մերոյն վռամշապհոյ : Ա՛յլ յայտնիսն հնարս ձեռնարկել ոչ է կարելի . զի պատմագիրք մեր զնոյն ինքն զերկայնակեացն շապուհ զհայրն արտաշիրի հաստատեն ցրկիզեալն Քրիստոնեից վռամշապհոյ . և ՚ի մէջ բերելով զհաստատուն հրովարտակ նորին շապհոյ գրեալ առ նախարարս հայոց , ապացուցանեն՝ թէ նոյն շապուհ երկայնակեաց կենդանի էր ցայն աւուրս : Ա՛ւ գրէ՛ յայտնի աւանդեն պատմիչք մեր խորենացին և փարպեցին , որք մերձաւորագոյն էին ՚ի ժամս , թէ հրամանաւ սորին շապհոյ ընկեցաւ խոտրով ՚ի

թագաւորութ, և նստաւ վրա՛ն աթոռոյ, որոյ ժամանակն է անխախտ :

Եւ միաբանութեն այսոցիկ գժոխարութեանց գիտելի է, զի շապուհ երկայնակեաց Թեպետ անդատին ի ծննդենէ իւրմէ յամէ ՚ին իբր • 305 • Թիւր կարդեցաւ, բայց մինչև ցհնգետասան ամ ոչ լինքն, այլ զօրավարք իւր և իշխանք կառավարէին զթիւրութին պարսից՝ երբեմն յանուն նորին շապհոյ, և երբեմն յանուն հօր նր որմզդի • և այս՝ թէ ըստ գրութե հրովարտակաց, և թէ ըստ հրամանատուութե • թէ ըստ դաշնադրութե ընդ այլս, և թէ ըստ առաքման դեսպանաց առ այլևայլ թիւրութիս • (և ոչ երևի՝ յայս գործ կառավարութե կարգեալ էին հետզհետէ այն չորս իշխանք՝ զորս արտաքին պատմիչք Թագաւորս կոչեն, և փոքր մի՚ի վեր դնեն) : Եւ յետ այնորիկ սկսեալ յամէ ՚ին իբր • 319 • կի՛ 320 • յորում զօրացաւ շապուհ տիօք և արուք, սկսաւ լինքնին առանձին կառավարել զթիւրութի իւր ամս • Ը • զամ ՚ին իբր • 389 • որով և երկայնակեաց կոչեցաւ • յորում ժամկի հասեալ ՚ի խոր ծերութիւն՝ արար իւր գահակից զարտաշիր, և ՚ի ձեռն նորա կառավարեր զթիւրութի իւր ամս իբր • Ջ • որոյ վն ոմանք՝ Կ՚Ը • կի՛ Կ՚Թ • հաշուէն զամս թիւրութե նր :

Եւ ահա ըստ այսմ եդեալ զհաշիւ ամաց շապհոյ՝ մնրեմ ի միաբանել զնմ կարծիս • զի ըստ ամենեցուն ևս թիւրելն շապհոյ լինի յիՀՋ քան զժողովն նիկիոյ • և ամք թիւրութե նր լինին • Ը • կի՛ Կ՚Ջ • Իսկ որք չորս ամ ոմն որդւոյ նր արտաշրի, այն ևս ձգմարտի • զի ըստ այսմ արտաշիր • Ջ • ամ ընդ հօրն թիւրեաց, և մի ամ առանձինն : Իսկ այն միւս շապուհ՝ զոր դնեն արտաքին պատմիչք, ոչ էր Թագաւոր պարսից, այլ՝ հայոց • զոր վասն լինելոյն պարսիկ ազգաւ՝ վրիպակաւ ՚ի կարգս պարսից են եդեալ : Այսոցիկ բարւոք կարես իմանալ, եթէ հայեսցիս և ՚ի յաջիւսականն, զոր եդաք ՚ի վախճան այսր պատմագրութե :

Իսկ եթէ այս հաշիւ ոչ Թուեսցի հաճոյ, հարկ է ասել, Թէ այն շապուհ՝ որ էր յաւուրս մեծին կոստանդիանոսի յառաջ քան զժողովն նիկիոյ, ոչ էր երկայնակեացն շապուհ որմզդեան, այլ՝ առաջինն որդի արտաշրի սասանեան : Եւ ըստ այսմ հաշուի՝ դնեն խորենացին • Գ • 8 • զթիւրել խոսրովու երկրի՝ յերկիր ամի որմզդի • Թէպետ յօրինակս լինչ դնի յազկերտի : Եւ մեզ այսպէս դնել չեղև կարելի :

Ի վեր առութենէ եղբօր սորա լուսաւորչին :

Պատանեաք լինչ լինչ առանդեալ ՚ի գիրս զենոբայ և վարդա-

նոյ և այլոց յաշագս սուրբնոյ եղբօր սքնչն գրիգորի • զոր և քննեալ մեր բազում զգուշութեամբ, եդաք համառօտիւ ի պատմութեանէ • յերես • 367 • Ասէ թուն քանք զենոբայ են այս • * Ո՛ եղբայր նր (ասէ՝ յն զեղբայր գրիգորի լուսաւորչին), ,, որոյ անուն կոչիւր սուրէն՝ երբեմն պապուն իւրոյ, առեալ ,, զինս մանկաբարձացն՝ և փախուցեալն ի տունն պարսից • և ,, մնաւ առ հօրաքեռն իւրում, որ էր կին (տիրանոյ որդ- ,, ւոյ) ջոճանաշիրի թագւորի հեփթաղի։ Ալր երբեմն զարգա- ,, ցաւ, գնաց յերկիրն ձահէն • և կայեալ անդ ամս տասն՝ ,, ընդ ձեռաց ի վր երկրին ձենոյ և դրբանդուհւոյ • և եղեն ,, ամք ժամանակք թագաւորութե նորա ամք • լե ։ (կի՛ ըն տպագրելոյն • ժե)։

Հաւելեալ լինի ի բանս զենոբայ և այսպիսի ինչ • Ո՛ այս սուրէն ասէ * համբաւէին, թէ զգօն ասի եղբայր գրիգո- ,, րի յակոբ • այլ ոչ գիտէին ստուգիւ • վի յակոբն այն հօ- ,, րաքեռորդի էր սքնչն գրիգորի • և անուն մօր նր խոսով- ,, վուհի (առ որում մնաւ սուրէն) • իսկ յորժամ մեռաւ ,, մայր նորա (յն մայրն յակոբայ), և զքոյրն թարձին ,, ի հօրէ նր տիրանոյ (որդւոյ ջոճանշիրի), զի ապան գնաց ,, ի պատերազմի արքային լինոց ռեդէս, ապա յակոբ հան- ,, դերձ քերբն իւրով սակդենեաւ գնաց ի կողմանս պարս- ,, սից • և ի դրան արքունի մնանի։ Ա՛ւ յետ ժամանակաց քեռոր- ,, դի նորա (հուէ) գնաց ի կողմանս սակդենեաց (կամ ,, գեթաց) • և անդ թագրեաց զոր յետոյ ըմբռնեաց տըր- ,, դատ, մինչ առ արքային յոճնաց էր • զի սա է՝ որ եկն ի ,, պատերազմ ի վերայ դիոկղետիանոսի կայսեր յոճնաց • ոյն ,, ագաթանգեղոս պատմէ։ Ա՛այլ թէ ստուգիւ կամիցիս գի- ,, տել զայս, որ ի հեփթաղէն դիմանի հեղնոյացն գրով, ,, և կիր զթագրութիւնն ձենոյ • զոր գտցես յուռհայ քաղաքի ,, առ քարգեան պատմագրի ։ Ա՛յսպէս գրի ի ձեռագիրս օրինակս • նոյնպէս և ի տպագրեալն, բայց փոքր մի այլայ- լութիւք • յերես • 41 • և 42 ։

Ո՛ այսոսիկ և վարդան պատմիչ պարզելով առաջի դնէ այս- պէս • * Սուրէն տարեալ եղև առ արտաշիր • և մնաւ ,, առ հօրաքեռն, որ էր կին որդւոյն ջոճանշիրի արքային ,, հեփթաղաց • որ և զարգացեալ չոգաւ յերկիրն ձենոյ և ,, դարբանդայ, և թագրեաց ի վր նր։ Ա՛այլ ոմանք ասեն՝ ,, զգօն ոմն անուն կոչեցեալ յակոբ, թէ նա է եղբայր ,, գրիգորի • բայց յակոբ (այն է մեծքնայ հայրապետ) որդի ,, է քեռն անակայ խոսրովհուհեայ, որ էր կին տիրանայ որ- ,, քայի • զոր ապան թագաւորն լինոց ստիփէս։ Ա՛ւ յակո- ,, բայ ոտեալ զքոյր իւր զսակդէն որդւոյ նորա հրաւիրէ

,, զկնի մահուան ծնողացն՝ գնաց յԵրկիրն գԹաց. ուր և
,, Թէրեայ հրաչէն (որ և հուչէ) ՚ի քարի պատահմանե ։
Եւ նա է ասե, որ եկն ՚ի վէր գիոկղետիանոսի. որոյ ընդ-
դէմ եղ տրդատ, և յաղթեաց։
Ուստ յայտնապէս. Նոյեմբ. 18. և 29. աւր, Թէ արքայն
գԹաց հուչէ էր հօրաքեռորդի լուսաւորչին. և եղբայրք յա-
կոբայ մծբնայ. փոխանակ դնելոյ քեռորդի յակոբայ հօրա-
քեռորդոյ լուսաւորչին։ Այս պատմութիւք հաստատաբէ լինի
յիշատակին և ՚ի գովեստս լինել լուսաւորչին։

Ի վէր հանգամանաց և ձգիւ ընթերցին տրդատայ. և ՚ի վէր այլոց
ոմանց, որ յիշատակին յայն առաքս յարտաքին մատենագրաց։

Զի՞արդն Թագրելոյ տրդատայ և զպատկել նր ՚ի կայսերս, ՚ի դիոկղետիանոսի՝ ունիմք ասանգեալ ՚ի մեծ ագաթանգե-
ղոսէ։ Ուստ Թէ յորմամի Թագրէ՚ն էկե, գրե խորենացին. Ը.
79. Թէ * մանրախոհութիւք քննեալ՝ գտաք զԹագրելն տրդատայ
,, յերրորդ ամի դիոկղետիանոսի ։ Եւ սամուել երէց հաս-
տատեալ զբան խորենացւոյն՝ յաւելու ասել, Թէ ոմանք յա-
ռաջնումամի դիոկղետիանոսի եդին, և ոմանք յիններորդումն։
Այլ վարգան գրե ասել ոմանց, Թէ պրոբոս կայսր Թա-
գաւորեցոյց զտրդատ. և այս գուցէ վ՚ս այնորիկ ասիւք, զի
յաւուրս պրոբոսի քաղցամ քաջուԹիւնս արար տրդատ ՚ի
գունդս կայսերս։
Ուստ արտաքին մատենագիրք՝ որք երկու և երեք տրդատ ան-
ուամբ Թագաւորս հայոց յիշեն, այլևայլ օրինակաւ կար-
գեն։ Ո՛նարատ. Ձէ. 21. գրե (յամի ՌՆԱ. 252.) ՚ի ՃՄկս
գաղտի կայսեր, Թէ * յաւուրս որոս ասստկացաւ վերդուլ
,, պարսից, որք տիրեցին աշխարհին հայոց՝ ՚ի փախստական
,, լինել տրդատայ Թագրի. և որդիք նր անկան առ Թշնա-
,, միս ։ Այլ այս բանք յայլևայլ գրուածոց խառնեալ են,
և չունին ինչ ստուգուԹի։ Եւ սակայն յոմանցն ստիպեմք
նոր մատենագիր առաւել հաւաստալով բանիցն զնաթայի՝ քան
ագաթանգեղոսի Ճմկակից մատենագրի՝ ասե ՚ի քննութեան
իւրում. էջ. 316. Թէ ագաթանգեղոս զերկոսին տրդատ
Թագաւորս խառնեալ է ՚ի մի. փոխանակ զի պարզ էր ա-
սել, Թէ արտաքին պատմիչք՝ ոմն և ինքն՝ զմին բաժանեալ
են յերկուս։ Ուստ Եպէտ յայլ գիրս յաձախագոյն և գտա-
նեմք. զի ահա տիզեմոնաիոս. հատ. Գ. պ. 4. ՚ի վարս մակ-
րինոսի կայսեր, բաց ՚ի մեծէն տրդատայ, և ՚ի տիրեթայ՝
զոր այլք տրդատ կոչեն, ՚ի մէջ բերէ և զայլ ևս երկուս
տրդատս. զմին դնէ յամի ՃՈՆ. 217. պատկեալ ՚ի մակրինոս

կայ-

Ղ. (1)

կայսերէ • և զմիւսն յամի • 252 • որ վանեցաւ ասէ՝ ի շապհոյ արքայէն պարսից ։ Նոյն տրեբեղիոս պոլլիոն • յերես • 178 • յաւուրս այսոցիկ անգոյ տրդատ թագրաց գոյաւորէ և զարտաւազդ ումն թագր հայոց • և յաւելու՝ թէ գրեալ լոյծ նորա թուղթ առ շապուհ ։

Պատանին և այլ սոցին նման շփոթ քանք յարտաքին մատենագիրս՝ վերաբերեալք յաւուրս մերոյն տրդատայ • ըստ որս և զայս ինչ ևս՝ ի մէջ բերէ կլեմէս գալանոս • գիրք • ա • գլ • 4 • թէ յայն աւուրս՝ ի ժամս թագրուհեն մեծին կոստանդիանոսի կայր թագր՝ ի վէր հայոց արշակ անուն ումն • և տայր հարկս կայսեր • և ապա կայսրն առաքեաց պատուհեր առ պրոբիանոս հարկահան՝ մի ևս պահանջել՝ ի նմանէ զհարկս ։ Ահա բան եթէ ունիցի ինչ ստուգութեն ըստ մտացն, հայի՝ ի կուսակալս կողմանց փոքուն հայոց • ոմն և այն՝ զոր՝ ի մէջ բերէ կալմէթ յամի ՅՈՆ • 335 • թէ անմիբաղաս ումն թուոն կոստանդիանոսի կարգեցաւ թագր պոնտոսի և հայաստանու • փխկ ասելոյ՝ սահմանաց փոքուն հայոց ։ Եւ դրձ[illegible]յանծանոթ գիրս ինչ հայոց՝ որ երևի թարգմանաբար հանեալ՝ ի դրոցն սրբուց, կամ յունաց, գնի՝ թէ յերկուասանեերորդ ամի մեծին կոստանդիանոսի մուհաւիա արքայն հայոց գնաց՝ ի հեռիդոս կղզին, և կործանեաց զարձանն մեծ պղնձի աշտարակաչափ շինեալ յանուն դիոսի կիմ արեգական ։

՚ի վէր ՀԱՂԱՓԻՆ ԵՐԻՂԱՅ ։

(2) Արդաք՝ ի պատմութենէ, թէ աւանն երիզայ՝ կիմ որ նոյն է քաղաքն երէզ, ուր էր մեհեանն անահիտայ, ուր և չարչարեցաւ սբ Լուսաւորիչն, լոկ այն քաղաք՝ որ այժմ կոչի եզնկայ կամ երզնկայ՝ ի գաւառին եկեղեաց առ գայլ գետով ։ Այլ ոմանք յայժմու ժամիս պնդեն ցուցանել, թէ այն երիզայ ոչ է եզնկայ, այլ՝ այլ ինչ աւան՝ ի գաւառին դերջանու յարևելակողմն եփրատ գետոյ ։ Եւ սակայն ընդեմ է այդ աւանդութենէ մատենագրաց մերոց • զի նոքա քաղաք երիզայ ասելով՝ իմանան զեզնկայ ։

Վանզի ագաթանգեղոս • յերես • 15 • գրէ, թէ տրդատ արքայ և զօրք նորա * եկին հասին յեկեղեաց գաւառ՝ ի գեօղն ,, երիզայ՝ ի մեհեանն անահտական • զի անդ զոհս մատուցանեն • և երբեմն կատարեցին զգործն անարժանութենէ, ի- ,, ջին բանակեցան առ ափն գետոյն՝ որ գայլն կոչեն • (և ,, անդ պատրաստեցին տրդատայ խորան խրախութեան) ։ ,, Երբեմն եկն եմուտ նա՝ ի խորան անգդր և յընթերիս բաղ- ,, մեցաւ, և երբեմն (ամենեքին) ընդ գինիս մտին, հրամանն

,, եւ Թէքն գրիգորի (տեսուլ) պատկա՛ւ և Թաւ ոստս ծա-
,, ռոց՝ զի նոքերս տարցի բագնին անահատական պատկերին,
,, (որ անդ մերձ կայր ՚ի գեօղն երիզայ)։ ‖ Լ՚ը դրձ գրե
նա ինքն ագաթանգեղոս • երես • 352 • Թէ յետ հաւատալոյ
հայոց ՚ի քն լսելոյ քանդելոյ սքն գրիգոր հանդերձ տղա՛ւս
զգապինա կռոց, եկեալ յանուն * ՚ի սահմանակից գաւառն
,, յեկեղեաց եւաներ . . . ՚ի մեծ և ՚ի բուն մեհենացն ՚ի
,, տեղիս պաշտամանցն հայոց Թէրայ յանահատական մեհե-
,, նին յերկրէն աւանի . . . . (և անդ) սքն գրիգոր Թագաւո-
,, րաւն հանդերձ փշրելին զոսկի պատկերան անահատական
,, դիցն . . . և անտի ընդ դեռն գայլ յայնկոյս անցանելին,
,, քանդելին զնանհատական մեհեանն դստերն արամազդայ ՚ի
,, Թիլն աւանի ‖։

Լ՚ըդ՝ ոյք ագաթանգեղոս, նոյնպէս և խորենացին • Բ • 13 • և 57 • ՚ի յիշելն զերիզայ՝ գնէ ոմա ՚ի Թիլն աւան յեկեղեաց գաւառի։ Ծողում ՚ի միջ բերել զվկայուն զնաթայ և այլոց պատմագրաց և յայտնաւորաց, որք համառձայն ագաթանգեղոսի և խորենացւոյն գնեն, Թէ երիզայ քաղաք է յեկեղեաց գաւառի առ գայլ գետով, որոյ յանդիման փոքր մի հեռի կայ Թիլն աւան։ Լ՚ըդ՝ որովհետև այն քաղաք, որ այժմ եղնկա կոչի, է ՚ի գիմն տեղւոջ՝ ուր յեկեղեաց գաւառի առ գայլ գետով յանդիման Թիլն աւանի, ուրեմն յիշատակեալն ՚ի նմին երիզայ քաղաք կամ երէզ աւան՝ ուր չարեցաւ սքն գրիգոր, է նոյն ինքն եղնկա։

Ոմն այն երիզայ՝ որ է ՚ի գաւառին դերջանու, այլ է • զոր և յիշէ զազար փարպեցի ՚ի պատմագրութեան իւրում • զի յետ ասելոյ նմ, Թէ վահան մամիկոնեան շրջեր առ սահմանօք կարնոյ՝ գրե, Թէ * գնայր ՚ի սահմանս հաշտենից . . . և ,, հասեալ քանակեր ՚ի գաւառին արշամունեաց, (որոյ միմանն է այժմ ՚ի սահմանս գերջանայ), ՚ի գիւղն՝ որ կոչի ,, երէզ • (ուր) կամեցաւ հանդչել աւուրս երկուս . . . և հաւա ,, նեցուցեալ զաղան ՚ի գեղջ երիզայ . . . զգունդս պարսկացն ,, ահաբեկեին ‖։ Ոյնպէս և ասողիկ • Գ • 43 • զայս երիզայ գնէ իբր այլ՝ ՚ի գաւառին արշամունեաց, յասելն • * անցեալ (կայսրն ,, վասիլ) ընդ հանձիթ և ընդ բալու . . . գայ հասանէ ՚ի գաւառն ,, արշամունեաց ՚ի քղքն երիզայ ‖։ Որով երևի, Թէ այս երիզայ որ յիշատակի ՚ի փարպեցւոյ և յասողկայ ՚ի սահմանս արշամունեաց յարևելակողմն եփրատայ առ դերջանաւ, ևցէ այժմու երիզայ ասացեալ գիւղն • և ոչ այն՝ որ յիշատակի յագաթանգեղոսէ և յայլոց յառաջնոց պատմաբանից յեկեղեաց գաւառի յայսկոյս եփրատայ ընդ արևմուտս։

Ոմն պնդէ ասելոյ ոմանց՝ Թէ այն այս երիզայ իցէ այն քաղք,

ուր չարչարեցաւ սբն գրիգոր , այս է • զի գոյ անդ եկեղեցի մեծ՝ ուր ասի չարչարանաց սբոյն գրիգորի : Եւ սակայն այգու ոչ ցուցանի , թէ անդ չարչարեալ իցէ սբն , այլ թէ՝ ի պատիւ չարչարանաց նր իցէ կանգնեալ այն եկեղեցի • կիսգուշէ անդր տարեալ իցեն գործիք ինչ չարչարանաց սբոյն • և կիսթերևս նաև անդ մասամբ ինչ իցէ կրեալ սբոյն չարչարանս • Թէպէտ այսմ ընդդէմ ելանել այն՝ որ գրի յայսմհետէ • ի Տայեխ • 11 • ի վարս սբոյն Թէոդորոսի • զի անդ յայտնի ցուցանէ պատմիչն , Թէ յետ չարչարելոյ զսբն գրիգոր՝ յորժամ առանէին ի կողմանց եկեղեցաց գաւառի ի քաղաքն արտաշատ , անցին ընդ գաւառն սալահունեաց , որ է առ ընդ մէջ եղնկայ և դերջանայ • որով յայտնի ցուցանէ , Թէ նախ քան զբերել զսբն գրիգոր ի դերջան գաւառ՝ (ուր դնին այժմեան երիզայ գիւղն) , չարչարեալ էր ի քաղաքն երիզայ՝ այն է եղնկա յեկեղեցաց գաւառի : Իսկ զոր ասեն ոմանք ի գիւղականաց անտի , Թէ երբեմն ի հերկել զերկիր յայժմեան երիզայ գիւղն՝ գտեալ իցեն ոմանք զտաստակս երկաթիս , որով չարչարեցաւ սբն գրիգոր , է զոյցք ռամկաց • զորոց և ինքեանք ևս չհաւաստին ոչ գիտեն • վասն և չէ մարթ այսու հաստատել՝ Թէ այս տեղի իցէ բուն քաղքն երիզայ :

Ի վերջ անախիտայ չաճուհոյն • ուր և չեչափկին անուանք հոյոց եղելոց ի հայս յառաջին ձիկն :

ԼԴ (3) Համարեցան ոմանք՝ Թէ անահիտ չաճուհին իցէ նոյն ընդ ափրոդիտեայ • ոյք դնեն և ի գիրս Թովմայեայ ընթանալեայ յիշգս իմաստասիրաց • հպ • ֆ • երես • 309 : Այլք հինն պատմիչք մերս այլևայլ համարին զսոսա • զի ագաթանգեղոս երբ զայլ չաճուհի յիշէ զափրոդիտէ յերես • 362 • և երբեմն զայլ չաճուհի զանահիտ ի բզմի տեղիս : Այնպէս և խորենացին • ը • 13 • և ֆ • 33 • որոշէ զափրոդիտէ յանահիտայ , զոր արտեմիս կոչէ : Ոմանք ևս համարեցան զսոյն զայս անահիտ նոյն ընդ նանայեայ , զոր յիշէ ագաթանգեղոս • յերես • 352 • ոյք և • ը • խոսէ • 1 • 13 • բայց ոչ է այդպէս • զի և զսա ուրոյն յանահիտայ յիշէ ագաթանգեղոս ի նմին տեղւոջ : Այս նանէ է այն , զոր հայք կոչեն աթենաս • իսկ յոյնք բալլաս , և լատինք միներվա • ոյք յայտ է ի յունարէն և ի լատիներէն օրինակս գրոցն ագաթանգեղոսի և խորենացւոյն • ը • 11 • և 13 • և յայլ տեղիս • զորմէ և աւանդեն բանաստեղծք , Թէ իցէ ծնեալ յուղղոյ արամազդայ առանց մօր • և կոչեն զնա

չաճուհի գիտուԹէ :

Իսկ ստրաբոն • գԽԲ • ժԲ • համարի զանահիտ իբր յատուկ

քաւմանբ ։

Ջուխ՝ զի ուր ի մեզ ի հայերէնին անահիտ դնէ, ի յունա-
րէնն օրինակս ագաթանգեղոսի դնէ արտեմիս, և ի լատին
Թարգմանութենէ սիանա. ոչ է և ի Թարգմանութենէ խորե-
նացոյն ։ Արկրոդ՝ զի խորենացին • Ը • 13 • ասէ, Թէ ար-
տեմիդեայ պատկերն եդեալ էր յերիզայ ։ և Ը • 57 • պատ-
մէ, Թէ ի հիմանդանալ արտաշեսի խնդրեցաւ օգնուի յար-
տեմիդեայ՝ որ յերիզայ • արդ՝ յերիզայ եղեալ գլխաւոր կուռքն
էր անահիտ • ուրեմն արտեմիդ և անահիտ են նոյն ։ Արդ՝
զի անահիտ ի գիրս ագաթանգեղոսի • երես • 16 • ասէ լինել
ծնունդ արամազդայ երբեմն սեպհականն դուստր նորա • իսկ
յատուկ ծնունդ և դուստր արամազդայ համարին քանասա-
տեղծք զարտեմիս՝ զեղբայր ապողոնի՝ ի միասին ծնեալ ընդ
նմա ի լատնայ կնոջէն արամազդայ՝ յն դիոսի • ըստ որոյ
կոչի և դիանա՝ այն է դիոսուհի, կամ դուստր դիոսի • զի
Թէպէտ նաեւ կոչի դուստր դիոսի ինչ արամազդայ, քայց
երբեմն ծնեալ յուղղոյ • յոր միտ կարէ կոչել և սա դիանա,
ոչ և այլք ամենք կոչեցան ։ Արդ՝ զի ի գիրս ագաթան-
գեղոսի ի վերայիշեալ տեղւոջ անահիտ չնծուհին կոչի * մայր
,, ամ զգաստութենց ‖ ։ իսկ զայս ընծայեն քանաստեղծք
սիանայ՝ որ և արտեմիս • և ասեն՝ Թէ նա վէմ սիրոյ զգաս-
տութենէ և պարկեշտութենէ հրաժարեալ յամբոխ մարդկան՝
շրջէր ի լերինս և յանտառս՝ ունելով կապարճ և աղեղն, և
այլ բազում զանս ։ Ենոգենդ՝ զի վէմ անահիտայ ասի ի նոյն
երես ագաթ՝՝, Թէ * ամ Թագաւորք պատուհէն, մանաւանդ
,, Թագաւորն (յն կայսրն) յունաց ‖ • և այս յաւէտ յարմարի
սիանայ՝ որ և արտեմիս • որոյ և մեծահռչակ մեհեանն կայր
յեփեսոս • ոչ յայտ է ի գործս առաքելոց • ժթ • 24 • լե ։
Ոչ հաւանականագոյն է ասել, Թէ յանուանէ սիանայ և
անահիտ լեալ է յեռեւառաջուն փաղաւուն • ըստ որոյ անահիտ
յեռակոյս ընթերցիլ՝ լինի սիհանա, այն է՝ սիանայ • և սիա-
նա ջրջուն ընթերցեալ՝ լինի անահիտ, այն է՝ անահիտ ։
Այլ այս անահիտ Թէ՛ առ յոյն և Թէ առ լատինս ունէր
և զայլ անուանս • զի յորժամ խօսէին զնմանէ երբեմն յերկինս
քննակեալ՝ կոչէին երկինս • և այնու իմանային զլուսինն • իսկ

ը որում իմանային զնա իբրև իշխօղ դժոխոց՝ կոչէին եբաղէ, այն է՝ բռնակիզօղ ։ տային և զայլ պէսպէս անուանս և վէր-
տառութիւնս, զորոց չէ հարկ գրել առ ։

Լակ՛ի հայս այնչափ պատուհէր էր սա՛ի ժամանակի հեթա-
նոսուէ, մինչև կոչել փառք և կեցուցիչ աղբիւր · ոչ գրի յագաթանգեղոսն · երես · 16 · և կանգնեալ էին վ՚ն նորա քաղինս և դրօշեալս ոսկեղէնս ո՛չ միայն յերկիզայ, այլև յաշ-
տիշատ, և յարտաշատ, և յայլ քէմ՛ տեղիս · և կոչէին զնա ոսկեմայրն, ոսկեածին և ոսկեհատ, և ոսկեծղի, և վար-
դամատն ։ Լե զի տօն նորա կատարիւր՛ի ծիմն առաւուէ վար դէզ, վարդիւք զարդարէին զբագին նորա և զմեհեանն, և զքաղաքն՝ յորս էր պատկեր նորա · և յաղագս այսորիկ կոչիւր տօնն այն վարդավառ ։ Լե Թէպէտ յայսմաւուրս · օգոստ · 6 · այս տօն տոնեալ լինի աւրոգիտեայ, բայց այդ գուցէ այլազգ-
ինչ էցէ ։ Լեր արժան է գիտել և զայս, զի յետ քրիստո-
նէութեանն առ՛ի խափանումն այսր անահտական տօնի կարգե-
ցաւ տօն հրաշափառ պայծառակերպութեանն քրի · և մնաց նոյն անուն՝ այսինքն վարդավառ · յորում լե առելոյ մոխեան քերթողն, * առաքինութեանն լուսահրաշ վարդիւք և շու-
,, շանօք տօնասիրացն ոսկեվարսեալ վայելչանան գլուխք ՚՚,
՛ի փառս քրսի ասյ ։

Լ՚ստանօր կամեցեալ յիշատակել և զայլ գուառս, որք կային ՛ի հայս, գիտելի է, զի Թէպէտ և բազում էին նոքին, բայց անուանիքն էին եօթն՝ ըստ ՝ա · ։ Լ՚բամազդ, հայր չորց աս-
տղեաց · այն է որմիզդ և գիսս և վէս և եօվիս կամ եռս-
փիթեռ ։ է · Լ՚ոհագն · զսա ուրեք ուրեք պաշտէին ընդ անուանմբ հերակլէսի՝ ի հերքիւլեսէ որդւոյ արամազդայ · և ուրեք ուրեք իբր այլ ՛ի նմէ յանուն որդւոյն տիգրանայ հայկազնոյ · բայց նոքին պատուհով ։ ը · Լ՚պոլլոն որդի ա-
րամազդայ, չորց պատգամախօսաւէ · որում ընծայէին բա-
նաստեղծք վէպս յօրաշղայ, որ եգիտ զերգս և զքնարս ։ թ · Հերմեստոս, այն է վուլկանոս · չորց հրոյ հաստատեալ ։ ի · Լ՚նահիտ, այն է դիանա և արտեմիս կամ արտեմիդէ · զորմէ խօսեցաք այժմ · յորոյ և ՛ի գլուխն նկարիւր լու-
սին ։ լ · Լ՚անէ, այն է աթենասա՝ որ և մինեռվա և բալ-
լաս՝ չորց գիտութեանն · զորմէ և յիշեցաք ՛ի վերոյ ։ խ · Լ՚ատլիկ, այն է աւրոգիտէ՝ չորց ուրախութեան · յորոյ ՛ի գլուխն նկարիւր ասղ · որ և առ բանաստեղծս վէնուս կո-
չի, և հանդարձ իբր մանկանուն արուսեակի ։

Պատկերք և արձանք այսոցիկ եօթն կուռ յեօթն մեհեանս ուրոյն ուրոյն կանգնեալ էին ՛ի հայս, և ուրեք ուրեք խառն ընդ այլոց ։ Լ՚ի մէջ սոյ ՛ի յառանն աշտիշատ ՛ի միում մեհենի

կանդնեալ էին բագինք երեցունց միանգամայն, յոր վահագնի, անահիտայ և աստղկան. և յայս մեհեան մեծ պաշտօն մատուցանէին հայք. և կոչէին զտեղին ուխտիդ պաշտօն՝ իբրև գերագոյն քան զայլ տեղիս եօթն մեհենից։ Այս ի տոցունց կային և այլ կուռք ի հայս. յոր են՝ դեմետր և գիսանէ ի հնդկաց. բեղ և բարշամ յասորեստանեայց. նաբուզ, բաղենիքաղ և թաղաթեայ յարաբացւոց և յասորւոց. ևս և բագինք արեգական և լուսնի ի պարսից։ Այս ամ չործս միայն վահագն էր ի հայոց. իսկ այլք յայլոց աղգաց առեալ. որոյ երևի, թէ անագան ուրեմն եմուտ կռապաշտութիւն ի հայս. և այն յօտար աղգաց. զորս իսպառ անհետ ստար սբ լուսաւորիչն մեր, և հաճ զմեզ ի պաշտօն Աստուծոյն մերոյ։

Ի գիրս ագաթանգեղոսի. երես. 90. 96. և 101. ի հայերէնն և ի յունարէնն գտնի, թէ սբն գրիգոր լուսաւորիչն մեր կացեալ էր ի խոր վիրապի ամս հնդեհտասան։ քան այսմ գտնի և ի գիրս զենոբայ. երես. 43. և յովհաննու կաթուղիկոսի, և ընդհատողին և վարդանայ, և այլոց. և ի նեբբադն խոբենացւոյ ի վճ հռիփսիմեանց. ևս և յայսմանուրս յունաց. սնդս. 30. և հայոց. հակ. 5. ոմն և ի շարականի գտնի երիւք հնդօք ամօք. որ է նոյն։

Այլ գարձեալ ի նոյն գիրս ագաթանգեղոսի. երես. 49. 50. և 53. ի հայերէնն գտնէ կալ սբն գրիգորն ի վիրապին՝ ամս երեքտասան։ Այսու այսմ գտնի և յառաջինն թադեոս գրիգորն մադիտրոսի առ իբրահիմ։ և ի գավեստան յովհաննու երզնկացւոյ. երես. 308։ և ի պատմանի ժողովոյն հայոց առ հռոմայեցիս յաւետս միհիթարայ կաթողիկոսի. հատ. ծղ. էե. երես. 1220. ևս և յայսմանուրս հայոց. նոյեմբ. 18։ Այսք ի յունարէն օրինակն ագաթանգեղոսի, յայսոսիկ երիս տեղիս՝ ուր երեքտասան գտնի ի հայերէնն, անդ չորեքտասան գտնի։ Այսպէս գտնի և ի գիրս անանիմոսի հին պատմագրի լաւինացւոյ, և ի գիրս մեռապիրատեսի յունաց պատմչի, և յանճանաւթ պատմագիրս ինչ հայոց։

Այլ սակայն դիւրին է միաբանել զամենեսեան զսոսա. զի եթէ գամն մտնէն և ելիցն ի միասին աւուրք, հաշուին ամք. ժե։ եթէ գամն մտից և ելից ի բաց թողցուք, լինին ամք. ժգ։ այլ եթէ զերեքտասան ամն ամբողջ պահելով զինացուճած ժամանակին, յերկուց ամաց անտի մտից և ելից ասացուք սոքա մի մի և յարեսցուք ի նոյն, հաշուին

ամք

(4)

ամք. Ժէ. Եւ զի այս ընդ երկուց առաջնոցն քաւութիւն եղեալ, նա՛ զի իրօք ևս երևի այսպէս եղեալ, վ՚ որոյ և մեք այսպէս եդաք, յի իբր չորեքտասան ամ։

Յակ զոր ասեն ոմանք՝ առեալ յօրինակէ ինչ Թղթոյ գալատացւոց, ոչ և յայսմաւուրս. Նոյեմբ. 18. և՝ ի վերոյիշեալ պինդին Ժողովոյն միխեթարայ, Թե երեքտասան ամք հաշուին վ՚ի կալոց սջին՝ ի վերադին, և երկու ամք վ՚ն նախընթացք Յիսի չարչարանաց, այդ ոչ երևի Հշմարիտ. զի քանք ազաթանգեղոսի այլազգ ցուցանեն, մանաւանդ՝ ի հաշուել նորա զաւուրս չարչարանացն։ Յակ Թե ի՛րք սկսաւ տրդատ չարչարել զսբն գրիգոր, արդեօք անմիջապէս՝ ի գալն՝ ի հռովմայ յառաջնում նոճապն անդ յերիզա, Թե յետ ժամանակաց զկնի արշաւելոյ՝ ի հերքին հայս և տիրելոյ բոլոր Ծին, այս չէ որոշակի յայտ. բայց ըստ ընտիր ազաթանգեղոսի պատմութեանց հայոց դնի անմիջապէս, մեք ևս այնպէս եդաք. և սակայն մնրթ էր զկնի ևս դնել՝ առանց ներհակելոյ այլոց. իբր զի՝ գուցէ յետ տիրելոյ տրդատայ բովանդակ հայաստանեաց՝ յառաջնում ամի անդ եկեալ լոկ նա յերիզա մատուցանել զոհս անասնոյ, և չարչարեալ ըզսբն գրիգոր։

Ի՛ վե խոպակեցոյ լինելոյ տրդատայ։

(1) Որովհետև մեծ իմն եղև այս պատուհաս տրդատայ, դըժոխարարատատալի երևեցաւ առ ոմանս՝ ի նոր հեղինակաց, որք ըստ հաճոյս իւրեանց կամեցան չափել զգործ հզօր ձեռինն ՚ի՛, բայց թաւական էր հատանեցուցանել զտոտս վրկայութեն երկուց ՚ի՛մ հակից մատենագրաց, ագաթանգեղոսի և զենոբայ։ Ագաթանգեղոս առենագրելոյ նորին տրդատայ արքայի՝ ակնառուս գոլով գրե այսպէս. Եբր. 88. և 89. * Ի՛նչ ինչ՝ ի կատս եղեալ Թշնամին, և կատ՚՚ մէր ընդ քաղաքն արտաքս ելանել, անդէն վաղվաղակի՚՚ պատուհաս ՚ի վե՛ր հասանէր ՚ի նոսն. և հարեալ զՔշնամին՚՚ այսոյն սպծութե՛ ՚ի կատացն ՚ի վայր կործաներ. և անդէն մոլեգնել սկսաս, և խլրտիլ ուստ զիւր մարմին՚՚ նաև ըն նմանութե՛ նապատգոնոսորայ արքային քաղեր՚՚ լայտ եղեալ ըստ մարդկային բնութե՛ արտաքս ՚ի նմա՚՚ նութե՛ վայրենի խոզոյ՝ իբրև զնա ընդ նմա՛ ՚ի մէջ նոյ եր՚՚ թեալ բնակեր։ Եւ այնուհետև մատեալ յերկիրն՝ խոտա՚՚ ձարակ լեալ անհնարին անզգայութե՛՝ մերկ զանձն ընդ՚՚ դաշտան կոծելով. զի թէպետև կամեցան անգէն ՚ի քա՚՚ ղաքին արգելուլ, ոչ կարացին. մի վ՚ն բնական ուժոյն,

,, և մի միս ոչ էր և այժ գիւնացն , որ ի նմանէն էին հարեալ։
,, Եւ ահա ամ մարդիկն՝ որ ի քաղաքին էին , նոյնօրինակ դի-
,, ահարեալ մնէգնէին . և անհնարին կործանութիւն ի վե՛ր էին
,, հասանէր ։ Եւ ամ ընտանիք լինէրին՝ ծառայք և սպասա-
,, ւորք առ հասարակ հարուածովք հարեալ լինէին . և ան-
,, հնարին սուգ և արտմութիւն վասն հարուածոցն լինէր ։

Նոյն յիշատակէ և յայլ առիթս ։

Իսկ զենոք աշակերտս սրով լառաւորչին գրէ այսպէս . Էրես . 43 • Ե 44 • * Եւ յետ հնգետասան ամացն գիւրացնել եղև
,, ամ երկիրն հայոց • և ինքն Թագաւորն (տրդատ) ի մեջ
,, վարդինն երթեալ դադարէր ։ Եւ ի հրամանէն այ է-
,, կեալ նախարարքն հանին (զնքն գրիգոր) ի վիրապէ ան-
,, տի • և նո՛ր եղեալ՝ ժողովեաց զնա • • • • և իբրև լցան ա-
,, ւուրք պահոց նոցա՝ վաթսուն և հինգ օր , թօթափեցան
,, մորթքն վայրենացեալ խոզակերպին տրդատայ . և զօրա-
,, ցան գիւրաքանչիւր մարմինք ժողովրդոց . և ընկալան ըզ-
,, թժշկութի՛ւն ։

Յիշատակէ զայս և զաղօթս փարպեցի՝ տեսեալն ի գիւրոց սո՛ր սահակայ պարթևի առ նախարարս հայոց • * Յիշեցէ՛ք զսո՛ր
,, հայրն իմ և զձեր և զվիշտն . որ և զիմոխեալն յանասնա-
,, կան քնուեն կերպարանս՝ հառաչանօք և անդադար խնդր-
,, ուածովք զսոյդ և զցերեկ՝ աճեալ ի գիտութի՛ւն ամենե-
,, ցուն արարչին քո՛ , ի նոյն հաստատեալ ի մարդկային
,, քնութի՛ւն ։

Այս առանձ հանդոյն ագաթանգեղոսի և անոնիմոս՝ յո՛ր անանուն լատին պատմիչ հին՝ տեսեալ . Էրես . 409 . Էջ . 1 . * Ե-
,, պա յանձային դատաստանաց արժանահատ պատիժ պատու-
,, հասի յանձին ընդուներ Թագն , նախ՝ մի տանջանացն՝ զոր
,, ի վե՛ր հած երանելւոյն գրիգորի , և երկրորդ՝ մի նահատա-
,, կութե՛ւն մեծ կանանց . քանզի յառաջ միում իրեն եղեալ դնայր
,, հանդերձ իւրայովքն յորս յանկարծուստ ըմբռնել յայսոցն
,, չարե՛ն իերկիր կործաներ ի կառաց անտի՝ յոր նստեալն էր .
,, և յայլոց խելս եղեալ՝ արտաքոյ իմն մարդկեղէն քնութես
,, ելաներ , մինչև իւրովի ուտել զմարմին իւր առ սաստիկ
,, կատաղութե՛ . և իրրև զանբան կենդանի եղեալ՝ թա-
,, փառական շրջէր յանհնարին անդգայութե՛ն ի դաշտա-
,, վայրս ։ Եւ յոգունք իսկ ի զօրաց նո՛ր ի նմին ժամի նոյն-
,, օրինակ ախտն լինի ի դիմե ։ Եւ արդարև իրաւացի
,, լիներ , զի մատնեցին ի խաշտանգանս դիմին՝ այնոքիկ ,
,, որք արհամարհեալ էին զպատուհիրանս արարչին իւրեանց .
,, և ցուցցեն զմարմինս իւրեանց լինել քնակութե՛ն այնորիկ ,
,, որ ի վաղ ժամուց ի հոգիս նո՛ր լուսնեալ էր ։

Ոսկան

Օ սոյն հաստատէ և մեռուփրատէս երևելի յոյն սպասիք
՚ի վարս լուսաւորչին • և ՚ի հաւատարմացուցանել զայսր
աքանչելեաց զառուգուն՝ բերէ օրինակ զպատուհաս նաբու-
դոդոնոսորայ • ոչ առնէ և ագաթանգեղոս ։ Օ նոյն գրէ
և նիկեփորոս կալլիստոս յոյն մատենագիրը • ԼԵ • 35 ։ Ի-
ղում առաջի դնել և զբանս համօրէն մատենագրացն հայ-
ոց , և առաւել զառանգութիւն բովանդակ ազգին • որ յա-
ւուր ոճոյն նորա երգէ վիմէ այսպէս • * • • • • ։ Ոչ համանման
,, բաբելացւոցն բռնաւորին ՚ի յանբանից փոխեալ կերպա-
,, բան յանբանականն բռնութիւն նոճաձեղով զարքայն մեծ
,, տրդատ ։ և թէ * ՚ի ձեռն մաղթանաց սբին գրիգորի ՚ի
,, մարդկային քնութիւն դարձուցեալ յանասնեղէն ՚ի քնութէն նո-
,, բաստեղծեալ զարքայն մեծ տրդատ ։

Օ այս յիշատակին և զանազան ձառք յունաց , և յայտնա-
ւորք նոյ • սեպ • 30 • յասէին , թէ * տրդատ ՚ի մուռթա-
,, փաւթէ անկեալ՝ ուտէր զիւր մարմինն • և ընդ կինձս ՚ի
,, լերինս արածէր ։ Ա՛ւետրդ համարիմք յառաջ բերել
ատ և զայլ վկայութիւս բազմաց • այլաւսիս բաւականն հա-
մարեայի առ այնոսիկ՝ որք գիտեն անսալ գան՚ել վկայութիւ
երկուց և երից մարդոց ։

՚ի վէր առաջին պահոց՝ զոր եդ սբին գրիգոր ։

(2) ՚ի գիրս ագաթանգեղոսի , վասն պահոց՝ զոր նախ քան սբին
գրիգոր պահել հայոց , գրի • երես • 323 • այսպէս • * Օ գեցեր
,, քուրձ , և նստեալ ՚ի վէր մոխրոյ , և պահեալ լինէին պահս
,, աւուրս վաթսուն • և այսպէս երանելին գրիգորիոս անհան-
,, գիստ և անդադար զցայգ և զգերեկ ոչ դադարէր աւուրս
,, վաթսունևհինգ խօսել՝ խրատել՝ ուսուցանել ։ Այսպէս
գնի և ՚ի ձեռագիրս ։ Ա՛յլ ՚ի յունարէնն՝ միանգամայն գնի
վաթսուն և հինգ • * Օ գեցեալ էին առ քուրձ , և նստեալ
,, ՚ի վէր մոխրոյ • և իբրև պահէին պահս ցաւուրս վաթսուն
,, և հինգ , խօսէր ընդ նմա սբն , խրատէր և ուսուցանէր ։
Ա՛յլ ոչ յայլ գիրս մեր աւանդի , թէ սբն գրիգոր ետ նոյ պա-
հել զաւուրս հինգ անառուաղուքէ , և ապա զաւուրս վաթ-
սուն հաստարակ պահօք ։

Օ այս այսպէս եղեալ՝ հաստատեմն քիմք , թէ պահք առա-
քաւորաց , զոր պահեմք երկու շաբաթով յառաջ քան զքա-
ռասնորդաց պահն , սկիզբն էառ ՚ի հինգշաբեայ ծոմապահուէ
անտի ։ Ա՛ւ թէ գիտիրդ , գրի ՚ի գիրս գենեսեայ • երես • 44 •
այսպէս • Յորժամ էլ սբն գրիգոր ՚ի վիրապէն , ՚ի գալ առ
նոս նախարարացն և թագաւորն՝ * ժողովեաց զնս առ ինքն • և

,, հինգ

„ հինգ օր Թողու զնա անսուաղ առաջի իւր կալով և լսելով
„ զվէպսն իւր · այս առաջինն պահքս եղաւ ՚ի սկզբն գրիգո-
„ րէ յառաջինն աւուրս ։ ։ ։ զոր և առաջաւորք կոչեմք ։ և
„ իբրև լցան աւուրք պահոց նոցա՝ վաթսունն և հինգ օր (ըստ
„ ձեռագրացս) ։ ։ ։ ընկալան զբժշկութիւն ։ ։ Այս այսպէս դնէ
և յայտնութիւն · Նոյեմբ · 18 · և 29 · յաւելն · * Ընդանդեաց
„ սկզբն գրիգոր պահել Ծոմով ամենեցուն զաւուրս հինգ ·
„ և նոյն աւանդութիւնն է մինչև ցայսօր ժամն · զոր և առաջա-
„ ւոր կոչեմք ։

Ամին նմանն գրէ և ստեփաննոս ասողիկ · Է · 1 · * Լչէաւ ասէ
„ ՚ի վիրապէն սկզբն գրիգոր՝ լուսաւոր վարդապետութեն սկիզբն
„ առնէ, և բժշկութիւն հարուածոցս · որ հինգ օր անսուաղ
„ մնացեալ ամ քառմուէնն՝ ուրկն դնելով վիրապէն սկզբն գրի-
„ գորի · որ են պահք առաջաւորի յամ ամի պահեալք մին-
„ չև ցայժմ · Թող զայլ ևս վաթսուն օր (պահոց) վարդա-
„ պետութեն նորա ։

Օ այս աւանդէ և շնորհալին ՚ի Թուղթն առ ալէքս, յա-
նէն · * Սկզբն գրիգոր լուսաւորիչ մեր յորժամ եկ ՚ի վիրապէն,
„ և ժողովեցան առաջի նր՝ Թագն հայոց տրդատիոս պա-
„ տուհասեալ յայ ՚ի կերպարանս վարազի եղեալ, և իշ-
„ խանքն ամ և զօրքն այսահարեալք, եդ ամենեցուն առ
„ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուաղութ, զի մի ինչ ձա-
„ շակեսցեն՝ ոչ նիւթէայիքն · որով եղև բժշկուի նոցա ՚ի
„ ձեռն նր ։ Այլ զայս պահս՝ որ վ՚ա այսր պատճառի յառա-
„ ջագոյն եղաւ ՚ի սկզբն գրիգորէ, նոյն ինքն լուսաւորիչն
„ աւանդեաց յեկեղեցիս հայոց զնոյն պահել յամ ամի շրջա-
„ դայութէ · ոչ զի մի մոռացեալն երախտիքն այ եղեալ առ
„ նա ։ Այլ պատշաճ համարեցան խոստնել զպահս զայս՝ ո-
„ րով հայք ընկալան զիրկուն, ընդ պահոցն նիւթէացւոց՝
„ որով նք աղատեցան ՚ի սպառնալեաց մահուանէն · զոր և
„ պահեն մինչև ցայժմ ազգ աստուծոյ և եկիպտացւոց ։
Արկնէ զայս և յառաջին Թուղթն առ մանուէլ կայսր յաւելն՝
* Նայաստանեայցս ազգի առաջինն այնեն պահք ՚ի սկզբն գրի-
„ գորէ հաստատեալ, յորժամ եկ ՚ի վիրապէն՝ անսուաղութ
„ կալ օրինադրելով հարուածելոյն զաւուրս հինգ՝ յաղագս
„ պատուհասի եղելոց բժշկութ · վեց և քառասմք ըստ նախ-
„ նեացն սովորութ ծոմապահութ զաւուրսն զայնոսիկ անցու-
„ ցանեն · զոր և յետոց պատշաճ համարեցան ըստ նմինութեց-
„ ւոյն պահոց զայս կարգել պահք ըստ աստուծոյն և եկիպտաց-
„ ւոց · ոչ և պահեն սրբութ ։ Օ այս գտանեմք աւանդել
և յայլ ամ յետին մատենագիրս մեր · նաև ՚ի հին ձառս ինչ
պահոց ։

Ի վեր այսր քանի ծագեցաւ հակաճառուն ինչ մեր ի ժամս աջոյն գրիգորի նարեկացւոյ, խնդիրք ի մէջ արկանելով՝ Թէ արդեօք եղեն արդեաւք պահք կարգեալ ի լուսաւորչէ. և Թէ պահքն առաջաւորաց ընդ այնպէս կոչեցեալ. և Թէ ուստի՞ լոկ հաստատեալ այն։ Ասացաք ի վերոյ՝ որք էին յայնմ ժամանակի, առեփանեոս կամրջաձորեցի, նաղդպէս և աշակերտն նորա սամուէլ կամրջաձորեցի՝ (որ պատմիչ գայս), և պետրոս վիպ, և անանիա՝ որ էր վիպ նարեկացւոյն, ասէին՝ Թէ այն իսկ կարգեալ ի սկզբան եէմացւոյ վանս պատրաստուեան նորընծայ երեխայից։ Ասակ գէորգ վիպ՝ որ երևելի էր յայնժամ, պնդէր՝ Թէ այս իսկ կարգեալ ի յակոբայ առաքելոյ ի հին եղբօրէ, և ապա հաստատեալ լոկ ի կիւրղէ։ Այլ դիտելի է, զի այս պահք՝ ոչ երևի, կայր յայնմ աղգս քրիստոնէից՝ պատճառաւ քառասնորդական պահոց. զի ասէ Թէ յետ զքննդեան պահս լինեն շաբաթով պահելին, և ոմանք տան. բայց յաւուրս շաբաթոց և կիւրակէից լուծանելին։ Ասակ իբրև բարձաւ այն սովորութիւն, և սկսան եօթն շաբաթով պահել հանդերձ աւուրբք շաբաթոց և կիւրակէի, յառաջ անցուցին շաբաթապահք մի. որ յոմանց կոչիւր պահք նինուէացւոց, և յոմանց պահք գալստեան տեառն։ Նոյնպէս և ի հայս ի տեղի այսր կարգեցաւ այն պահք, զոր նախ սահմանեալ էր սբ լուսաւորչին մեր. և կոչեցաւ պահք առաջաւորաց՝ վասն առաջին լինելոյ ի հայս, կամ վասն յառաջելոյ քան զպահս աղուհացից։

Ի վեր նշխարաց՝ զոր ես սբն գլուխդրէ։

(1) Ասա աւանդելոյն գնեռբայ, և ապաթանգեղոսի, և յայսմ առնրայց. օգոստ. 11. և այլոց, և ես ըստ բարուխոսի յայնն. 311. հոգ. Ճ. ենեղ. փաբեվր. յետ ձեռնադրելոյ գևոնդեայ գրեցն գրիգոր ի կեսարիա՝ ետ նմա ընդ ինդրոյ նոր մասն ինչ ի նշխարաց ոտից կարապետին, և ես և զմարմին սրբոյն աթանագինեայ. ոտն և եդաք ի պատմուճան։ Ասակ Թէ ուստի՝ էր բերեալ մարմին ոտից կարապետին անդ, այսպես աւանդի ի պիտս գնեռբայ և յայսմաւուրս։ Այլն յովհաննէս աւետարանիչ առետարանի ասեն տարեալ էր զայն յեփեսոս ձեռամբ պօղիկարպոսի աշակերտին իւրոյ. և յետ ժամանակ պերմէլիանոս եպիսկոպոս գեկոսի կայսեր ի փախչիլն յեփեսոսէ՝ եբեր ի կեսարիա, բայց ի գլխոյն։ Այլ ի նշխարաց մնացի տուաւ սրբոյն գրիգորի։ Այլ Թէպէտ ոմանք յարտաքին մատենագրաց ասեն, Թէ մարմին սրբոյ կարապետին մինչև ի ժամս յուլիանոսի չէր յայտնեալ, բայց զայս ոչ կարեն հաւաստի վկայութիւք ցուցանել։

Յաւե-

(1) տես զենոբ • երես • 46 • և յայտնասուրքն , թէ խնացեալ հետարացոյ՝ եթէ նոքա գրիգոր առեալ է զմասն նշխարաց յովհաննու , յարուցին խռովուն մեծ • և նախարարքը Հայոց առեալ քաղաքավարին ընծայ բազում՝ խաղացուցին • և ի վերովին վերատին զօրացն Հայոց և ի կամիլ այրել զքաղաքն՝ ետ զևանդ և զմարմինն աճմանապինեալ ցիշխանն անգեղ տան : Ոմանք թէ ոմն ոք էր ոգին աճմանապինեալ , յայտնասուրս ի յովհան • 17 • առանդի լինել եպիսկոպոսի՝ նահատակել յաւուրս գիոկղետիանոսի : և ի թուղթն դաշնից • երես • 421 • ասի , թէ էր եղբայր մարտինոյ մոր արիստակեայ և վրթանէսի • Նոյնպէս գրէ և վարդան , յոր թէ էր եղբայր մարիամու առաքելոյ ոգոյն գրիգորի : (1) տե պետ յօթոսփ • 11 • անեղ կոչի նոքա • փոխանակ դնելոյ անհերձդի • զի անուն ահներոյ նոքա դաւիթ կոչիւր : Ոչ թէ ոմն և ոչ զետեղեցոյց ոգոյն գրիգոր զայնոսիկ ոգ նշխարս , մեք համառօտիւ եդաք ի պատմութիւն • եթէ կամիս , տես յագաթանգեղոս • երես • 362 • 363 • 365 • և 370 : և ի պատմուենն զենոբայ ի պատճէնն առաջինն • երես • 64 • և 73 : և ի յայտնասուրսն • օթոսփ • 11 :

(2) Ի վերս պատերազմին ոչ մայ ի պատահել սբոյն գրիգորէ ի կեսարիոյ :

Գրէ զենոբ ի պատճէնն • ա • պատերազմ ինչ մեծ արարեալ քրմացն ընդ իշխանս Հայոց • զոր չկարացեալ մեր որոշել ընդ պատմագիրս ինչ՝ ոչ եդաք կարդաւ ի պատմութիւնս • քանզի զմեզ առնել և ոչ կամեցաք , հարկեցաք դնել աստ համառօտիւ : Ասէ՝ ասի անդ , թէ յորժամ դարձաւ լուսաւորիչն ի կեսարիոյ , և եկն ի տարօն , ումանք յիշխանացն Հայոց եղբարք Հարիւր արամբք մեկնեալ ի մեծ քանակէ նախարարացն՝ դիմեցին յառաջ ընդ գրիգորի հանդերձ նշխարօք սբոցն • և ի յարձակիլ ի վերայ նոցա քրմացն՝ ձայն եառն առ այլ իշխանս , որք գային զկնի • և իշխանն անգեղ ասեն ձայնեալ առ իշխանն սիւնեաց՝ ասաց • սիւնեայ իշխան չոք ընթացեալ , և առիս , ոյք խլեն այն զօրք : Նա նոքա արագիւ երիվարաւ յառաջ արշաւեալ՝ ոչ կարաց իմանալ , թէ ոյք են • և դարձաւ ընդ կրունկն , և ասէ • պատրաստուեցի մեծ պատերազմի թշնամեաց է՝ հանդերձ բազմութիւն զրօշից • զարձուցուք զգրիգոր յասպահալ տեղի , զի մի գուցէ անկցի ի ձեռս թշնամեաց , և մեք ի թիւրելն պատուհաս կրեցեալք : Յայնժամ իշխանն անգեղ ասեն յանձն արար զնեն գրիգոր հանդերձ պաշտօնեիւք եկեղեցւոյ ցիշխանն մնկաց , և ասէ • փութա՛ տանել Հասուցանել զդուռս յամուրն ողկան , մինչև առցուք՝ թէ զինչ լինիցի • և ինքն առաքեաց զո-

մանս ազդ առնել ՚ի մեծ թանակին հայոց՝ որք հանդարտ
գային զկին , հասանել ՚ի տեղի անդր ՚ի պատերազմ :
Եւ եղև ՚ի գնալ սնձին գրիգորի և որոց ընդ նմա գեպ յամուրն
ողկան , կալան պաշտօնեայք կռոց և ամբ աւանին կուռա-
սայ զանսյս Հանդիպհաց . և սնձն գրիգոր տեսեալ զայնպիսին
վտանգ՝ Թագոյց ՚ի տեղի ուրեք զսնձ նշխարան , զոր ունէր
ընդ իւր . և նշանագրեալ յանձն արար նմ . և հանդերձ իւ-
րովքն գիմեալ էանց երիվարօք առ կուռատաս , մինչև ե-
կեալ հասին յամուրն . որոց զհետ այնդեալ կուռատացիք ե-
կին և պաշարեցին զայն : Այնժամ իշխանն մոկաց յղեաց
գիշերային զոմն Թղթով՝ ծանուցանել զերման իշխանին անդեղ
տան . և նա վաղվաղակի հասոյց առ նոսա արս չորեք հա-
րիւր . որոց եկեալ անդր՝ ցերեկեան արարին զկուռատացիս .
և հալածեալ զնա մինչև յատանն իւրեանց ՚ի կուռատս , ա-
ռին զայն , և զշինուճածս նր կործանեցին :

Լսեալ թանակին հայոց առաջնորդութիւք մեծի իշխանին ան-
գեղ տան գիմեալ ՚ի վր քրմաց և արանց նց՝ ՚ի փախուստ
դարձուցին զնս . յորում վայրի զայրագնեալ արձանայ քըր-
մապետն՝ սկսաւ նախատել զիշխանս հայոց . * ով գնահակո-
,, րոյսք ասէ , և ուրացողք զհայրենի ածան , թէնամիք քա-
,, րեփառին գիսանեայ . ոչ գիտէք , զի մեծն գիսանէ ՚ի
,, պատերազմ եկեալ է վս ձեր , և մատնելոց է զձեզ ՚ի ձեռս
,, մեր , և հարկանելոց է զձեզ կուրութիւն և մահու մամբ ։
Եւ երբեմն կարի լինն վտանգեցան քուրքն , ձայն եբարձ
գեմետր որդի արձանայ , և ասէ . Թէպէտ և յաղթել ոչ կա-
րեմք իշխանացդ , սակայն լաւ է մեզ մեռանիլ ՚ի վր ածոց
մերոց՝ քան տեսանել զնս կործանեալս և եղծեալս առաջի
մեր : Այնմ պահու ձայնեաց և արձան քրմապետ , և ա-
սէ . իշխանդ անգեղ տան , եթէ այր իցես՝ յառաջ մատիր ,
և մենամարտեացուք ես և դու : Եւ իշխանն քաջ երբեմն զարծ-
ուի խոյացեալ գիմեաց ընդ առաջ արձանայ . և արձան ա-
ձեռնարեալ եհար սատակութիւն զտէգն ընդ բարձս նր : Եւ սկ
ցեաս իշխանն . * գիտեա՛ արձան , զի արձանանալ պիտի քեզ
,, այսօր ՚ի տեղւոջս յայսմիկ ։ և վերացուցեալ զձեռն իւր՝
ինքեան զսուրն ՚ի վր արձանայ , և ՚ի բաց եհատ զգլուխ նր .
և յերկիր կործանեաց զայրն . և զի յետոյ ՚ի նոյն տեղւոջ
Թաղեցաւ յիւրոցն , լեռնն այն յանուն նր կոչեցաւ արձան :
Յետ այսորիկ հասին յայն կողմանս և այլ թագմութիւնք քըր-
մաց և պաշտօնէից կռոց յայլևայլ քաղաքաց՝ ոգիք իբր հինգ-
հազար և չորս հարիւր . որոց հանդգուն յարձակեալ ՚ի
վր իշխանացն՝ վանեցին և խզուցին զնս ՚ի լեռնէն անտի . և զի
ամբ գեղջն կուռատաց դարանամուտք էին , յիմանալ հայոց

տագ-

առաքեսցէ՛ ի լեռնէն՝ ըստ առաջ եղելին, և կոչան զանցս փա-
խստեան նոյ • և զօրք քրմաց՝ ի վերուստ հասեալ, նիզ յայնմ
կողմանէ՝ և ոտքս յայսմ կողմանէ՝ ի մէջ փակեցին զիշխանս
Հայոց հանդերձ զօրօք նոյ առ ստորոտով լերինն • և սկսան
կոտորել զնոս • Տեսեալ իշխանին անդէն տան, թէ չէ հնար
ըստ զառ՛ ի վայրն գնալ, զի հետևակ շինականքն քարամբք
վտանգէին զնա՛ ի ստորև, մտրակեաց զերիվար իւր գետ՛ ի
վեր ըստ լեառն • և ձեղքեալ զզօրս քրմաց՝ զերծաւ և էանց
՛ի բլուր մի • ըստ նմին և մնացեալ զօրքն Հայոց՛ ի տեղի անդր
դիմեցին •

Օ այն տեսեալ դեմերտրի որդւոյ քրմապետին արձանոյ՝ պըն-
դեցաւ իւրովքն հանդերձ՛ ի բլուրն յայն • և սկսաւ գրգը-
ռել՛ ի մարտ • Այլք ևքղի բազումք՛ ի զօրաց Հայոց յայլև-
այլ տեղիս ցրուեալ էին, իշխանքն Հայոց զայն օր դադա-
րեցին՛ ի բլրի անդ • և՛ ի վաղիւ անդր եկին ցրուեալքն յօգ-
նութիւն նոյ • յաւելան և յարս քրմացն այլ ևս բազումք՛ ի
տիրակառար քաղաքէ • և եղև թիւ զօրու իշխանացն Հայոց
հինգ հազար ոչխարաւոր • և քրմացն վեց հազար էին հարիւր
քառասուն և վեց • և ձակատեցան հանդէպ միմեանց • Իսկ
յելակարծումն պահու հնչեցուցեալ զփողս պատերազմի՝ դի-
մեցին երկոքին ձակատքն՛ ի վէր իրերաց, և բազխեցան սաստ-
կութիւ • և զօրացեալ իշխանացն Հայոց՝ հարին կոտորեցին
զբազումս՛ ի քրմաց •

Յայնմ վայրի իշխանն Հաշտենից ապստամբեալ դեմերտրեայ, որ
ակամայ կայր՛ ի խումբս իշխանաց, Հատուածեալ՛ ի գնդէ
նոյ եօթն հարիւր արամբք էանց՛ ի կողմն քրմաց, և սկսաւ
մարտ դնել ըստ իշխանս Հայոց • զոր տեսեալ նոյ՝ գրեթէ առ-
Հասարակ լքան և լուծան և խառնեցան • զի էր այրն հզօր
և յաղթող, և՛ ի գործ պատերազմի քաջ • որ և զազանա-
բար յարձակեալ անդէն՛ ի վէր իշխանացն իւրով գնդաւն, ՛ի
մէջ փակեաց զոմանս՛ ի հոցանէ • Յայնժամ ասէ ցնա իշ-
խանն սիւնեաց • ով արիւնախառնած գայլ, զինչդ գարձար յա-
ռաջին բարս քոյ, և սիրեցեր զշաղշակերտուն գազանական •
Իսկ իշխանն Հաշտենից եսեբեալ՝ արծուոյ ձագ կոչեաց զնա,
որ թևաւքդ ասէ Հպարտասցեալ ես, և չկարես առնել ինչ •
Ընդ այս չհանդուրժեալ իշխանին սիւնեաց՝ յարձակեցաւ
սաստկութիւ մտրճ՛ ի ձեռին՛ ի վէր անօրինին, և Հարեալ
ուժգին ընդ սաղաւարտն՝ վիրաւորեաց զգլուխ նոյ • և սաս-
պաւ զաստուցեալ զնա՛ ի գնդէ իւրմէ՝ տարաւ առաջի իւր
Հալածական մինչև յանդիման ինքնակնեաց տեղւոյն • և մկրճ
ընկեց զնա յերիվարէն • և իջեալ՛ ի վայր՝ եհատ զգլուխ նոյ •
և գլորեալ զմարմինն՝ ասէ • տեսցեն զքեզ անգեղք, և գի-

տացեն , թէ արծուոյ հարեալ է վնասակար ըստ նախատանացն՝ զոր եառեալ ինձ . և աստի եղև կոչել զանուն տեղւոյն արծուիք : Եւ զի նաև իշխանն արշակ (կիմ արշուշ) համախոհ էր իշխանին հաշտենից , տեսեալ զմահ նոքա՝ զգուշացաւ անձին , և զօրեցաւ ՚ի տեղի անգրկի : Այլ իբրև եառնս զնա իշխանն արծրունեաց ՚ի բացուստ , հուպ եղեալ ՚ի տեղին՝ իբրև թէ չգիտեալ զինեալ նոքա անդ , յանկարծակի դիմեաց ՚ի վեր նոքա արագ . և իշխանն արշուշ առ տապնապին շուտափոյթ վազեալ ՚ի տեղւոջէն՝ փախեաւ ՚ի մէջ անտառաց . և ՚ի խուճապիլ իւրում՝ կտրեաց մի փայտի ցցելոյ ՚ի ծառոյն մեծաց ըստ սիրտ նոքա . և անկեալ մեռաւ անդ . և տեղին կոչեցաւ արշուշ ձոր : Իշխան իշխանն արծրունեաց և զբռնապետան աշխարհատոյ , որոյ անուն էր մեռակէս . և ՚ի թագ ընկեց զՔիկունս նոքա հանդերձ պատանուցաւն . և Թաւալեցոյց զմարմին նոքա ընդ գառ ՚ի վայր լերինն . յորմէ և տեղին այն կոչեցաւ մեռակէս :

Պատճառ անտի իշխանն արծրունեաց եկն ՚ի տեղի Հնկատուն . և եառեալ , զի դեմեաւր որդի ալծանայ քրմապետի , և իշխանն անգթեղ տան քաղքենին զիրեարս սատկումբ . և սա ինքն ՚ի վէր հասեալ՝ եհար ՚ի Թիկանոյ զաշոյ ուս դեմեաւրեայ , և ՚ի վայր ընկեց զնա յերկիւղածին . և եհատ զգլուխ նոր : Եւ յայնմ հետէ վառնձայրեալ տկարացան քուրմքն ասորւոյ իշխանացն հայոց . և անկան յաւուր յայնմիկ աղք իբր հազար և երեսուն . և քշեցին և ձերբակալ եղեն : Եւ ակ ՚ի կողմանէ գօրուն իշխանացդ տակաւ մեռան . և որս սպանան ՚ի դեմեաւրեայ և քաջակորով պատանին որդի իշխանին մեռակայ : Եւ յետ մեռանելոյ դեմեաւրեայ՝ դադարեցան ՚ի պատերազմելոյ . և Թաղեցին երկնքին կողմանէն զմեռեալս իւրեանց : Եւ գրեցին զնիշատակ այնր պատերազմի յարձանս գերեզմանաց՝ առուի և Հելլենացի գրով :

Եկին ապա իշխանքն հայոց զօրօք իւրեանց՝ երեկօթս առնել յինանձնեան տէր լերին . և առաքեալ արս՝ կոչեցին անդր զնքն գրիգոր և զորս ընդ նմ՝ յամրոցին ողկանայ : Եւ եղև ՚ի դառնալ նոցա ՚ի գիշերին՝ մնացորեացս չհնազանդեցան . և ահա տեսին յանկարծակի լոյս աստղիկ ծագեալ ՚ի նմ ընդառաջ , զորս պահեալ էր գրիգորն . և բացեալ զաչսն ՚ի կատ՝ տեսանէր զնոսա երեսանց մինչև ցկէսուրս աւուն . և զայն գիշեր անդր օթևանեալ՝ եկին ՚ի վաղիւ անդր գտեալ յինանձնեան տեղին : Եւ մինչև հասեալ էր արեգն գրիգորն անդր , իշխանքն հայոց կոչեցանեցին զառաջին դեմեաւրեայ կուռքն : Եւ ՚ի ժամանել անդ արեգն հանդերձ նշխարօքն , եկին դեպ ՚ի մեհենին մատրկային տեսլեամբ , և փախեան ՚ի մեհենատան աշտիշատոյ .

և

և սքին գրիչդ որ եաս կոչծանել նաև զմիւս բազմին գիտանեայ։
Եաս քանզի էդդ լսողսա զանակուն այնդ երկուց կոտդ գե-
մուրի և գիտանեայ զօրքն Հայոց հրամանաս սքին գրիչդն
չինեցին և կեպեցի ի տեղւօջ բազնին գեմն տրեայ. և ի մէջ
գիշերի առեալ ընդն գրիչդն ընդ իւր զգենոք և զալբիանոս
եաս ընդ ի ներքսակողմն տաճարին տեղի տապանաւոր. և
Հանգոյց անդ ի կաւեղէն տապանի զմանն ինչ նչխարաց նոցա
կարապետին, (այն է՝ Թիկնամէջն Հանգերձ արմկօքն, և ձախ
Թեն Թիկամքն, և աջակողմեան բարձն. և այլ մանր ոս-
կերք՝ ընդ աւանդելոյ ի գիրս գենոքայ.) նոյնպէս և զդլուխն
և զաջ Թև սքին ամէն անապինեայ. և ասպա խնդրեաց Յոյ ե-
րանելին գրիչդ որ անքոյթ պահել ի նմին տեղւօջ գինչարս
օգց, և չնորհել բժշկութի մերձեցելոց ի նա Հաւատով. և
եաս կատարել անդէն զոտն յովհաննու կարապետին ի նա-
տարդի. ա։ Յարէս պատմի ի գիրս գենոքայ. զոր լրա-
գոյց յովհաննէս մաղիկանեան՝ յաւելուլ ի նոյն ինչ ինչ յա-
ւանդուած։

Ի՝ ՎԵՐ ԳԼԽԱՅ՝ ՈՐ ԷՐԷ ՆԱ ԻՆՔՆ ՔԵՆՈՔ ԱՍԱԾ։

Ա ԱՐԾԵՑԻՆ ոմանք յարդի Ճմկիս, Թէ գլակ և գենոք լոկեն
այլևայլ անձինք ազակերտեալք սքին գրիչդի, և կարգեալք
առաջնորդ լինեալկնեան վանաց։ Այդ գիտելի է, զի այս
երկու անուանքն զնոյն անձն նչանակեն. վասն զի գենոք է
յատուկ անուն, իսկ գլակ մականուն նմ։ Եւ այս յայտնի
ցուցանի ի բանից նորին գենոքայ. որ գրէ զանձնէ ըստ հին
ձառընտրայ ի վարս սքին անտունի և կրօնիպեայ այսպէս.
Ղուսաւորիչն մեր յինեալկնեան տեղին * հիմնարկեաց զեկե-
,, ղեցին. զոր յիմ աւելի անուանեան վէր (այ ի վէր մական-
,, ուանս) եզ գլակայ վանք ։ Եւ ի բերանոյ լուսաւորչին
զրե առ եղբայր իւր եղիազար՝ այսպէս. * անդ (այ յինն-
,, ակնեան տեղին) զբո եղբայրն եմ ձեռնադրեալ եղկս.
,, և ըստ կարի աղաչանացն զանուն տեղւոյն փոխեցաք յիւր
,, անուանն յաւելեալ (այ յիւր անուանն երկդական) Հաստա-
,, տեցաք գլակայ վանք ։ և այս ըստ ձեռնադրեայ։ Իսկ ի
տպագրեալն. երես. 22. դնի այսպէս. * անդ զբո եղբայրն
,, իսկ իմ ձեռնադրեալ է եղկս. և ըստ կարի աղաչանաց զա-
,, նուն տեղւոյն փոխեցաք յիւր աւելի անուանն ։ Ո այն յայտ
առնէ և բան յայտմաւուրաց. օգոստ. 11. երես. 4. յաւելն,
Թէ այն մենաստան * կոչեցաւ վանք գլակայ՝ վասն Հօր վա-
,, Հագն, զոր կարգեաց սքն գրիչդ զին ոմն յաշակերտաց
,, իւրոց գլակ անուն Հայր վանացն գեղբայրն գազարու ։

(3) Ա. ԿՈՐ. Ը.

Ա՛յլ՝ յայտ է թէ զենոբ էր եղբայր զազարու (կամ եղիազարու) , և առաքնորդ այնր վանաց կարգեալ՝ ի լուսաւորչէ . ուրեմն նա է անուանեալն գլակ • Աստի և՝ ի ճառընտիրս անխտիր դնի ուրեք գլակայ վանք , և ուրեք զենոբայ վանք . ՚ի օրոյ և թուական վիճակ մեծոցելոյն դնէ յայտնագոյնս • * վանք ,, գլակայ առաջնորդ զենոբայ վիճակի ՚ : Այլ՝ ի կարգս առաջնորդաց իննականեան վանից նախ առաջինն դնի զենոբ . և ոչ յիշատակի զատ՝ ի նմանէ այլ ոք գլակ անուամբ :

Ա՛ստանօր գրէ քուզանդ • դպր • Գ • գլ • 3 • Թէ սալոմուն էր հայրապետացն հայոց յառնն եօթնևիսց գնալ հանդերձ թագաւորաւ և իշխանօք անդ յեկեղեցի սքին յօվհաննու՝ ի տարրոն՝ ի վանան իննականեան , և պնդգել . զոմանք առնէին ասէ և յայլ վկայարանս : Օ՚այս բան ոչ համարձակեցաք դնել՝ ի պատմութիւնս , զի բաց՝ ի քուզանդայ այլոսաւեք չօնիմք առանդել :

Ի՚ վէր հասեալ՝ ղբաս կարգեաց սքին գրիգոր պաշտօնեայ դարձեալ
՚ի տրմաց . յորմէ սկիզբն եղեալ բազմելոյ պղենկիս :

(1) Զորի՚ ի կանոնագիրս՚ի կանոն սքին սահակայ , Թէ՚ի դարձուցանել սքին գրիգորի ղքուրմն՚ի հաւատս , և յօրհնել զինս քահանայ (ոյզ եդաք՚ի պատմութիւնն) , խնդրելին նոքս իւրեանց հաստ . և սքին գրիգոր սահմանեաց առնուլ նոյ տասանորդս՚ի ժողովրդոց , և եպիսկոպոսաց առնուլ տասանորդս՚ի քահանայից , նաև զպտուղս երկրի և զբաժին զենելոց . ևն : Օ՚այս բան յառաջ քերեալ ներսեսի չնորհալւոյ՚ի Թուղթն առ միջագետս , ասէ՝ Թէ սահ սկիզբն կալաւ քաշխեալոյ աղքատաց զգենլիս : Այլ բան չնորհալւոյն է այս . * Զորեալ է ,, ասէ՚ի կանոնական գիրս սքին սահակայ հայրապետին , եթէ ,, յետ դառնալոց սգոյս հայոց՚ի կռոց մոլորութէ յաճախա- ,, նօթուելն՚ի ձեռն սքին գրիգորի , եկեալ առաջի նորա ,, քուրմքն հաւատացեալ , և ասեն , եթէ՚ի հեթանոսութենն ,, ՚ի պիղծ զոհից անտի ունեաք զկերակրիլն մեզ և որդւոց ,, մերոց . արդ՝ յայսմ հետէ հրամայեացէ նորուն ձեր զպատ- ,, ճառս կենաց մերոց , Թէ որով ապրեացուք : Այլ նա սահ- ,, մանեաց նոցա տալ տասանորդս յամէ , ոչ զևտացւոց քահա- ,, նայիցն՚ի հնուէն : Այլ հրամայեաց ժողովրդեանն , զի ,, փոխանակ մեռելոտի կռոցն նուիրաց , զոր մատուցանէին ,, յառաջադոյն , նուիրեսցեն միոյն ոյ նուէրս յանգանից ,, կենդանեաց զինմամբ , օրհնուէ աղիւ խոսանելով՚ի զատ- ,, կի յարութէ նոն , և յիւրաքանչիւր տունս նորունականս՝ և ,, յերեւելի սքին , ՚ի յիշատակ ննջեցելոցն՚ի քս , իբրև զտուրս ,, ողորմութէ՚ի կերակուր աղքատաց քաղցելոց՝ յանուն նոց : Այլ

,, ՚ի ղենլեաց անտի օրինադրեաց տալ հնձոցելոց քրմացն մա-
,, սունս , ոչ միայն զոր այժմ տան երկի և մորթի , նաև
,, այլև յոլովագոյնս , զր խափանեալ է յայժմուս ՚ի յաղ-
,, քատուածէ և ՚ի ժլատուէ տուհղացն ։ Եւ զորդիս նոցն ետ
,, յուսումն քրիստոնէութեան՝ լինել քահանայս և ժառանգս
,, եկեղեցւոյ , և կեալ ընծայութեամբ ժողովրդեանն ։ Ուրդ՝ ասէ
,, պատճառս մերոյ ազգիս մատաղ առնելոյ, և թէ երբ և յում-
,, մ՚ օրինադրեցաւ , այս է ստուգութիւն՝ զոր գրեցաք՝ ոչ ըստ հրէա
,, կանացն ,քանզի զի որ առնէ ըստ նոցա , նզովս ընկալցի ։
Որով յայտնի ցուցանէ շնորհալին , թէ այսպիսի նուիրմունք
կարդեցան ՚ի սկիզբ լուսաւորչէն մերմէ ոչ իբր զոհ ինչ մատու-
ցանելի նմա , այլ՝ իբր տուրք ողորմութեան ՚ի նպաստ կարօտելոց
վս ննջեցելոց • ոմն և քիմ բանիւք քայքայել զայս ՚ի թղթի
անդ • և ասէ ,, թէ մի՛ ոք համարեսցի զայս իբր պատարագ-
հին օրինաց • զի * ՚ի գալ ձեռնարկութեամբ խափանեցան (ասէ
,, այսպիսի) առաջերք և օրինակք ։ Ապա թէ ոք ասէ * լսատ
,, հրեական օրինաց առնլոցն զմնատաղ զատկին , կամ զմի-
,, շատակ հանգուցելոց ՚ի քո , ոչ միայն խոտելի է , այլև չար
,, և վնասակար • քանզի այնպիսին յայտ առնէ , թէ գեռ-
,, ևս չէ՛ քնի արեամբն սրբատեալ ՚ի մեզաց , այլ՝ տակաւին
,, առաջերական ծառայէ օրինաց ։ Յաւելու գրել հնոր-
հալին և զայլ բազում բանս • զորս երկար լինի յիշել բերել ։
Ոմն զայս կրկնէ և մխիթար կոչիցէ ՚ի պինդին , զոր գրեաց
՚ի Հռոմէ առ սրբազան պատն կղեմէս վեցերորդ՝ հանուձայն
հաւանութեան եպատց և ընդպատցն հայոց • որպէս գրի ՚ի կարգս
ժողովոց • հատոր • էջ • երես • 1226 ։

(*) Զնման ինչ այսր գործոյ տեսանեմք արարել և համմտուհան
լուսաւորչին՝ զի՛ն գրիգորի պապին առ անդղիացիս , յո առ
ինքնիւրեան՝ ՚ի գառնալ նմա նորոգ յաճախատուի • ոչ յայտ կ ՚ի
թղթոյ նմա , զոր յղեաց առ մելիտոս արքայն ՚ի գերմանիա •
քզի գրե անդ՝ ազգ առնել օգտատինեալ եպիսկոպ , որ էր իբր
առաքեալ և քարոզիչ անգղիացւոց , թէ պիտոյ պարտ իցէ
վարիլ ընդ այնոսիկ նորադարձան • Ծանո՛ւսանել նմա , զոր խոր-
հեալ է իմ կարգել վմն նմա • և յետ ծանուցանելոց ինչ ինչ վս
մեհենից նոցին՝ թէ զինչ պարտ է առնել , յաւելու • * Այս
քանզի ասէ սովոր են (անգղիացիք) բազում եզինս զենուլ
՚ի պատարագ դիւաց , պարտ է և յաղագս այսր փոփոխութեան
ինչ հանդիպից առնել ՚ի նմա • իբր զի յաւուր նաւակատեաց
կամ տօնից սքից մարտիրոսաց , որոց նշխարք ամփոփին
անդանօր , արասցեն իւրեանց տաղաւարս յոստոց ծառոց
շուրջ զեկեղեցեօքն , զորս ՚ի մեհենից փոխադրեցին (՚ի տաճր
ՀՀ) և պարկեշտ խրախճանութիւք կնքրեսցեն զտօնախմբութիւն ,

„ Ա՛ի և զոհեացին սատանայի զանաստուածս, այլ՝ ի փառս այ-
„ սր խրեանց ուտեստ զենուցուն ջնջս. և տուընդին ձամի գո-
„ հուի մատուցանեն վա յագեցուցանելոյն։ Օ՛ի յորժամ ար-
„ տաքին լինէ (սովորական) խրախուճն նոցին Թոյլ տայի նոյ,
„ դիւրաւ մարթասցին՝ ի ներքին խրախուճս քերել։ Վ՛անզի
„ յերեսաւ անկարելի է զայմ լինել միահաղոյն՝ ի քաց հատա-
„ նել՝ ի կորդացեալ մտաց. զի որ ջանայ՝ ի բարձր տեղի՝ ի
„ վեր ելանել, հարկ է նմա աշխատանօք և ատն առ ատն վե-
„ րանալ, և ոչ եթէ ընդոստ ընթացիւք։ Ա՛սանիկ և ձեր
„ ի յայտնել զինքն ի՝ էլեան ժողովրդեան յեդիպտոս՝ պահեաց
„ ի նե ըլ խրեանց յատուկ պաշտամանն գկերպաւորի գոհից,
„ զորս սովոր էին նուիրել կուռց, պատուիրեաց նց նուիրել
„ ինքեան պատարագ գկենդանին. ոչ զի այսու փոփոխելով
„ զսերտս իւրեանց՝ Թողցէն ինչ ինչ՝ ի գոհից, և ինչ մի յայնց
„ պահեացեն. զի Թէև նոյն իցեն կենդանիքն՝ զորս սովոր էին
„ նուիրել, այլ սակայն զայնսոսիկ գոհելով ոչ գիւրաց,
„ ոչ ևս նոյն գոհն լինիցին ‖ ։ Ա՛յս բանք են երանելւոյն
՝ի Թեոդղոն. հգ. ամ կա. գէրտ. ձա. երես. 1176. և 1177. ըստ
տպագրուե վենետկոյ յամի. 1744։

Ա՛ւր գնի և ծանօթանալի լինէ՝ ի նոյն երես՝ ի գուսանավիլեայ
՝ի վէր այսր բանի գրի գորի պապին, և ասի այսպէս. * Ա՛յսմ
„ խոհական քաշեկարգուե ոչ տանի տարապայման նախան-
„ ձայուգուձի ոմանց. որոց հեշտալի է աղաղակ քառնալ,
„ եթէ անհնար արարիչք համային (զայդպիսի ծէս) , և հա-
„ տիք իսպառ մինչև ցարմատս մանուկս , ևս ։ Ի պատճառս
„ այսպիսի տարադէպ բանից բազումք եղեն՝ որք ստիպեալ
„ կործանեցան՝ ի Հերձուածս և՝ ի հերետիկոսուԹիս. զորս
„ բարեդէպ հոգւաւարուԹէ գրաւեալ էր արդեօք՝ ի մոլ-
„ ընսի ծոց եկեղեցւոյ. գուցէ և այլք անդրէն գառնայցին
„ ՝ի գոգ միուԹեան, եթէ ամանք՝ ի գժկամակ անձանց
„ էհին ցանգապատեալ զձանապարհն փշովք. զի են՝ որք
„ գժդմնին ըստ էնչէն արատս լինչ (ծիսից այլոց), և զայլ լինչ
„ ծէս պահանջեն. որք Թէպետև գոլիզի լինն իցեն, բայց
„ գուցէ նուազ հարկաւոր ։ և են՝ որք զնուազ գոլիզի իրս
„ ջանան ջնջել, բայց յանդէպս. որոց տանջին հարք սիք
„ վա տուԹոյ և սիրոյ միաբանուԹե. Իբր զի՝ ձկնորսաբար
„ պարտ է մեզ առնել, և ոչ արիստոտելաբար. ոչ և գրել
„ է՝ ի նամակի եպիսկոպոսն պոնտոսի առ լեւոն կայսր ‖ ։ Ա՛յլ
գրէ հեղինակն. որով ոչ կարի ցուցանել, Թէ պարտ է նաև
զանկարգ ծէսս պահել տալ հաստատուն. այլ՝ որ տանելին
է Թոյլ տալ. իսկ ոչ անկարգն է՝ ի բարին փոխել, և կամ
բարւոք կարգել։

Ի ՎԵՐ ԵՒՏՅԻ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍԻ ԿԱՅՍԵՐ .

(1) Ի ԵՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ՝ որ գրեաց զվարս մեծին Կոստանդիանոսի , պատմ . Բ . 67 . Թէ յետ հաւատալոյ նմա ի քրիստոնեայսն կանաչով ի յորդանան ակրտիլ՝ ապաեաց քիչ ժամանակս . և ոչ գտեալ միջոց դիպուկ՝ ի վերջին աւուրս մահ ի վախճան իւր ընկալաւ զնկրտութիւն ի կողմանս Նիկոմիդեայ : Որոյ գրեն նաև սոկրատ և սոզոմենոս և Թէոդորիտոս՝ քաղեալ ի բանից Եւսեբեայ . և այլք բազմք , որք գնոր պատմութիւն գՀետ երթան : Իսկ սակայն այլք աւ Հաստատակ ընդ Հակառակն պատմեն , Թէոփրանէս , անաստաս գրագիր , կեդրենոս , գոնաթաս . ՃԻ . 2 . գլխակս . Բ . և մատենագիրն եկեղեցական տարեգրութեայ ի պատմութիւն գործոյ սքանչելոյ եւ ոչ սակաւք . որք միաբան աւանդեն , Թէ կոստանդիանոս մկրտեաւ ի սիրելի սեղբեւտարանէ ի Հռոմ :

Որ զանս սիրէ Հաստատել և խորհրդակից , որ եր ի ժամս սկզբնատոյ և սոզոմենեայ . և գրէ զպատմութիւն գարձն կոստանդիանոսի և մկրտութիւն նոր վկայօքն ագաթանգեղոսի՝ այսպէս .

Ե . 80 . * Ես յառաջ քան զՔրիստոս՝ մինչդեռ կեսար էր ,
,, պարտեալ ի մարտն , և տրտմութիւք մեծաւ ննջեալ , երևու-
,, ցաւսաւ նմա ի քուն խաչ առաքինեայ յերկնից պարուն-
,, կեալ գրով ասէ . այսու յաղթեա . զոր արարեալ սուգ-
,, նոյն (այ նշան գրօշակին) և յառաջաբերեալ՝ յաղթեաց պա
,, տերազմացն : Այլ յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէ իւրմէ
,, մաքսիմեանէ՝ ի դաւերն դիոկղետիանոսի՝ յարոյց հալա-
,, ծանս եկեղեցւոյ . և զաւազումն վկայեալ , ինքն եղեփան-
,, դահան բռնատուիչքն ընդ քաղդր ընկալեալ մարմնոյն ապա-
,, կանեցաւ վճռ յանդգնութեն . զոր ոչ կարացին բռնել արիո-
,, ղական կախարդքն , և մարիակեան քաժիշկքն : Յաղագս
,, որոյ յղեաց առ արգասս՝ առաքել նմա գիւթս ի պար-
,, սից և ի հնդկաց . սակայն և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ :
,, Որ և քուրմք ասեն ի դիւոց խրատուէ հրամայեցին
,, քաղմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանն , և ջերմ արեամբ
,, լուծանել և ողջանալ : Որոյ լուեալ զայնուն մանկանց հան-
,, դերձ մարդն կախանամարէ՝ գնացեալ մարդասիրեաց , ըզ-
,, նոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն : Յաղագս
,, որոյ զիտեսարէնն յայդ ընդառնէ , յանորնական տեսուի յա-
,, ռաքելոյն առեալ հրամանն՝ որթիլ լուացմամբ կենսատու
,, աւազանին ի ձեռն սեղբեւտարանի եպիսկ հռոմայ . որ ի
,, նմէ հալածանացն Թադուցեալ եր ի սերտպահին լեառնն .
,, յորմէ և աշտակերտեալ՝ հաւատաց , զբանսաւորմն նմա քառ-

,, նալով ոյց յերեսաց նը • ոչ համառօտ ուսուցանէ քեզ ա-
,, գաթանգեղոս ‖ ։ Այլ ի վէր այսր բազմ վէպք են առ լա-
տին հեղինակս , զորոց չէ մեզ հարկ խօսիլ ։

Լաւ զոր ասէ ատտ խորենացին , Թէ կոստանդիանոս յիշ-
քան զթագրելն եռես զնաչն իմանայ յառաջ քան զառանձինն
թագրել նորա • զի նա Թէպետև նախ քան զառեսանել զնաչն
յառաջնմէ թագրեալ էր ի տեղի հօր իւրոյ կոստայ , որպէս
յիշէ և խորենացին ի նմին տեղւոջ , բայց կայրն և մայր-
սենտիոս և լիկիանոս • մինչև յետ առեսանելոյ զնաչն վանեաց
զհակառակորդս , և տիրեաց առանձինն միահեծան ինքնա-
կալութիւն ։

ի վէր գնալոյ պրպատոյ և սէյն գրիգորի ի հռոմ • և հիւպատոսէ
դալին , և յետադարձեալ պարսիցդառնին ։

(1) Ամենայն մատենագիրք մեր վկայեն , Թէ ընդ տրդատ և
ընդ գրիգոր գնացին ի հռոմ ։ Ագաթանգեղոս առենա-
գրիր նորին տրդատայ • երես • 389 • մինչ ի 392 ։ զինոբ ենկս
աշակերտ սրբոյն գրիգորի լուսաւորչին • երես • 25 • 75 • և 92 ։
խորենացին • Բ • 81 ։ յովհաննէս կաթողիկոս ասողիկ • Բ • 1 ։ ներսէս շնորհալին ի վիպասանութեանէ ի համարն • իկ •
և իգ ։ գրիգոր կաթողիկոս տղայ կոչեցեալ ի թուղթն առ ա-
րեւելեան վիպս ։ վանականն վիպ ի ձառս ինչ հաղորդմանց ։
վարդան վիպ ։ կիրակոս գանձակեցի • և այլք • Ը որս և ձառ-
ընտիրք • և յայտմատուրք • նոյեմբ • 18 • երես • 248 ։ Աստ խոնք
և ի գիրս եղիշէի • գլ • ճ • երես • 71 • յասելն հայրապետաց
հայոց ի թուղթն առ յոյնս • * այնպէս և զնաւասարն որ ի քր,
,, ընկալեալ (տրդատայ) ի ձեռ եպիսկոպետէն ի հռոմի (ըսո
,, յեռափրայ • հռոմիոյ) լուսաւորեալ զեպտասարայն կողմանս
,, հիւսիսոյ ‖ ։

(2) Յիշատակէ զայս յայլոց և նիկեփորոս կալլիստոս յոյն պատ-
միչ • գիրկ • Ը • գլ • 35 • * Այն ասէ՝ որք առանդեն , Թէ գրիգո-
,, րիոս հանդերձ տրդատաւ եկին առ մեծ ինքնակալն կոս-
,, տանդիանոս • որ և լուեալ (՝ինձի) զբանսն եղև ‖ ։ Եւ հայրն պրաւինա ի
կարգէ քարոզչաց գրի ի պատմութէ իւրում • տոմ • ա • գլ • 8 •
առ կլեմէսի • կապ • ա • երես • 26 • Թէ տրդատ և գրիգոր
գնացին բազում նախարարօք առ մեծն կոստանդիանոս և առ
սեղբեստրոս ի լսել զգարձ կայսեր ի հաւատս ։ Աստ այսմ
և այլք բազումք ի նոր հեղինակաց լատինացւոց ։ Մեհաբեռ
և բառական էր միայն վկայուն ագաթանգեղոսի • որ և ինքն
խոկ՝ ոչ երևի՝ Ը տրդատայ գնաց • զի ոչ միայն ի թուղթն

դաշնոյ՝ որ գրեցաւ ի Հռոմի՝ յԱրշի նա , այլև ի յոհնարկէն ըլնոսկն պատմութեն նորին ագաթանգեղոսի ի կամն . ձկէ . ի կարգս իշխանաց գնացելոց ի Հռոմ դասի ընդ անուամբ առենադպրի , յասելն . * իշխանն առենադպիր ‖ . որ ասի ինքն և ագաթանգեղոս : Եւ թէպէտ անդանօր ի հայերէնն . յերես . 389 . գնի * իշխան մատենագրութեն տան ‖ . բայց որպէս երևի՝ սխալ գրագրաց կայ ի բառդ՝ մատենագրութե . իբր զի՝ փոխ գնելոյ , մատենագրութե կամ դպրութե , եդեալ և մատենագրութե . և կամ գուցէ մին յերկուց թողեալ է ի բաց . սպասթէ ոչ՝ ոչ լինի գնել մատենագրութե , այլ՝ մատենագրեցեաց : Եւ թէև չէր գնացեալ ագաթանգեղոս ի Հռոմ , շատ և այն՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ ինքն էր առենադպիր արքային տրդատայ . յորմէ անմարթ էր թաքչիլ երթալ կամ չերթալ նորին ի Հռոմ .

Ասէ թէ սքէն գրիգոր ընկալաւ զիշխանութի եպիսկոպոսութե կամ պատրիարգութե ի գլխոյ սեղբեստրոսէ ի գնալն ի Հռոմ, այս է աւանդութի ազգին՝ առեալ ի թղթոյ դաշնոյ . Օ այս լիչէ և գրիգոր կթիղն տղայ անուճանեալն ի վերոյիշեալ թղթի իւրում՝ յասելն . * մինթէ ոչ խոնարհ սրտիւ և աներկբայ ,, մտօք էաւ յանձն (լուսաւորիչն մեր) գնալ ի կեսարիա , ,, և գրձել ի Հռոմ , և առնուլ ձեռնադրուն ի գլխոյ սեղ- ,, բեստրոսէ . և թէ իւրքն ամ ոչ կացին ի նոյն միաբանու- ,, թեան ‖ . (երես . յեո՛ . 104 .) ուր ձեռնադրութէն ասելով՝ յայտ է թէ իսկոյն զմեծագոյն ձեռնադրութի և զիշխանութէն քան զոր ընկալաւ ի գլխոյ սեղբեստրոսէ . այլ և ձեռնադրութի և իշխանութի եպիսկոպոսութե կամ պատրիարգութե .

Եւ վանական վէպ ի չհաս հարցմանդ իւրոց ասէ , թէ ի գնալ սքէն գրիգորի ի Հռոմ՝ * զոյնպիսի առաքելական ,, այր լուսաւորիչ՝ պատ կարգեցին ‖ , այ մեծ հայրապետ : Եւ կիրակոս ասէ , թէ սքէն սեղբեստրոս էտ սքէն գրիգո- րի * աթոռ հայրապետութե՝ ոչ աթոռակալի պետրոսի ‖ . որով իմացեալ լինի իշխանութէն պատրիարգութէն : Այս հայի և քան չարանկանին , ուր ասի . * կեցի զորդի ծա- ,, ռայի քոյ , զոր ի հռոմայեցւոց գահիցն վերապատուհեցեր ‖ . այ է՝ կեցի զյայծորդ ծառայի քոյ սքէն գրիգորի . զոր (այ զսքէն գրիգոր) վերագոյն պատուհով պատրիարգութէ պատ- ուհեցեր ի ձեռն գահին հռոմայոց : Օ այս քան չարակա- նի յառաջ քերեալ վանական վէպին՝ գրէ՝ ի սոյն միտ ի մեկ- նութէն , թէ * լուսաւորիչն գրիգոր ի հռոմայոց գահիցն ,, պատուհեցաւ ‖ : Օ նոյն գրէ և տաթևացին . հպ . ի . պ . 47 . երես . 639 : Եւ թէպէտ նոյն սա տաթևացի ասէ ի նոյն հպարտն . ի . պ . 9 . երես . 548 . թէ * լուսաւորիչն գնաց ի

,, հռոմէ ոչ մի՛ ձեռնադրութեան , այլ՝ միոյ սիրոյ և միաբա-
,, նութեան ։ • քայց և ինքն իսկ յաւելու անպէն՝ ի նոյն երես •
548 • էջ • 2 • թէ * ի հռոմ գնացեալ՝ եղև հայրապետ և
,, պատ ։ Որով կամի ասել, թէ սքան գրիգոր կարգեցաւ ի
հռոմ մեծ հայրապետ կամ պատրիարգ ի սքան տեղեաւորու-
թեան պապին , որ գոլով գլուխ եկեղեցւոյ՝ ունէր իշխանու-
թիւն կարգելոյ պատրիարգ • ոմն գրի և ի Թուղքն
գաշանց ։

Այժ թէ եղև դարձ սիրոյ ի միջ տրդատայ և կոստան-
դիանոսի , յայնմհետէ ազաթանգեղոս՝ ի կարգի պատ-
մագրութեան լուծում • երես • 391 • յաւելն • * Այսպէս կոստան-
,, դիանոս • • • արբայնն տրդատայ էբրև եղբօր սիրելոյ սէր
,, ցուցեալ ուրախութիւն մեծաւ՝ առաւել քան ածածանութեան
,, նէր , դարձեալ առեալ կռիւ ընդ նմա , մինչտրդ կալեալ զս-
,, հաւատան՝ որ ի ձեր քէն էր • զի անչուշտ միանգամ ի լուն
,, զհաւատարիմ սէրն ի միջ թագաւորացն պահեացեն ։ Ասէ
զինոբ՝ ըստ որում աւանդի ի ձեռագիրս • ի պատճէնն • Բ • պատ-
ճառ գնալոյ սքան տրդատայ ի հռոմ դնէ զդարձն • * Ստո-
,, հուրդ առեալ ասէ ի միջ (տրդատ և գրիգոր) գնալ ի
,, գուան կայսեր՝ ի դնելոյ դարձեալ խաղաղութիւն ի միջի
,, իւրեանց ։ Օ այս յիշէ և սքան վերծանէս ի Թուղքն իւր
առ կոստանդ կայսր • * Յուշ լիցի քեզ առ պայմանն ուխտի
,, հօրն քոյ կոստանդիանոսի , որ առ մերում Թագրին տըր-
,, գատայ ։ Այս բուզանդ , որոյ վկայութիւն յայսպիսիս չէ
մերժելի , պատմէ • գ • 21 • երես • 83 • Թէ հրեշտակքն ա-
ռաքեալ ի հայոց աս վաղէս՝ աղաչէին օգնել ինքեանց • և
կայսրն հաւանեցաւ * զուխտն յիշել զդաշանցն կռելոց՝ զերդ-
,, մանցն հաստատութիւն , որ միջնորդութիւք ի միջ կայսերն
,, կոստանդիանոսի և ի միջ Թագրին տրդատայ եղեալ էր ։
Օ Նոյն ասէ և ջնարհալին • Վիպա • կճ • * ի յուխտ գաշանց
,, միաբանեալ , Թագրացն երկուց եղեալ ։ Այս ի հին Ճառ-
ընտիրս ի գոնէ լսաս ասի , Թէ սքան տրդատ և գրիգոր և կոս-
տանդիանոս և սեղբեաստրոս * դաշինս դնեին , կռակս գրեին ,
,, երդմնեաս անյուծանելի երդնուին ի վէր միմեանց ի կեալ
,, և ի մեռանել՝ ազգիւ յազգ միանալ յաւիտեան ։ Այս վա-
նական վէպ ի նախայիշեալ տեղւոջ գրէ , Թէ յորեքին ընդ
* քան արեամբն ի մէջան խառնեալ գրեցան եղբարք ։ Այս
վարդան պատմիչ գրէ , Թէ * եդին դաշն ուխտից կալ և
,, մնալ ի վէր միմեանց • զկնի ուխտին ասեն՝ ի գրելն Թա-
,, գեալ յահաւոր խորհուրդն ։ Այս կիրակոս գրէ • Ոնդալ
,, եղև նմա (այն սքան գրիգորի) ընդ մեծի ազքային տրդա-

,, բոսի և պօլոսի, և մեծ Թագաւօրին կոստանդիանոսի, և
,, սքը Հոյլրասլաւին սեղբեսարոսի, դնել ուխտս և դաշինս
,, ի միջ իւրեանց ։

Նոյն կոստանդին կաթուղիկոս ի ժէ. դարուն դրէ ի Թղթին՝ որ յիշեցաւ ժողովին վերջնոյ, (որ և գնի ի վերջ այսր ժողովոյ. էջս. 348.) * Օգուտք սքը Հոգւոյն առ ըս օրհ
,, նակին՝ որպէս սքն դրիպօր և սքն սեղբեսարոս միաբանե
,, ցան, միաբանեսցի և զմեզ սուրբ ի խաղաղութեի և ի սէր
,, և ի քարեկամութեի. և որ ինքնակալն կոստանդիանոս
,, և մեր ինքնակալն արդար արարին միաբանութեի և ե
,, գին գաշինս ի միջ իւրեանց, այսպէս և դուք հաստա
,, տեցէք զդործս նոցա ։ Ի միութեի և յարարօ՛ած այսոցիկ
,, ինքնակալաց խոնարհեցուցանեմք զմեզ ։ Նոյ միքայել կաթուղիկոս ի վեշտասաներորդ դարուն, ի գրէնն զԹուղթ առ պատն պիտս ջորջորդ, յամի տեառ. 1562. ի մայիսի. 20. ա
ռաքեաց առ նա զօրինակ Թղթոյ գաշանցն, և խնդրեաց ի նմանէ՝ հաստատել նովին զառաջինն միաբանութեին. Նոյ պա ի յաջորդ ամի. 1563. ի յապրիլի. 1. վերստին գրեալ Թուղթ վասն այնր՝ առ. Յառաջնում Թղթի աղաչեցաք * խնդրելով՝ զի հաստատեսջիք և նորոգեսջիք զկոնդակն մեր, զոր երբեմն առնեերջանիկն և քաջերիշատակ պատն սեղբեսարոս և սքն կոստանդիանոս ետ արքային մերում տրդատայ և սքին գրիպօրի առաքելոյ պատրիարգի և կա
,, թուղիկոսի մերոյ ։ Օ որ և աղաչեմք հաստատեցէք, և առ
,, մեզ յուզարկեցէք, նորոգելով զվաղեմին զայն քարեկա
,, մութի ի միջ մեր. ոչ զի եղեցի մի փարախ և մի հովիւ ։ Նոյ այս գրեալ կայ ի կարգս Թղթոց քհնայասէեաց. զոր և ի միջ բերէ հռենալդոս ովգերիկոս յամի տեառն. 1564. յօդ. 51 ։ Գրէլ և Հայրն գրաւինա զորմէ յիշեցաք ի վերոյ, գրե
ի Տան. ա. գլ. 8. Թե * ետ պատմիչք (Հայոց) միաբան ա
,, ռանդեն՝ եԹե ի միջ կոստանդիանոսի, սեղբեսարոսի և
,, արդատայ (և գրիպորի) հաստեցուսք քարեկամութի և սէր
,, ընտեղութեի ։ առ կղեմեսի. կար. ա. երես. 30 ։ Օ այն զայս հաստատէ և նոյն իսկ Թուղթն դաշինց, որ մինչև յայժմ գտանի յատգի մերում. Թէպէտ և ի տեղիս տեղիս խանգարեալ. զորմէ տես ի յաջորդ ծանօթութեի ։

Արժէ գիտել արժան է, զի ընդգէմ այսմ Հմնարտութեան, որով ցուցաք՝ Թե սքն տրդատ և սքն գրիպոր գնային ի Հռոմ, և որ ի կարգին, գժ կամակ ցուցանէ զինքն յովհաննես սահմանիկ նոր մատենադիր ի քննութե ապաստանգե
ղոսի. ի սեպ. 30. ի հպ. ը. ի հնգերն ապան. 165. 166. և 167. * Գնալ տրդատայ (ի Հռոմ՝ առ) գտանէ տարուկու

,, սակաւս պարտի երևիլ • (ընդ •) մի՛ զի ասէ ոչ աւանդի յեբ-
,, սեբեայ՝ի վարս կոստանդիանոսի ‖ ։ Եւ զինչ ասասի • մինչ
զնամ ինչ գրեացի եւսեբիոս , զի զայս եւս գրեայց • ոչ ասա-
քէն նոյն եւսեբիոս չիշէ և զմեծահռչակ զայն գիւտ սըկ
խաչին , որ եղև՝ի ձեռն հեղինեայ մօր նորին կոստանդիա-
նոսի • զորոյ և զվարսն գրեաց , նաև զգնալ նորա յեէմ • ոմն
է տեսանել՝ի վարս կոստ՛՛ • գ • 24 • և 43 • և մինչ յայդմանէ
կարճ ոք ցուցանել , թէ պատմութիւն գիւտի խաչին չիցէ

Ձհմարիտ •

Եպիսխի ձեռնարկութիւն ամենի՛ ընդդէմ յայտնի կանոնին ,
զոր վարեն փիլիսոփայք և ուծաբանք՝ յասել նոցա , թէ լոկ
պակասական ձեռնարկութիւնն ոչ կորնչ ինչ , յորժամ ըստ հա-
կառակն գտանին այլ դրական ապացոյցք • որով կամին ա-
սել , թէ չիշեցին կամ չգրեցին մով մատենագրի զգործ ինչ՝
ոչինչ արժէ , յորժամ այլ հաւատարիմ մատենագիրք գրեն
զայնմանէ ։ Որինակ լինի • ահա ասիկ յովսեպոս՝ որ մանրա-
մասն գրեաց զգործս և զանցս եղեալս առ հերովդէի՛ , ոչ-
մինչ գրէ զգալոտեանէ երից մոգուցն յեէմ , որով խոռվեցաւ
քաղաքն և բովանդակ հրէաստան ։ Այնմանէ ոչինչ պատմէ զաշ-
խարհալուր և զբազմալրդով կոտորածէ մանկանցն բեթ-
ղեհէմի՝ որ արարաւն՝ի նոյն հերովդէէ • և սակայն գիտեմք
անտարակոյս՝ի պատմութէ սըկ աւետարանին , թէ Ձհմար-
տիւ եղեալ են այդոքիկ ։

Որպէ օրինակ , պատմագիրք մեր՝ի շարագրելն զպատմու-
թիւս Թագաւորացն հայոց , ոչ չիշեն՝ թէ տիրիթ Թագաւոր վերին
հայոց գնացեալ էր՝ի հռոմ, և պսակեալ՝ի ներոնէ • և սա-
կայն չի՛ մարթ ասել ցուցանել , թէ չիրաւն չիցէ տիրիթ
գնացեալ՝ի հռոմ • զի ահա պատմիչք հռոմայեցւոց , պլի-
նիոս , տակիտոս , և դիոնէ՝ բացայայտ աւանդեն զայն ։ Որ-
ձեալ՝ի պատմել եղիշեի զմեծէն վարդանայ՝ ոչ չիշէ բնաւ ,
թէ առեալ նմի զընտանիս իւր՝ եւ չՁէն հայոց գնալ յերկիրն
յունաց • և սակայն այսու ոչ ցուցանի , թէ չիցէ գնացեալ •
զի զազար փարպեցի՝ որ և էր ժամանակակից , յայտնի գրէ
զայդ ։ Եւ դրձ ընդ հկ՛ն՛ն , զազար փարպեցի՝ի պատմել
իւրում յերկար զղևոնդեանց ըստ իւրաքանչիւր անձանց՝ ոչ
չիշէ բնաւ զդարձ մոգպետին , որ էր ըստ նո՛ , և ոչ գնահա-
տակիլ նմի , ևս • քանզի ասաի ոչ ցուցանի՝ թէ չիցէ լեալ • զի
եղիշէ յայտնի պատմէ զայն ։

Սմին նման գտանին և այլ բազմ ապացոյցք • յորոց քաջա-
յայտ է , թէ պատմագիրք երբեմն և զերևելի իրաց գրո-
ծից զանց առնեն • ուստի՝ի չգրելոյ նոցա ոչ տկարանայ ստու-
գութի պատմութէն՝ զոր այլք գրեն ։ Եւ՝ այսպէս է և՝ի

մեր առաջնիկայ բանից • իբր զի Թեպետ և եւսեբիոս չէ-
ղջնալ տրդատայ ի հռոմ , բայց այդու ոչ տկարանայ
ստուգութի պատմութենն • որովհետև այլ հաւաստարիմ և
ժամակից պատմագանք գրեն զայն , այր ապաթանգեղոս և զե-
նոբ • ընդ որս և խորենացին , և այլք բազմք • Այո՛ զայն , զի
գուցէ և եւսեբիոս գրեալ էցէ զայնմանէ , բայց յանցանել
ժամից պակասեալ էցէ ի գրութենէ նր • զի ոչ ամ գիրք նախ-
նի մատենագրաց ամբողջ հասեալ են մինչև ի ժամս մեր :
Այլ դիմադրե սահլտինկ • այդ միայն ոչ է ասէ պատճառն՝
որոյ վն տարակուսեմք ընդ գնալ տրդատայ և գրիգորի
ի հռոմ , այլ գոն ասէ և այլ ջրաւոր պատճառք • նախ՝
զի սքն գրիգոր այնչափ ասէ առանձնասէր էր , մինչև և ոչ
յարքունիս տրդատայ կամէր մնալ ըստ նմ • ապա պիտոյ յո-
ժարեցաւ գնալ ըստ տրդատայ ի հռոմ : Երկրդ՝ զիսրդ մարթ
եղև ասէ տրդատայ այնչափ բազմութի գնալ անդ : Երդ՝
միթէ կոստանդիանոս ասէ միշտ ի հռոմ մնայր , զի տըր-
դատ և գրիգոր գացեն զնա անդր , և խօսեացին ընդ նմա :
Ընդ՝ միթէ թղթով կամ դեսպանօք ոչ կարէին ասէ խօսիլ
ըստ միմեանս , և դաշինս կռել • զինչ հարկ էր նց ի հռոմ
գնալ : Պատճառաբանութիք , որովք ոչինչ ցուցանի :
Այլ նախ՝ զինչ ընդդէմ էր առանձնասիրութե սքն գրիգորի
գնալ յուրախակցութի սքն սեղբեստրոսի ի վր գարձի մե-
ծի կնքնականին կոստանդիանոսի • որոյ գարձիւն գադարե-
ցան հրդեհք հալածանաց բորբոքելոց ի վր քրիստոնէից յա-
ւուրց անտի ներոնի , և ըստ ամ տիեզերս սկսաւ տարածիլ ա-
պաշտութի • միթէ սմին նմանն գործք բազում ոչ գործեցան
և յայլոց սքից : Երկրդ՝ զինչ ընդդէմ էր արքային տրդատայ
բազմութի սպասաւորաց և թիկնապահ զօրաց և նախարա-
րաց գնալ յայցելութի մեծի կնքնականի • մանդ զի ըստ գրե-
լոյ առին սահլտինկայ , զանազապարհային՝ ընդ որ ունէր ան-
ցանել տրդատ , զայր կասկած վտանգի չերեւոց բռնաւո-
րութեանն լուկիանոսի և այլոց սպատամբաց • միթէ ոչ և
նախատացեալդ տիրթի բազմութք գնալ առ ներոն՝ ըստ պատ-
մելոյ հնութանս մատենագրացն հռոմայեցւոց : Երդ՝ զինչ
ըստգէմ էր , թէ յայնմ ժամի գտանիցի ի հռոմ կոստանդիա-
նոս • միթէ զամ աւուրս կենաց իւրոց միշտ արտաքոյ մնայ
հռոմայ , ուր էր սքոյ իշխանութե նր : Ընդ՝ զինչ ըս-
դէմ էր անձամբ խօսակից լինել տրդատայ ըստ կոստանդիա-
նոսի • միթէ չեղև երբեք այլում թգւթի անձամբ գնալ առ
կայսր , և խօսակից լինելով ըստ նմա՝ դաշն հաստատել ի միջի :
Այսպիսիք ծանրս արժանի են այս բանիք : Այլ զարմանամ
ևս , թէ զիսրդ մարթ եղև այսպիսի առն իմաստնոյ այդ-

պիսի ընդէն պատճառաւք անհաւան ցուցանել զինքն ՚ի վերայ այսպիսի անտարակուսելի պատմութեանէ · զոր ոչ հայք միայն, այլև յոյնք և լատինք հաստատեն : Ա. Զատրապարտ քննութեց սորա ունիմք խօսիլ ևս ինչ · ՚ի Յանոլ՚՚ · խ · (5) :

՚Ի ՎԵՐ ԲՂԵՈՅ ԴԱՇԱՆՑ :

1. (2) Արդէս յայտ է ՚ի պատմութենէ ապգխս մերոյ, և ՚ի վկայութենէ յիշատակելոց ՚ի նախընթաց Յանօթութենէդ, յետ դարձին միաբանութեան՝ զոր եդին կոստանդիանոս և որդիքն և այն ուղղաւորութ և այն դրիզօր, գրեալ եղև յետոքր նամակի վա այսր · որ և կոչեցաւ Թուղթ դաշանց · զորմէ երկու ինչ արժան է գիտել : Ա,այն՝ Թէ այս Թուղթ դաշանց այ է կեղծիք, այլ՝ Ճշմարիտ · քանզի օրինակ նր միշտ գտանիւր յապգի մերում, նաև յաւուրս խորենացւոյն · և համարիւր պատճէն քանից այնր Թղթոյ աւանդեալ յապաթան գեղոսէ · զի զոր ինչ աւանդեն պատմիչք մեր զանցից անցելոց ՚ի մէջ չորից անձանց այնոցիկ, առնուն ՚ի Թղթոյ անտի : Ա,սա խորենացին իսկ անտի առնու ըստ մասին զպատմութենէ սքղ կուսին նունեայ՝ յասելն · Բ · 83 · * զոր համարը՚՚ ձակիմ ասել, (Թէ նունէ) առաքելուհի եղեալ քարոզեաց՝ ՚՚ ՚ի կղարջից սկսեալ առ դրամբք ալանաց և կասբից մին՚՚ չև ՚ի սահմանս մայրքթաց · ոչ ուսուցանէ քեզ ապա՚՚ թանգեղոս ‖ : Ա,րդ՝ ՚ի կարգի պատմութենէ ապաթանգեղոսի ոչ գտանի այսպիսի բան վասն նունեայ, այլ միայն հանդուրիւ՚ ՚ի Թղթին դաշանց · երես · 411 · ս 416 : Այնպես և ՚ի յիշել խորենացւոյն զկրտիլ կոստանդիանոսի, և զերեսումն խաչին՝ ևն, վկայ բերէ և զապաթանգեղոս · որ զայդ աւանդէ ՚ի Թուղթն դաշանց : Աւրեմն կայր յաւաջն՝ նաև ՚ի ժամանակս խորենացւոյն՝ այն Թուղթ դաշանց · զորոյ զօրինակն յետ Ճշմայ միքայէլ կթղիկս առաքեաց ՚ի հռոմ ·

ՈՉ ՅԻՇԵցԱՔ ՚Ի ՆԱԽԸՆԹԱց ՅԱՆՕԹՈՒԹԵՆԴ :

Ա,րդ յասել ոմանց, Թէ զիարդ ապա հին օրինակ այնր Թղթոյ դաշանց ոչ գտանի և ՚ի հռոմ, այդ չէ ինչ · զի ասի ՚ի վերջ Թղթոյն, Թէ զայն Թուղթ եդին ՚ի դիւանն արքունի · ապա ՚ի փոխադրել կոստանդիանոսի ՚ի հռոմմայ ՚ի բիւզանդիա հանդերձ արքունեօքն՝ այն Թուղթ ևս ընդ այլոց Թղթոց փոխադրեցաւ անդր · որ և ՚ի Ճշմայ փոքուն Թէոդոսի ևս ՚ի յայտ · քանզի ՚ի խնդրել հայոց օգնութեն ՚ի յունաց ընդէմ պարսից յաւուրս վարդանանց վճռ սիրոյ այնր դաշնի՝ յուզեալ յունաց զյիշատակարանն նախնեաց՝ ՚ի բազում մանրեանս գտին զայն հաստատութեամբ · ոչ զրե եղիշէ վճռ

Ժիվակից • գլ • Ջ • երես • 71 ։ Եւ բանք նոր են այս • * Եւ
,, իբրև յանդիման եղեն (հրեշտակք հայոց) մեծի Թէոդին ,
,, և ընթերցան (յոյնք) զգիրս պաշտաւնեայց աշխարհին հայ-
,, ոց , և զիշատակարանս նախնեաց իւրեանց , բաղում մա-
,, տեանք ՚ի մէջ եկեալ ընթերցան՝ որ զնոյն ուխտ գտա-
,, նէին հաստատուԹիւն ։ Եւ՚րդ՝ գուցէ այն յիշատակարանք
այրեցան ՚ի մեծի հրկիզուԹենն , յայրել մեծի գրատան կոս-
տանդնուպոլսոյ՝ յամի ՇՈՆ • 476 • զկնի մահուն Թէոդոսի փո-
քոյ՝ յաւուրս զենոնի կայսեր • ըստ որում պատմէ կեդրենոս ,
և զոնտրաս • ԺԲ • 2 • որ և ասէ , Թէ կայծն ՚ի գրատան անդ
հարիւր քսան հազար գրեանք ։ Եւ կիմ յայլում հրկիզուԹէ՝
որ եղև յաւուրս լևոնի կայսեր խաւարացոյ պատկերամար-
տի , յամի ՇՈՆ իբր • 730 • որ զգրատունն մեծ մերձ ՚ի սբ՚ն
սոփիա՝ այրեաց հանդերձ երկոտասան կրօնաւորօք • յորում
կային երեքհազար և երեքհարիւր մատեանք • ոչ գրե կոս-

տանդին մանասէ ։

Երկրորդ արժան է գիտել , զի այս Թուղթ դաշանց յան-
ցանել ՚ի մոգայ՝ ձեռաց ՚ի ձեռս շրջելով՝ բազում այլայլուԹի
է առեալ , և բազում խանգարմունք մտեալ են յայն • մինդ
յեղանակ խօսից բարդուէ բանից • զորս երկար լինի քննել •
ունիմք մեք լինչ լինչ յընթացս ծանօԹուէ ՚ի մէջ բերել • առ
այժմ եդից օրինակ առաջի զայս ոմն լինչ • զի գրի անդ ՚ի
տարագրեալն • երես • 412 • Թէ պատմեալ իցէ որդւոյ կոս-
տանդիանոսի * նաև զմեհնամարտիչն իւր ընդ գոԹացւոյն
,, գեղեհմոնի ընդ Ճոպանաձիգ Ճորացւոյն ։ Եւ այս բան
յայտնապէս երևի մուծեալ յայլոց • ոչ և խառնուրդ բա-
նիցն վկայէ • զի որդւոյ յաղԹեաց գեղեհմոնի յետ գար-
ձին իւրոյ ՚ի հռոմէ • ոչ յայտնապէս գրէ զենոբ , որ ներ-
կայ եղ ընդ լուսաւորչին ՚ի ՅՈՒԺի պատերազմին • և ասէ , յե-
րես • 92 • Թէ * այս ոմ գործեցաւ ՚ի գալ նմ՚ ՚ի հռոմէ ։
Յայնպէս և խորենացին • Բ • 82 • զնոյն պատերազմ գնէ լի-
նել ՚ի գառնալ անդ որդւոյ ՚ի հռոմէ ՚ի հայս ։ Այլ
զայն , զի գեղեհմոն ոչ էր գոԹացի , այլ արքայ հիւսիսա-
կան աղգին քասլաց կողմանցն հնոյց • (որ Ճորացի և կո-
չի անդ) • ոյով յայտնի տեսանի , Թէ մուծիչն այսր բանի
՚ի ԹուղԹն դաշանց՝ շփոԹ և խառն է եղեալ զմեհնամար-
տիչն որդւոյ ընդ հռչի գոԹացւոյ , և ընդ գեղեհմոնի Ճո-
պանաձիգ արքայի քասլաց ։ Այնոցիկ նման գտանին անդ և այլ
ինչ ինչ բանք յանեղափառիս յաւելեալ ։ Եւ գուցէ յայտա-
նի առիթ առնի ոմանք արտաս գնել բովանդակ գրուածոյ
ագաթանգեղոսի , կարծելով՝ Թէ ոչ ՚ի ԹուղԹն դաշանց՝
նոյնպէս և ՚ի կարգի պատմուԹենն գտանիցին բանք օտարո-

ատիք. բայց որ միանգամ անապատութիւնը ընտրեցին, տեսա-
նէ՝ թէ քանի խոհը կայ ի մէջ երկաքանչիւրոյն։

Եւ վ. Մասին խալափայտի, զորմէ ասի պոռնեալ հայոց՝ է՝
կայսերէն ա՝ է պապէն։

(3) Զորմէ՝ ի տպագրեալ Թուղթն գաղատից. երես. 410. և 421. և յայսմանէ. ի Մարտի. 2. թէ քաց՝ ի նշանակն՝ զոր տա-
րեալ էր Հռիփսիմեայ ի հայս, տուեալ ի կայսերէն և՝ ի պա-
պէն նաև այլ մասն՝ ի խաչափայտէն ցորդաւ և ցաքն գրի-
գոր։ Այսք թէ զինչ նշան էին այն, զոր տարեալ էին աքն
Հռիփսիմէ՝ ի հայս, տես՝ ի Ծանօթութիւնս երրորդ գրոց։
Այժմ վասն այսր խաչափայտի, որ ասի տուեալ հայոց՝ ի
Հռոմէ, գիտելի է՝ զի ասի անդ՝ ի Թուղթն գաղատից, թէ
այն էր մասն՝ ի կենաց փայտին՝ զոր եգիտ գլխոյն Հեղինէ,
յասելն՝ ի քերանոյ կոստանդիանոսի. երես. 410. * Այսպէս եւ
,, զՀատարակ խաչամասինն քեզ, զոր մայրն իմ բերեալ էր
,, յԵրէմէ, հատեալ զայն եւս տրդատայ ‖ : ամին նման գրի-
չին և յերես. 421։

Թէ՝ Հնարիւրիտ է այս բան, առաջի գնեմ տարակոյս մեծ.
և պատճառ տարակուսութեանէ այս. զի ըստ կարգի պատ-
մութեանէ հայոց, զոր աւանդեն ազաթանգեղոս, և խորենաց-
ին. է. 81. և 84. և այլք առ Հասարակ, աքն գրիգոր և
տրդատ յառաջ քան զգիւտ խաչին գնացին՝ ի Հռոմ. Քզի
պատմեն, թէ էր լսեին զդարձ կոստանդիանոսի՝ գնացին առ
նա, ոչ եթէ յետ բազում ամաց, այլ՝ ի նոյն ժամանակին,
որ դիպաւ յամի տեառն. 318. կամ 319. յետ ետնեւատան ամաց
դարձին հայոց. ըստ որում գնեմ և յայսմանէ. նոյեմբ. 18։
Իսկ գիւտ խաչին եղև տասն ամօք յետոյ, յամի տեառն. 326։
կամ 327. ուստի և խորենացին. է. 84. զկնի ձմեռայ լինչ դա-
նալոյ նոցա՝ ի Հռոմէ՝ գնեն զգիւտ խաչին։ Այլ զայն, զի
յայտ է թէ գնալ սկի՝ ի Հռոմ եղև յառաջ քան զնիկիոյ
ժողովն. իսկ գիւտ խաչին առանդի յետոյ եղեալ. ըստ որում
գրեն սոկրատ. ա. 17։ սոզոմենոս. է. 1։ Թէոդորետոս. ա. 18.
և այլ աստղիկ. է. 9. և այլք բազումք. և կամ գնեմ՝ ի նոյն ամն
առ ձմեռօք ժողովին նիկիոյ. ոչ ցուցանեն քան խորենացւոյն։
Այսուհետև յայտնի երևի, թէ յետ քան զգիւտ խաչին՝ ի ձեռն
Հեղինեայ՝ եղև գնալ տրդատայ և գրիգորի՝ ի Հռոմ։
Այդ՝ եթէ այդպէս է, զիարդ՝ ի խաչափայտէ անտի գտելոյ Հե-
կոստանդիանոս տրդատայ զմասն լինչ։ Այս պարտ է ասել,
Թէ գուցէ յետ գտանելոյ խաչին առաքեալ էին զայն կայսրն
առ հայս, և ոչ թէ յայնժամ. և յիրաւի իսկ, զի թէ յայն-

ժամ

ժամ էր տուեալ, յիշեր զայն զենոք աշակերտ լուսաւորչին
'ի յիշել նոր որոշակի. յերես. 25. Թէ տուեան աջին գրիգորի
նշխարք առաքելոց 'ի պապէն. և Թէ զօրութիւն այնց նշխա-
րաց վանեալ խորտակեցան զօրք հիւսիսականաց 'ի խաչակն-
քել նոքօք լուսաւորչին մերոյ 'ի վերայ քանակին. ոմն գրէ յե-
րես. 84: Այլ կիմ եթէ յիրաւի տուեալ եցէ, մնայր թ ա-
սել՝ Թէ ոչ էր այն 'ի մասնէն՝ զոր եգիտ հեղինէ, այլ՝ այլ
ինչ մասն 'ի խաչափայտէ 'ի ձեռն առաքելոցն ունացեալ: Ի-
պա Թէ ոչ՝ հարկ լինի ասել, Թէ գիւտ խաչին 'ի ձեռն հե-
ղինեայ ոչ եղև յայնմ ամի յորում աւանդէն պատմիչք, այլ՝
յառաջ քան զգնալ տրդատայ և գրիգորի 'ի հռոմ, գու-
ցէ յամի ՇԻՀ. 317. և վճռ այսր խոկ՝ 'ի պատմութէ անդ նաև
զայս Թուականն յիշեցաք: Այլ ոմն և եցէ, այն քանք՝ որք
գրին վճռ այսր խաչի յայն Թուղթ դաշանց, և և յայսմա-
ւուրս 'ի Տոպի. 2. երևին լինել 'ի յետնոց առեալ, և ոչ Թը-
ձին լինել հարազատ գրութիւք ագաթանգեղոսի և կիմ քանք
այլոց նախնի մատենագրաց մերոց:

Գրի և այլ ինչ քազում 'ի վճռ այսր խաչի 'ի ձառընտիրս և
յայսմաւուրս, մինչդ 'ի Նոյն Տոպի. 2. և յայլ գիրս ինչ.
և ասի, Թէ առին խաչակնքեաց սքեն գրիգոր 'ի վերայ քա-
նակին հիւսիսականաց. և Թէ զսա առեալ ընդ իւր տա-
րաւ ընդ արիստակէս 'ի Ժողովն Նիկիոյ. և Թէ ընդ ներսէս
և ընդ իւր տարաւ 'ի կղզին աքսորանաց. և Թէ տալոյ պետ-
րոս գետադարձ խաչակնքեալ 'ի ջուրն՝ արգել զընթացս նոր.
յորմէ կոչեցաւ գետարգել նշան. և Թէ առեալ զայն 'ի
ձեռս աստ վանահայր յերկրին վանայ՝ խաչակնքեաց զգետ
հոռոմոսի վանացն. և գետն դիմեալ ընդ լեառն կոյս՝ պա-
տառեաց զայն, և էջ յայլ կողմն՝ 'ի դիւրութիւն բնակչաց
տեղւոյն. և այլ և այլ քազմ բանք. յորս Թէպէտ և քազում
ինչ ձշմարտութիւք աւանդի, քայց խառնեալ ընդ այլևայլ պատ-
մութիւս և աւանդութիս, և այլայլեալ յանդգնաստից ոմանց.
ուստի և չկարացեալ մեր որոշել զստոյգն յաւելորդ ասից՝
Չհամարձակեցաք դնել 'ի պատմութէ:

'Ի վէ պատերազմն տրդատայ ընդ գերմանիոն:

Պատեհ է, զի 'ի գիրս զենոբայ. 'ի պատճէնն. Բ. եթէս. 75. (4)
գնէ 'ի 93. գրի պատմութէ պատերազմին, զոր արար տրդ-
դատ ընդ հիւսիսականս անմիջապէս 'ի դառնալն 'ի հռոմայ.
յորում պնդի ասի, Թէ տրդատ միջակուռ արարեալ 'ի-
ցէ զգերմանիոն արքայ. և ասի և՝ Թէ այս պատերազմ լեալ
էցէ յերկրին տարօնոյ՝ հանդերձ մանրամասն տեղագրութէ-

Օ սոյն պատերազմ պատմէ և խորենացին · Ը · 81 · և 82 · և անկ լեալ ի սահմանս աղուանից ի դաշտին գարդարացւոց ։ Ի թէ ոք զայսոսիկ երկուս պատմութիւնս համեմատեացէ ընդ միմեանս, այնչափ տարբերութիւն գտանէ, մինչև տարակուսիլ՝ թէ արդեօք նոյն իցեն, և թէ այլևայլ · ժամին և թագաւորքն նոյն · նոյնպէս և օրինակ սպանութեանն Խոսրովանձիցն գեղեհնդին առնելին նման · իսկ տեղին այլևայլ, սոյնպէս և այլ պարագայքն միմեանց անհամաձայն ։ Ի՞նչ թագաւոր ընդդուշութիւն քննեալ զգուշանալոյ զենոբայ, և թագադատեալ զայն ի ձեռագիրս նր և ընդ պէսպէս բանս ճառընտրայ, գտաք քեմ այլայլութիւն ի նմա · և համեմատեալ ի բանիս խորենացւոյն առաւել, զի նոյն պատերազմ ի մասին պատմի ի զենոբայ ի կողմանս տարօնոյ, և ի մասին ի խորենացւոյն ի կողմանս աղուանից · Իբր զի այն պատերազմ, որ եղև յայնժամ ի մէջ հայոց և հիւսիսականաց, թէպէտ և երկարութեամբ իցէ վէճարեալ, բայց զենոբ և խորենացին իբրև մի պատմեն · զառաջինն յարձակումն պատմէ զենոբ կառն ի երկրորդ յարձակմանն · իսկ խորենացին զառաջնով զանց արարեալ՝ զերկրորդն միայն ի մէջ բերէ ։ Օ այս այսպէս տեսեալ մեր՝ կարգեցաք զնոյն պատերազմ ըստ երկոցունց և առանձինս ։

Ի վր գնալոյ սբոյն արիստակեայ ի ժողովն Նիկիոյ ։

(1) Արիստակէս կաղղիստոս պատմիչ յունաց · գիրք · Ը · գլ · 14 · գնէ, թէ սբ գրիգոր լուսաւորիչն գնացեալ էր ինքնին ի ժողովն նիկիոյ ։ Որոյ ընդդէմ գրէ բարոնիոս կարդինալ · * յանդիմանէ ասէ նիկեփորոս ի սակս յայտնի վրիպանացն ,, յասելն՝ թէ նախընթաց արիստակէսի գրիգորիոս գտեալ ,, էր ի ժողովն նիկիոյ ։ Ուր թէպէտ սա ինքն բարոնիոս յայլ միտս գրէ զայս, կարծելով թէ յայնժամ վախճանեալ էր սբն գրիգոր, բայց այսու ամենայնիւ հաստատ՝ թէ սբն արիստակէս գնաց ի ժողով անդր ։ Որդ՝ զայս առանձինն ոչ միայն համարէն պատմագիրք ազգիս մերոյ, այլև փոտ պատրիարգ յունաց ի Թուղթն առ զաքարիա կաթողիկոս · և սիմէոն մետափրաստես առ սուրիոսն · եպպ · 30 · ոմն և զա ինքն վերոյիշեալդ բարոնիոս՝ յամ · 325 · Ոմն զայն, զի և անուն սբն արիստակեայ մինչև ցարդ իսկ կայ ի կարգս սբոց հարց ժողովոյն · այլ ըստ հնոյ սովորութեան ոչ ոք ի նոսա տառապարծութեն ասաւաղեալ · ուր գնի ևս՝ թէ իբրև եպիսկոպոսութեան ։ Յորմէ՞նակս ինչ գրէ · ակրիդէս դիոսպոնտոսեան · և յայլ օրինակ ինչ փաթեղս գրէ · արիստեկիոս դիոսպոնտեայ · ոմն ի

տե-